

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ & ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ Π.Μ.Σ. «ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

της φοιτήτριας Αγλαΐας Νικολακούδη

ΘΕΜΑ

Το περιοδικό «Εκπαίδευσις» και η κατάσταση της παιδείας την περίοδο 1892-1895

Επιβλέπων καθηγητής: Αθανασιάδης Θεοχάρης

Ιωάννινα 2018

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ «ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ»
ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ
1892-1895

υπό

ΝΙΚΟΛΑΚΟΥΔΗ ΑΓΛΑΪΑ

Μεταπτυχιακή Εργασία υποβληθείσα για την εκπλήρωση
των προϋποθέσεων απονομής
του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

2018

© (Νικολακούδη Αγλαΐα)

Πίνακας περιεχομένων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	8
I. Η οριοθέτηση του θέματος	8
II. Το υλικό της έρευνας	13
III. Μεθοδολογικές επιλογές	16
IV. Θεωρητικές αφετηρίες	19
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Το πολιτικό και ιστορικό πλαίσιο.....	23
1.1. Η δεκαετία του 1880.....	23
1.2. Η δεκαετία του 1890.....	33
1.2.1. Η δράση της «Εθνικής Εταιρίας» και του «Ελληνισμού».....	39
1.2.2. Κρητική εξέγερση.....	42
1.2.3. Ελληνοτουρκικός πόλεμος 1897.....	44
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Το εκπαιδευτικό πλαίσιο.....	48
2.1. Η εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1880.....	48
2.1.1. «Το ταξίδι μου» του Γ. Ψυχάρη- αρχή για τον γλωσσικό αγώνα και τον δημοτικισμό.....	60
2.2. Η εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1890.....	62
2.3. Οι παιδαγωγοί που επηρέασαν τη δεκαετία του 1880 και του 189.....	72
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Οι απόψεις του Π. Οικονόμου και του Χ. Παπαμάρκου για καίρια θέματα- προβλήματα της εκπαίδευσης όπως διαφαίνονται μέσα από τη μεταξύ τους διαμάχη.....	77
3.1. Η ζωή των δύο παιδαγωγών και η αρχή της διαμάχης τους.....	77
3.2. Οι απόψεις του Π. Οικονόμου και εν γένει του περιοδικού για τους διδασκάλους.....	82
3.3. Η άποψη και η δράση του Π. Οικονόμου και του Χ. Παπαμάρκου στα Διδασκαλεία.....	98
3.3.1.Ο Π. Οικονόμου και τα Διδασκαλεία.....	98

3.3.2.Ο Χ. Παπαμάρκος και τα Διδασκαλεία.....	110
3.4. Η κόντρα μεταξύ του Π. Οικονόμου και του Χ. Παπαμάρκου για τα σχολικά εγχειρίδια.....	122
3.4.1.Η στάση του Π. Οικονόμου για τα σχολικά εγχειρίδια και τον Χ. Παπαμάρκου.....	125
3.4.2. Η στάση του Χ. Παπαμάρκου για τα σχολικά εγχειρίδια και τον Π. Οικονόμου.....	138
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Τα προβλήματα των σχολείων και της δημοτικής εκπαίδευσης, όπως παρουσιάζονται στο περιοδικό «Εκπαίδευσις».....	154
 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	165
 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	176
 ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	181

Περίληψη

Ο σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η ανάδειξη των εκπαιδευτικών προβλημάτων της περιόδου 1892-1895 όπως παρουσιάστηκαν από το περιοδικό «*Εκπαίδευσις*» και διαμέσου της διαμάχης του Χ. Παπαμάρκου και του Π. Οικονόμου.

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε είναι η ιστορική, διότι η εργασία αναφέρεται σε ένα συγκεκριμένο εκπαιδευτικό παρελθόν της χώρας μας. Η ανάλυση έγινε σε άμεση συνάρτηση με το ιστορικό, κοινωνικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε το περιοδικό.

Συμπερασματικά, από τη μελέτη προκύπτει ότι τα προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης το χρονικό διάστημα 1892-1895 είχαν να κάνουν κυρίως με την έλλειψη ουσιώδους δημοτικής εκπαίδευσης, την ελλιπή μόρφωση των διδασκάλων, τη μείωση των μισθών τους, τις απολύσεις και τις μετακινήσεις τους, τη διάλυση των διδασκαλείων και τον διαγωνισμό για τη συγγραφή αναγνωστικών για το δημοτικό σχολείο.

Abstract

The purpose of this thesis is to demonstrate the educational problems of 1892-1895 period as they were then presented by “Ekpaidefsis” magazine during the Papamarkos-Oikonomou dispute.

The methodology that has been implemented is the historical, as the thesis refers to a specific educational circumstance of the past in Greece. The analysis was done in direct relation to the historical, social and educational framework, in which the magazine was created.

In conclusion, the study shows that the problems of the Greek educational system from 1892-1895 were mostly to do with the lack of essential primary education, the inadequate skills of the schoolteachers, their salary cuts, their dismissals and their redeployments, the abolishment of teachers’ schools and the competition for the authorship of primary schoolbooks.

Ευχαριστίες

Η εκπόνηση μιας διπλωματικής εργασίας προϋποθέτει πέρα από προσωπική εργασία, διάβασμα και κόπο, τη στήριξη και την κατανόηση των ανθρώπων που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τον συγγραφέα αυτής.

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Θεοχάρη Αθανασιάδη πρωτίστως για την αγάπη που ενστάλαξε στην καρδιά μου για την ιστορία της εκπαίδευσης από τα προπτυχιακά μαθήματα και μ' έφτασε σήμερα στο συγκεκριμένο σημείο και μετέπειτα για τη βοήθειά του στην εκπόνηση αυτής της εργασίας και κυρίως για την κατανόηση που έδειξε σ' όλη αυτή την πορεία. Φυσικά, μέρος αυτής είναι και υπ. Διδάκτορας κ. Παπαθανασίου Χρήστος, ο οποίος βρισκόταν συνεχώς δίπλα μου, δεκτικός να απαντήσει σε όλα μου τα ερωτήματα και να με ενθαρρύνει κάθε στιγμή για την ολοκλήρωση της εργασίας. Τον ευχαριστώ, λοιπόν από καρδιάς και γνωρίζω πως μέσα από αυτή τη διπλωματική πέρα από τις γνώσεις, απέκτησα και έναν φίλο. Ένα ακόμη άτομο, στο οποίο οφείλω ένα ευχαριστώ, είναι το μέλος του πανεπιστημίου Ιωαννίνων σε ευρωπαϊκό πρόγραμμα του ΕΚΠΑ, κ. Μάγδα Μπιστιόλη, η υποστήριξή της οποίας σε διάφορους τομείς ήταν καίριας σημασίας. Σημαντική βοήθεια δέχθηκα και από τη συνάδελφο Ηλιάνα Σίμα, η οποία μου έκανε πολύ σημαντικές παρατηρήσεις.

Για την εξεύρεση του υλικού, ευχαριστώ τους εργαζομένους της Βιβλιοθήκης Λένορμαν (Πρώην καπνεργοστάσιο), οι οποίοι κατανοώντας τις όποιες δυσκολίες -διότι προερχόμουν από άλλη πόλη- έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και μου έδωσαν άμεσα σε ψηφιοποιημένη μορφή το περιοδικό.

Το ευχαριστώ προς τους γονείς μου είναι λίγο για όλα όσα μου έχουν προσφέρει, για το ότι ήταν πάντοτε δίπλα μου και ας μας χώριζαν χιλιόμετρα και για όλες τις προσπάθειες που κατέβαλαν για να εκπληρώσω τις σπουδές μου.

Τέλος, ευχαριστώ πολύ όλους τους δικούς μου ανθρώπους, συγγενείς και φίλους, οι οποίοι έδειχναν κατανόηση καθ' όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού, ήταν πάντοτε δίπλα μου να μου δώσουν θάρρος, να με ηρεμήσουν και να απομακρύνουν κάθε μου ανησυχία και το βασικότερο να περάσω κάθε δυσκολία και στενοχώρια με ένα χαμόγελο. Οφείλω πολλά και στον Αρίστιππο Χαντέλη, ο οποίος με παρότρυνε να

συνεχίσω με μεγαλύτερο δυναμισμό και σε κάθε στραβοπάτημά μου προσπαθούσε να βρει άμεση λύση. Σας ευχαριστώ πραγματικά γι' αυτό που είστε.

Στους γονείς μου,

Αλέξανδρο και Μαρία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. Η οριοθέτηση του θέματος

Σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η διερεύνηση των κυριότερων προβλημάτων της παιδείας της περιόδου 1892-1895, όπως αποτυπώθηκαν από το περιοδικό «*Εκπαίδευσις*».

Τα περιοδικά και οι εφημερίδες αποτελούν διαχρονικά μέσα, τα οποία μεταφέρουν στο αναγνωστικό κοινό πληροφορίες και ενημερώσεις για ποικίλα θέματα. Φυσικά, τα έντυπα μέσα δίνουν το στίγμα του εκάστοτε εκδότη και των συνεργατών τους, το οποίο σημαίνει πως μπορεί κάποια από τα γραφόμενα να στερούνται πλήρους αληθείας στο βωμό ιδίων συμφερόντων. Σ' αυτό το σημείο είναι που θα πρέπει να τονιστεί η αξία της κριτικής ανάγνωσης από πλευράς αναγνωστών, ώστε να διασταυρώσουν μία πληροφορία, έχοντας πάντοτε γνώμονα τι γράφεται, ποιος το γράφει, γιατί το γράφει, κάτω από ποιες συνθήκες το γράφει και διάφορα άλλα παρόμοια ερωτήματα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη των περιοδικών δείχνουν εκπαιδευτικοί, ιστορικοί της εκπαίδευσης και μετέπειτα φοιτητές παιδαγωγικών σχολών, καθώς τα παιδαγωγικά περιοδικά περιέχουν πολλά σημαντικά στοιχεία, όπως διδακτικές μεθόδους, προβληματισμούς, νομοθεσίες, τρόπους διδασκαλίας κλπ. Μ' αυτόν τον τρόπο γίνεται η παρατήρηση και ανάλυση του εκπαιδευτικού παρελθόντος, η άμεση γνώση του, καθώς και η κριτική του, η οποία βοηθά στην κατανόηση των διαφοροποιήσεων σε σχέση με το παρόν, στην αποφυγή ίδιων λαθών, στις πρακτικές που ακολουθήθηκαν και μπορούν να αποτελέσουν πρότυπο και τελικά στο σχεδιασμό των μελλοντικών εκπαιδευτικών δρωμένων.

Η παρούσα διπλωματική εργασία έχει ως βάση της το παιδαγωγικό περιοδικό «*Εκπαίδευσις*» και τα προβλήματα της εκπαίδευσης, τα οποία παρουσιάζονται σ' αυτό κυρίως διαμέσου της αντιπαράθεσης δύο παιδαγωγών της περιόδου, του Χ. Παπαμάρκου και του Π. Οικονόμου. Το περιοδικό είχε ως διευθυντή του τον τελευταίο και εκδιδόταν από το 1892 έως το 1895, χρονικό

διάστημα αρκετά σημαντικό για την Ελλάδα. Η παρούσα έρευνα, όμως πραγματώνεται στο χρονικό διάστημα 1880-1897, όπου και πραγματοποιήθηκε ιστορική και εκπαιδευτική ανασκόπηση. Επιλέχθηκε ως αρχή το 1880, καθότι αποτέλεσε τόσο εκπαιδευτικά όσο και πολιτικά μία χρονική περίοδο αρκετά σημαντική με βασικούς πρωταγωνιστές τον Χ. Τρικούπη και τον Θ. Δηλιγιάννη, η οποία επέφερε πολλά αλληλένδετα γεγονότα, τα οποία βοηθούν στην κατανόηση όλων όσων συνέβαιναν την περίοδο κυκλοφορίας του περιοδικού. Το 1897 αποτέλεσε το έτος διακοπής της έρευνας, διότι ήταν χρονιά σταθμός για την Ελλάδα με τον πόλεμο με τους Τούρκους, ο οποίος οδήγησε σε μία νέα αρχή για τη χώρα με πολλές διαφορές σε σχέση με το προηγούμενο διάστημα. Η τομή αφορούσε κυρίως αρχικά τα παιδαγωγικά θέματα με τα νομοσχέδια του Αθ. Ευταξία, τα οποία προσπαθούσαν να δημιουργήσουν μία εκπαίδευση που θα έπλαθε ανδρείους Έλληνες για την αποφυγή ενός παρόμοιου γεγονότος, όπως της ήττας από τους Τούρκους και μετέπειτα την εμφάνιση του Ε. Βενιζέλου, του κινήματος στο Γουδί και την επέκταση των συνόρων, αλλά και τη γενικότερη προσπάθεια της χώρας να αποπληρώσει τα δάνεια όλων των ετών μέσω του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου. Το 1897, λοιπόν αποτέλεσε τη στροφή της χώρας προς μία νέα πραγματικότητα.

Η επιλογή του θέματος έγινε λαμβάνοντας υπόψη τα καθημερινά προβλήματα των εκπαιδευτικών διαχρονικά εξαιτίας κυρίως αδυναμιών της ίδιας της εκπαίδευσης. Το ενδιαφέρον μου αφορούσε στην ανακάλυψη του τι συνέβαινε στο παρελθόν και πως το διαχειρίζονταν τόσο οι εκπαιδευτικοί, όσο και το κράτος και οι πολίτες. Βέβαια, αυτό ήταν το έναυσμα για να βρω κάτι το οποίο θα αντιστοιχούσε στο παραπάνω, αλλά το να καταλήξω στο περιοδικό «*Εκπαίδευσις*» ήταν καθαρά θέμα της περιόδου που αυτό κυκλοφορούσε, η οποία και με ενδιέφερε, λόγω του ότι θυμίζει κάτι από τη σημερινή περίοδο, καθώς και των στόχων που το περιοδικό προσπαθούσε να πραγματοποιήσει. Ο λόγος που θέλησα να ασχοληθώ με αυτό το διάστημα ήταν ότι το περιοδικό σταμάτησε την κυκλοφορία του το 1895, λίγο πριν δηλαδή από τον ελληνοτουρκικό πόλεμο, όπως προαναφέρθηκε και αυτό μου κινούσε το ενδιαφέρον, διότι θεωρώ πως η Ελλάδα του σήμερα έχει αρκετά σημεία κοινά με την Ελλάδα του τότε. Πιστεύοντας στο ρητό πως «η ιστορία επαναλαμβάνεται» διακρίνω παρόμοιες καταστάσεις εκείνης

της περιόδου με αυτές που τώρα βιώνουμε, με αρχή τη δύσκολη οικονομική κατάσταση με πολλές περικοπές κυρίως στην εκπαίδευση, τις πελατειακές σχέσεις και τις συχνές αλλαγές κυβερνήσεων, τον οικονομικό έλεγχο από χώρες του εξωτερικού και τις τεταμένες σχέσεις με τους Τούρκους. Βεβαίως, θα πρέπει να αποφευχθεί η αντίληψη για την απόλυτη ομοιότητα όλων των καταστάσεων του τότε με το τώρα, διότι την ίδια στιγμή που αντιλαμβανόμαστε ομοιότητες υπάρχουν και διαφορές αρκετά σημαντικές, όπως τα σύνορα τα σύνορα και ο πληθυσμός της Ελλάδας.

Στόχος λοιπόν της εργασίας ήταν η παρουσίαση των προβλημάτων της παιδείας της περιόδου 1892-1895, όπως αυτά παρουσιάστηκαν στο περιοδικό *«Εκπαίδευσις»* κυρίως διαμέσου της διαμάχης του Χ. Παπαμάρκου και του Π. Οικονόμου. Αυτό αποτελεί και το βασικό ερευνητικό ερώτημα, το οποίο με τη σειρά του δημιουργεί επιμέρους όπως:

- Ποια ήταν η θέση του Π. Οικονόμου και κατ' επέκταση του περιοδικού για τους διδασκάλους, τους μισθούς τους και για τις γενικότερες δυσκολίες που αντιμετώπιζαν; Ήταν το περιοδικό στο πλευρό τους και προσπαθούσε να τους κατανοήσει ουσιαστικά; Επιτελούσε έναν από τους στόχους του που αφορούσε τη βοήθεια προς το πρόσωπό τους και τη γενικότερη κατανόηση προς αυτούς ή με τον καιρό άλλαξε η στάση του;
- Πώς αντιμετώπιζε την ύπαρξη διδασκαλείων ο Π. Οικονόμου και ποια η άποψή του για το νομοσχέδιο του Χ. Παπαμάρκου που αφορούσε τη δημιουργία υποδιδασκαλείων; Έδωσε ο Π. Οικονόμου βαρύτητα στην ουσία της ύπαρξης των διδασκαλείων και στο να βοηθήσει τους διδασκάλους ή στράφηκε το ενδιαφέρον του στην κόντρα με τον Χ. Παπαμάρκου; Ποιο ήταν το έργο του καθενός στα διδασκαλεία και ήταν δίκαιη η απόλυση του Π. Οικονόμου από τον Χ. Παπαμάρκου;
- Ποιες ήταν οι προκηρύξεις για τα αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου; Είχαν γράψει και οι δύο παιδαγωγοί βιβλία και αν ναι χρησιμοποιήθηκαν στα σχολεία; Ποιανού τα εγχειρίδια ήταν κατάλληλα για το σχολείο και σύμφωνα με τις ανάγκες της δημοτικής εκπαίδευσης; Ποια κριτική ασκήθηκε και στους δύο ως προς τα εγχειρίδιά τους; Ποιος είχε τελικά δίκιο στη μεταξύ τους διαμάχη ως προς το θέμα των αναγνωστικών; Ήταν αντικειμενικοί οι διαγωνισμοί συγγραφής βιβλίων;
- Ποια ήταν τα προβλήματα των ελληνικών σχολείων και κυρίως της δημοτικής εκπαίδευσης, η οποία ήταν και η σημαντικότερη όλων; Υπηρετούσε όντως ορθά το ρόλο

της όσων αφορά στην καθολικότητα του χαρακτήρα της ή ευνοούνταν συγκεκριμένες ομάδες; Η δομή των σχολείων ήταν η κατάλληλη για να «φιλοξενήσει» τους μαθητές ή υπήρχαν γενικότερες ελλείψεις, η οποίες δυσχέραιναν τη μάθηση;

Τα ανωτέρω ερευνητικά ερωτήματα καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό και τη δομή της μελέτης, η οποία αποτελείται από την εισαγωγή, τρία κεφάλαια με τα αντίστοιχα υποκεφάλαια και τα τελικά συμπεράσματα. Η εισαγωγή αποτελείται από υποκεφάλαια, τα οποία σχετίζονται με την οριοθέτηση του θέματος, το υλικό της έρευνας, τις μεθοδολογικές επιλογές και τις θεωρητικές αφετηρίες της έρευνας.

Το πρώτο κεφάλαιο αποτέλεσε την ιστορική και πολιτική αναδρομή των γεγονότων της χώρας από το 1880 -λίγο μετά δηλαδή από την αρχή της δεδηλωμένης- και την ενεργή εμφάνιση στα πολιτικά δρώμενα της χώρας του Χ. Τρικούπη, έως το 1897 λίγο μετά την λήξη του πολέμου με τους Τούρκους και τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο της Ελλάδας. Η ιστορική ανασκόπηση βοηθά στην καλύτερη κατανόηση της περιόδου που μας ενδιαφέρει, δηλαδή το 1892-1895.

Το δεύτερο κεφάλαιο αφορά στην εκπαιδευτική πολιτική από το 1880 έως το 1897 και στην ενημέρωση των αναγνωστών για όλα τα νομοσχέδια και τις προσπάθειες των παιδαγωγών και πολιτικών της περιόδου.

Το τρίτο κεφάλαιο αποτελεί το βασικότερο υλικό της έρευνάς με τέσσερα υποκεφάλαια. Αυτά πραγματεύονται τη ζωή των δύο παιδαγωγών, του Χ. Παπαμάρκου και του Π. Οικονόμου, τις απόψεις του για τους δασκάλους και τα προβλήματα που αυτοί είχαν, τις γνώμες τους για τα διδασκαλεία, τις ελλείψεις τους και τις αλλαγές που προτείνονταν, τις θέσεις τους για τα σχολικά εγχειρίδια και για το ποια έπρεπε να χρησιμοποιηθούν και ποια όχι και τέλος τα γενικότερα προβλήματα των σχολείων και της δημοτικής εκπαίδευσης. Καθένα από αυτά τα κεφάλαια παρουσιάζει τις αντιλήψεις του περιοδικού για τα παραπάνω θέματα, καθώς και των δύο παιδαγωγών, ενώ

χρησιμοποιήθηκαν για χάρη της έρευνας και δύο βιβλία του Χ. Παπαμάρκου¹, τα οποία γράφτηκαν την περίοδο που εκδιδόταν το περιοδικό και επί της ουσίας αποτελούσαν απάντηση προς τις κατηγορίες του περιοδικού στο πρόσωπό του.

Στο τέλος του κεφαλαίου παρουσιάζονται τα συμπεράσματα της έρευνας, όπως αυτά διαμορφώθηκαν από τη διεύρυνση των παραπάνω προβληματικών.

Διαβάζοντας την αρχική επιδίωξη του περιοδικού από το πρώτο κιόλας τεύχος του πρώτου έτους κυκλοφορίας του αναφέρεται στην πρόθεσή του να αγωνιστεί για την παύση της κακής κατάστασης της παιδείας, για τη βελτίωση τόσο των σχολείων όσο και των ιδίων των διδασκάλων. Τα παραπάνω, θα τα επιδίωκαν με πρακτικές και τρόπους διδασκαλίας για όλα τα μαθήματα προς τους διδασκάλους, με συνηγόρους στο κοινοβούλιο ώστε να επιτευχθεί κάθε θέληση των διδασκάλων και να απορριφθεί κάθε αδικία προς το πρόσωπό τους, με βασικό την αποφυγή απολύσεων άνευ λόγων και τέλος θέματα που αφορούσαν τη μέση εκπαίδευση.² Έτσι, μπορεί βάσει λογικής να γίνει μία υπόθεση ότι το περιοδικό επιτέλεσε ορθά αυτό το οποίο διακήρυξε κι έδωσε κυρίως έμφαση στους εκπαιδευτικούς, στις ανάγκες τους, τα προβλήματά τους, στην επίλυση τους κλπ. Επιπλέον, πως λόγω κυρίως της οικονομικής αδυναμίας της χώρας το σχολικό δίκτυο και εν γένει η παιδεία ήταν σε άσχημη κατάσταση και δεν προκαλούσε αυτό το ζήτημα κάποιος άλλος παράγοντας.

Η διερεύνηση των παιδαγωγικών περιοδικών κινεί το ενδιαφέρον των παιδαγωγών σε μεγάλο βαθμό, ιδιαίτερα με το πέρασμα των χρόνων. Μεμονωμένα για το πρόσωπο του Π. Οικονόμου και του Χ. Παπαμάρκου έχουν ασχοληθεί αρκετοί ερευνητές

¹ Χ. Παπαμάρκου, *Π. Π Οικονόμου Αληθούς της προόδου μαχητού προμάχου και διατυπωτού της νεωτέρας παρ' ημίν παιδαγωγικής και κορυφαίου των παρ' ημίν διδασκάλου αυτοαποκαλούμενου*, Περρή, Αθήνα 1893 και *Υθλοι και πράγματα*, Περρή, Αθήνα, 1893.

² Εκπαίδευσις, Α', τχ1, 25.04.1892, σ.2-3.

είτε σε ολόκληρες εργασίες³ είτε με αναφορές προς αυτούς, ενώ στη μεταξύ τους διαφωνία με βάση το περιοδικό «*Εκπαίδευσις*», η οποία παρουσιάζει και τα εκπαιδευτικά ζητήματα της περιόδου ασχολήθηκε η Ε. Παγουρίδου στη μεταπτυχιακή της εργασία «*Ο πόλεμος Χ. Παπαμάρκου και Π. Οικονόμου μέσα από τα συγγράμματά τους*». Η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία είναι και η μόνη πηγή μαζί με την παρούσα εργασία, η οποία και εξέτασε το συγκεκριμένο περιοδικό και εκπονήθηκε την περίοδο που μελετούσα κι εγώ αυτό. Η διαφορά έγκειται στο γεγονός πως η παραπάνω εργασία επικεντρώνεται στην κόντρα των δύο αυτών παιδαγωγών προσπαθώντας να ανακαλύψει την αφετηρία της, τις αντιθέσεις τους, τις σκέψεις τους και εν τέλει να καταλήξει σ' αυτόν στον οποίο θεωρούσε υπεύθυνο για τη μεταξύ τους διαμάχη και όλα αυτά ερευνώντας και άλλα συγγράμματα δικά τους όλων των εποχών. Αντίθετα, η παρούσα διπλωματική όπως έχει ήδη ειπωθεί, έδωσε άλλη προτεραιότητα, δηλαδή στα ίδια τα προβλήματα της εκπαίδευσης διαμέσου της κόντρας και όχι στην ίδια την κόντρα. Επί της ουσίας, λοιπόν και οι δύο εργασίες πραγματεύονται ίδια θέματα, άλλα κάτω από διαφορετική βάση, οπτική και μέσα.

II. Το υλικό της έρευνας

Το βασικό υλικό της έρευνας αποτελούν όλα τα τεύχη του περιοδικού «*Εκπαίδευσις*» από το 1892 έως το 1895. Στην πρώτη σελίδα κάθε τεύχους του περιοδικού αναγράφεται με μεγάλα γράμματα ο τίτλος του, «*Εκπαίδευσις*», ενώ ακριβώς από κάτω ενημερώνει το αναγνωστικό κοινό για τη χρονική συχνότητα που εκδίδεται αυτό και συγκεκριμένα τρεις φορές το μήνα. Λίγο πιο κάτω αναφέρονται οι συνεργάτες αυτού με την ειδικότητα που έχει καθένας τους, οι οποίοι στην πλειοψηφία ήταν ίδιοι όλα τα χρόνια. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους Βλ. Σκορδέλη, Αλ. Ζαμαρίο, Γ. Παπασωτηρίου, Στ. Ρώση και άλλους πολλούς. Με πιο μεγάλα γράμματα γράφεται ο διευθυντής του περιοδικού, ο οποίος ήταν ο Π. Οικονόμου. Ενώ στα πρώτα τεύχη αναφέρεται ως

³ Θ. Χασεκίδου- Μάρκου, *Ο παιδαγωγός Παναγιώτης Οικονόμος*, Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο 10,11,12 Οκτωβρίου 2014.

διευθυντής του διδασκαλείου Αθηνών από το 6^ο τεύχος κι έπειτα αλλάζει ο τίτλος του σε πρώην διευθυντή του σχολείου, καθότι εκείνο το διάστημα απολύθηκε. Λίγο πιο κάτω αναφέρεται το έτος και στο αριστερό σημείο μπορούμε να δούμε την ετήσια συνδρομή, η οποία ήταν 6 δραχμές, ενώ στο δεξιό μέρος βλέπουμε την τιμή για το εξωτερικό, η οποία ήταν 7 χρυσά φράγκα. Με σκούρα γράμματα έχουμε τον αριθμό του τεύχους, την τοποθεσία έκδοσης που ήταν η Αθήνα και ολοκληρωμένη την ημερομηνία. Τέλος, υπάρχει παρουσίαση των περιεχομένων του περιοδικού, τα οποία δεν ήταν σταθερά ανά τεύχος, αλλά συνεχώς μεταβάλλονταν αναλόγως με την επικαιρότητα στα εκπαιδευτικά. Βεβαίως, κάποιες στήλες ανά διαστήματα επαναλαμβάνονταν.

Τα άρθρα με ελάχιστες εξαιρέσεις ήταν ανυπόγραφα, αλλά πάντοτε έδειχναν να είναι σύμφωνα όλα τα μέλη του περιοδικού με προεξέχοντα τον διευθυντή του, ο οποίος και κάποιες φορές έπαιρνε ο ίδιος το λόγο και έγραφε ενυπόγραφα.

Η σύντομη, αλλά αρκετά βοηθητική εικόνα για το περιοδικό δόθηκε από έναν πίνακα από την εργασία υποδομής του Δημαρά και του κ. Θεοχάρη Αθανασιάδη που αφορά στα ελληνικά παιδαγωγικά περιοδικά.⁴

Εκπαίδευσις	Αθήνα 1892-1895
Υπότιτλος	«Σύγγραμμα περιοδικόν τρις του μηνός εκδιδόμενον»
Μότο	-
Τόπος έκδοσης	Αθήνα «Τυπογραφείον Ανέστη Κωνσταντινίδου»
Υπεύθυνος	Π. Π. Οικονόμος, Διευθυντής του εν Αθήναις Διδασκαλείου

⁴ Αλ. Δημαράς, Χάρης Αθανασιάδης (επιμ.), *Ελληνικά Παιδαγωγικά Περιοδικά 1831-1991*, Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, Αθήνα 2004, σσ. 361-364.

Διάρκεια	Απρίλιος 1892- Ιούλιος 1895
Συνδρομή	Ετήσια εσωτερικού: 6 δρχ., εξωτερικού: 7 χρυσά φρ.
Σχήμα	28,5X20,5 εκ.
Έκταση	8σέλιδα τεύχη με συνεχή ανά τόμο σελιδαρίθμηση. Τόμ. Α΄. Απρίλιος 1892 – Απρίλιος 1893. τχ. 1-33. 264 σελ. Τόμ. Β΄. Μάϊος 1893- Απρίλιος 1894. Τχ. 1-36. 288 σελ. Τόμ. Γ΄. Μάϊος 1894- Ιούλιος 1895. Τχ. 1-33. 260 σελ.
Περιοδικότητα	Δεκαήμερο
Χαρακτηριστικά	Με σύνθημα «η βελτίωσις των διδασκάλων είναι η βελτίωσις των σχολείων» το περιοδικό απευθύνεται κυρίως στους δημοδιδασκάλους. Θεωρεί πως, λόγω της κατάργησης των διδασκαλείων, ως το 1878 «την χώραν είχαν κατακλύσει οι αρουραίοι γραμματοδιδάσκαλοι». Οι δημοδιδάσκαλοι που αποφοίτησαν μετά το 1878, όταν επαναλειτούργησε το Διδασκαλείο Αθηνών, ήταν ολιγάριθμοι και χωρίς παιδαγωγική υποστήριξη. Αυτή την απουσία επιχειρεί να καλύψει το περιοδικό. Μέσα από τις στήλες του «θα δίδονται ου μόνον οδιγίαι πρακτικά και εύληπτοι προς διευκρίνησιν του διδασκαλικού έργου και τελειότεραν τούτου εξάσκησιν, αλλά και μαθήματα θα καταγράφονται μεθοδικώς διατεταγμένα εξ όλων των μαθημάτων του σχολείου, ώστε ο διδάσκαλος απόνως να μανθάνη ό,τι πρέπει να διδάσκη τους μαθητάς και να μεταδίδη μεθοδικώς εις αυτούς μορφώνων και μορφούμενος». Ταυτόχρονα με την παιδαγωγική, επιχειρείται και η ηθική υποστήριξη με την υιοθέτηση και προβολή της ιδεολογίας του «λειτουργού», που ιεραποστολικά αναλαμβάνει μια υψηλή αποστολή ενάντια στις συνθήκες και την κρατική και κοινωνική παραγνώριση: «είσθε οι μεγάλοι εργάται, οι θέτοντες τους θεμελίους λίθους εις το οικοδόμημα της ευημερίας της πολιτείας και του έθνους ότι υπέρ του μεγάλου αυτού σκοπού θυσιάσετε την ζωήν σας εργαζόμενοι μετά συνέσεως και καρτερίας και ότι ουδεμία παραγνώρισις, ουδεμία της τύχης καταφορά δύναται να μαράνη τον ζήλον και να σας καταστήση αμελείς περί την εκπλήρωσιν του καθήκοντος σας». Δεν παραγνωρίζεται, ωστόσο, παντελώς η εργασιακή διάσταση. Όπως συνηθιζόταν στην εποχή, ο παιδαγωγός Π. Π. Οικονόμος και οι συντάκτες αναλαμβάνουν δια του περιοδικού ρόλο προστάτη και συνηγόρου των δημοδιδασκάλων «ίνα μη συμβαίνωσιν αδικήματα εις τους δημοδιδασκάλους και θα ελέγχωσι παρεκτροπάς και αδικίας κατ' αυτών γινομένηας. Πρό πάντων θα επιδιώξωμεν να μη απολύωνται οι διδάσκαλοι άνευ

	σπουδαιοτάτων λόγων, να καθορισθώσι δε οι λόγοι της απολύσεως, να επιτραπή δε αυτοίς και η προσφυγή εις τα δικαστήρια, αν νομίζωσιν ότι εγένετο αυτοίς αδικία». Στις επίσημες δηλώσεις μπορεί κανείς να διακρίνει την αντιπαράθεση του Π. Π Οικονόμου με τον Χ. Παπαμάρκου. Ο «δηλιγιαννικός» Οικονόμος (βλ. ενδεικτικά τχ. Γ13), παρότι διατηρεί ακόμα τη θέση του διευθυντή του Διδασκαλείου της Αθήνας, εκτιμά πως κινδυνεύει με απόλυση μετά την εκλογική νίκη του Τρικούπη και την ισχυροποίηση του Παπαμάρκου με την ανάδειξη του σε Γενικό Επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαιδεύσεως. Δεν είναι λοιπόν απίθανο να εξέδωσε το περιοδικό σε μια προσπάθεια να ισχυροποιήσει τη θέση του και να αποκτήσει ερείσματα στο διδασκαλικό κόσμο. Σε κάθε περίπτωση δεν κατάφερε να αποτρέψει την απόλυσή του, που ήρθε δύο μήνες μετά την έκδοσή του εντύπου (οι πυκνές επιθέσεις κατά του Παπαμάρκου αρχίζουν αμέσως μετά την απόλυσή του, βλ. τχ. Α6, Α7, Α8, Α9, Α10, Α11, Α12, Α29, Α30 κ.ά., για να εξελιχθούν σε λιβέλλους στα Β25-26, Β27, Β28).
Περιεχόμενα	Περιλαμβάνονται παιδαγωγικά άρθρα (πρωτότυπα αλλά και πολλά μεταφρασμένα κυρίως από τα γερμανικά), άρθρα γενικής και ειδικής διδακτικής, βιογραφίες μεγάλων παιδαγωγών, κείμενα επικριτικά της εκάστοτε εκπαιδευτικής πολιτικής, βιβλιοπαρουσιάσεις και βιβλιοκρισίες κυρίως σχολικών βοηθημάτων και παιδαγωγικών πονημάτων και αρκετά παιδικά ποιήματα.
Εικονογράφηση	Τέσσερις πρωτοσέλιδες εικόνες. Τχ. Β16: αναπαράσταση της Ακρόπολης, Β17: πορτραίτο του Rousseau, Γ3: πορτραίτο του Pestalozzi, Γ22: Ερμής του Πραξιτέλη.
Συνεργάτες	Τα περισσότερα κείμενα είναι ανυπόγραφα και μπορούν με σχετική ασφάλεια να αποδοθούν στον εκδότη του περιοδικού Π. Π. Οικονόμο. Οι επιπλέον βασικοί συνεργάτες είναι οι ακόλουθοι: Βλάσιος Σκορδέλης, Αριστοτέλης Δ. Γραφειάδης, Μιχαήλ Σακελλαρόπουλος, Χρίστος Π. Οικονόμος. Οι τρεις πρώτοι εμφανίζονται κατά εποχές στη συντακτική ομάδα του περιοδικού,.
Βιβλιογραφία	-
Ευρετήριο	ΚΕΕ (026)
Βιβλιοθήκες	ΒΒ (πλήρης σειρά) ΕΛΙΑ (πλήρης σειρά)

Πέρα από το περιοδικό *«Εκπαίδευσις»* ως πρωτογενές υλικό της έρευνάς θα θεωρηθούν και δύο έργα της ίδιας περιόδου του Χ. Παπαμάρκου, το *«Υθλοι και πράγματα»* και το *«Π. Π. Οικονόμου Αληθούς της προόδου μαχητού προμάχου και διατυπωτού της νεωτέρας παρ' ημίν παιδαγωγικής και κορυφαίου των παρ' ημίν διδασκάλου αυτοαποκαλούμενο»*. Η χρήση τους θεωρήθηκε καθοριστική για την πορεία της έρευνας, καθώς αποτελούσαν απάντηση στις κατηγορίες του Π. Π. Οικονόμου προς το πρόσωπο του Χ. Παπαμάρκου με τεκμήρια κι έτσι παρουσιάζουν μια διαφορετική άποψη για το ίδιο θέμα, μαθαίνοντας και τις δικές του σκέψεις και ξετυλίγοντας το κουβάρι αυτής της διαμάχης.

III. Μεθοδολογικές επιλογές

Το αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής έχει να κάνει με μία περίοδο της εκπαιδευτικής ιστορίας της χώρας, δηλαδή αναφέρεται στο εκπαιδευτικό παρελθόν της, γι' αυτό ως καταλληλότερη μέθοδος προκρίνεται η ιστορική. Αυτή περιγράφει ό,τι αναφέρεται στο παρελθόν και στοχεύει στο να ερευνήσει, να καταγράψει και να αναλύσει τα γεγονότα, ώστε να καταλήξει σε συγκεκριμένο συμπέρασμα όσον αφορά στο παρελθόν. Ο Θεόφιλος Βεΐκος στο έργο του *«Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας»*⁵ προσδιορίζει τα μέσα απόκτησης της γνώσης της ιστορίας, τα οποία είναι από την έμμεση εμπειρία με ντοκουμέντα, επιγραφές, έγγραφα, επιστολές, απομνημονεύματα, άρθρα σε εφημερίδες, μύθους και θρύλους. Από την πλευρά τους οι Cohen, Manion & Morrison χαρακτήρισαν την ιστορική μέθοδο ως *«μια πράξη αναδόμησης που αναλαμβάνεται με ένα πνεύμα κριτικής αναζήτησης, η οποία στοχεύει να πετύχει την πιστή αναπαράσταση μιας προηγούμενης εποχής»*⁶. Κάθε ιστορικός στοχεύει στο να μαζέψει

⁵ Θ. Βεΐκος, *Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1987, σ. 191.

⁶ L. Cohen, L. Manion, K. Morrison, *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σ. 271

όλα τα στοιχεία που χρειάζεται σε σχέση με την περίοδο που τον ενδιαφέρει, να αντιληφθεί το παρελθόν και τέλος να κάνει την κριτική αποτίμησή του. Κομβικό σημείο όμως, το οποίο θέλει και μεγάλη προσοχή, είναι η αποφυγή από πλευράς του ιστορικού του αναχρονισμού, δηλαδή της επεξήγησης του παρελθόντος με όρους του σήμερα. Φυσικά και αναπόφευκτα μελετάται το παρελθόν σε σχέση με το παρόν, αλλά είναι διαφορετικό να προσπαθούμε να το κατανοήσουμε με βάση όσα ζούμε σήμερα ή με όρους του σήμερα, κάτι το οποίο αποτελεί αναχρονισμό. Στο βιβλίο *«Ιστορία και μέθοδοί της»* λέγεται πως : *«ο ιστορικός, συνειδητά ή ασυνείδητα, μελετά το παρελθόν σε σχέση με το παρόν· το παρόν είναι αυτό που βάζει τα ερωτήματα, και γι' αυτό η Ιστορία [...] είναι ένα αδιάκοπο ξαναρχίνισμα: τα νέα ερωτήματα που κάθε φορά βάζει το παρόν ανακαλύπτουν συνεχώς καινούριες πλευρές του παρελθόντος»*.⁷

Σύμφωνα με το εν λόγω βιβλίο, το οποίο αναφέρεται στις τεχνικές της μεθόδου, πρέπει να γίνεται εξωτερική και εσωτερική κριτική των πηγών. Όσον αφορά στην εξωτερική κριτική γίνεται για να διασφαλιστεί η εγκυρότητα και η αυθεντικότητα των πηγών, κάτι που στην περίπτωση μας δεν αποτέλεσε πρόβλημα, καθώς τα συγκεκριμένα κείμενα είναι δημοσιευμένα σε περιοδικό με συγκεκριμένο τίτλο, η ύπαρξη του οποίου είναι γνωστή και δεν αμφισβητείται, όπως επίσης ο χρόνος συγγραφής είναι γνωστός και εμφανής σε κάθε τεύχος, όπως και ο τόπος έκδοσης, το τυπογραφείο και η συγγραφική ομάδα. Όσον αφορά στα άρθρα, στην πλειονότητά τους δεν είναι ενυπόγραφα, αλλά έχει καταστεί σαφές πως οι απόψεις που παρουσιάζονται είναι κοινώς αποδεκτές από όλα τα μέλη του περιοδικού και κατά κύριο λόγο εκφραστής τους είναι ο διευθυντής τού Π. Π. Οικονόμου.

Μεγαλύτερη σημασία, λοιπόν δίνεται σ' αυτό που η *«Ιστορία και μέθοδοί της»* αναφέρει ως εσωτερική κριτική των κειμένων. Ως εσωτερική κριτική εννοούμε τη γνώση για το ποιος γράφει, σε ποιον απευθύνεται, ποιος ως στόχος γραφής, καθώς και ο χρόνος και η γλώσσα γραφής. Στο κομμάτι της γλώσσας, το περιοδικό ακολουθεί αυτό που έχει οριστεί από το κράτος ως επίσημη γλώσσα, δηλαδή την καθαρεύουσα, η οποία βέβαια

⁷ R. Marichal, «Κριτική των κειμένων», στο Charles Samaran (επιμ.), *Ιστορία και οι μέθοδοί της. Οι μαρτυρίες και η κριτική τους αξιοποίηση*, μτφρ. Παπάζογλου Χ. , τόμος Δ', Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1980, σ. 226

φάνηκε αρκετά δύσκολη στη συγκεκριμένη περίπτωση. Μέσα από αυτό γίνεται αντιληπτή η γενικότερη στάση του περιοδικού, που είναι στο πλευρό του συντηρητικού Θ. Δηλιγιάννη σε αντίθεση με τον προοδευτικό και ορθολογιστή Χ. Τρικούπη.

Επιπλέον, στην εσωτερική κριτική των κειμένων ενδιαφερόμαστε για τις εκφραζόμενες ιδέες και πιο συγκεκριμένα, ο ερευνητής μέσα από μία έκφραση προσπαθεί να κατανοήσει αυτό που βρίσκεται από πίσω, τη συμβολική έννοια, καθώς και τα μέσα που χρησιμοποιεί για να πετύχει το παραπάνω.

Στη συγκεκριμένη έρευνα γίνεται προσπάθεια να εξεταστούν και να αναδυθούν τα μηνύματα που προσπαθεί να περάσει το περιοδικό, άμεσα ή έμμεσα, το κοινό στο οποίο απευθύνεται, ποιους προσπαθεί να προσεγγίσει, με ποιον τρόπο και πως προσπαθεί να πείσει τους διαφωνούντες, ποια προβλήματα εντοπίζει στην εκπαίδευση και πως προσπαθεί να τα εξωτερικεύσει, ποιες ήταν οι απόψεις του βασικού αντιπάλου του διευθυντή του περιοδικού, του Χ. Παπαμάρκου και πως προσπάθησε να απομακρύνει τις κατηγορίες του περιοδικού προς το πρόσωπό του.

Επιλέχθηκε η μέθοδος της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου, γιατί, διευκολύνει την ανάλυση και ερμηνεία απόψεων, αξιών και στάσεων και όλα αυτά με βάση το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι ιδέες αυτές γεννιούνται. Σύμφωνα με τον Ζαφειρόπουλο, «το κύριο χαρακτηριστικό των ποιοτικών μεθόδων είναι ότι μπορούν να ερμηνεύσουν, να διαφωτίσουν και να εξηγήσουν τους λόγους και τις αιτίες εμφάνισης συμπεριφορών και γενικά φαινομένων των κοινωνικών επιστημών».⁸ Σκοπός της μεθόδου, «είναι να καταγραφούν, να συνοψιστούν και να περιγραφούν λέξεις, φράσεις και νοήματα που εκφέρονται σε ένα κείμενο ώστε να περιγραφτεί και να ανακαλυφτεί το νόημα και τα μηνύματα που περιέχονται σε κάποιο κείμενο και να εξαχθούν τα κατάλληλα συμπεράσματα».⁹ Γενικότερα, η ποιοτική έρευνα δεν χρησιμοποιεί αριθμητικά δεδομένα, όπου χρειάζεται κάνει χρήση μη δομημένων ερωτηματολογίων σε μικρό αριθμό δειγμάτων, μπορούν να ανακύψουν νέα ερωτήματα και συμπεράσματα από τις αρχικές υποθέσεις.

⁸ Κ. Ζαφειρόπουλος, *Πως γίνεται μια επιστημονική εργασία; Επιστημονική έρευνα και συγγραφή εργασιών*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2005, σ. 157

⁹ Στο ίδιο, σ.173.

Η ανάλυση του περιοδικού στην παρούσα έρευνα έγινε έχοντας πάντα κατά νου το κοινωνικοπολιτικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο της περιόδου, τις αλλαγές που γινόντουσαν, τους στόχους που από το πρώτο τεύχος εξέφρασε το περιοδικό, το κοινό στο οποίο απευθυνόταν και την πολιτική παράταξη που φαινόταν να υποστηρίζει.

IV. Θεωρητικές αφετηρίες

Αντικείμενο της μελέτης είναι η εκπαιδευτική ιστορία, άρα και εκπαιδευτική πολιτική, η οποία εμπεριέχει το κράτος και τους θεσμούς του, οπότε από αυτό απορρέει πως πρέπει να δοθεί βάρος στο κράτος και στην εκπαίδευση. Σύμφωνα με τον Γάλλο μαρξιστή Λουί Αλτουσέρ, το κράτος έχει διάφορους «καταπιεστικούς μηχανισμούς» (αστυνομία, δικαστήρια, διοίκηση, στρατό, φυλακές), οι οποίοι χρησιμοποιούν σωματική βία, αλλά και διάφορους «ιδεολογικούς μηχανισμούς» (θρησκεία, οικογένεια, σχολείο. ΜΜΕ), οι οποίοι προσπαθούν να επιβάλλουν την ιδεολογία της κυρίαρχης – άρχουσας τάξης στην κοινωνία με τη συμβολική βία. Ο ένας μηχανισμός λειτουργεί συμπληρωματικά στον άλλον και ο πρώτος έχει ως κυρίαρχο όπλο του τη βία, ενώ ο δεύτερος την ιδεολογία. Στην ουσία υπάρχει ένας καταπιεστικός μηχανισμός του κράτους και πολλοί ιδεολογικοί, ενώ ο καταπιεστικός μηχανισμός ανήκει στο δημόσιο τομέα, οι ιδεολογικοί ανήκουν στον ιδιωτικό. *«Παρότι οι ΙΜΚ φαίνονται να είναι διαφορετικοί μεταξύ τους, εντούτοις -παρατηρεί ο Althusser- αυτοί οι μηχανισμοί είναι ενιαίοι, αφού τους ενοποιεί η ίδια ιδεολογία, λειτουργούν δηλαδή υπό την ηγεμονία της κυρίαρχης ιδεολογίας».*¹⁰ Σ' αυτούς τους «ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους» ή «ΙΜΚ», όπως τους ονομάζει λοιπόν, εντάσσεται και η εκπαίδευση.¹¹

Το σχολείο, κατά τον Αλτουσέρ, έχει διπλή λειτουργία, διότι από τη μία κατανέμει τα άτομα κατά τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας και από την άλλη τους

¹⁰ Νόβα- Καλτσούνη, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2010, σ.111.

¹¹ Λ. Αλτουσέρ, *Θέσεις, Ξενοφών Γιαταγάνας* (επιμ.), Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ.82-95.

μεταδίδει την κυρίαρχη ιδεολογία, η οποία προσπαθεί να τους εξηγήσει και πείσει γι' αυτή την κατανομή. Θεωρεί πως η εκπαίδευση έχει αναπαραγωγική λειτουργία και σκοπός της είναι η διατήρηση και η ενίσχυση της καπιταλιστικής παραγωγής. Άλλωστε η εκπαίδευση αποτελεί τμήμα του κρατικού μηχανισμού της καπιταλιστικής κοινωνίας. Σημαντικό είναι το γεγονός πως από μόνος του ο κατασταλτικός μηχανισμός δεν μπορεί να διατηρήσει την ηγεμονία του χωρίς και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς, να μην χρησιμοποιεί κατά κύριο λόγο τη σωματική βία, αλλά χρειάζεται και τη συμβολική.

«...Στην προ-καπιταλιστική ιστορική περίοδο... υπήρχε ένας κυρίαρχος ΙΜΚ, η εκκλησία, που συγκέντρωνε μέσα της όχι μόνο θρησκευτικές λειτουργίες, αλλά επίσης σχολικές κι ένα μεγάλο μέρος των λειτουργημάτων της πληροφόρησης του κοινού και της “πολιτιστικής” δράσης.¹² Στις ώριμες καπιταλιστικές κοινωνίες, το σχολείο είναι ο κυρίαρχος ιδεολογικός μηχανισμός και απευθύνεται αρχικά σε όλα τα παιδιά, απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις, τα οποία περνούν πάρα πολλές ώρες ημερησίως στο σχολείο. Αυτή άλλωστε είναι και η περίοδος που τα παιδιά δεν έχουν διαμορφώσει προσωπικότητα και είναι εύκολο να διαπλαστεί ο χαρακτήρας τους, οι απόψεις και τα πιστεύω τους. Αυτό προσπαθεί να κάνει το κράτος διαμέσου του σχολείου και μεταφέροντας την κυρίαρχη ιδεολογία, η οποία είναι «η ιδεολογία των “κυρίαρχων τάξεων”»¹³. Άλλωστε, «...καμία κοινωνική τάξη δεν είναι σε θέση να διατηρηθεί στην πολιτική εξουσία αν δεν ασκεί συγχρόνως την ηγεμονία της μέσα στους ΙΜΚ».¹⁴ Επιπρόσθετες στο παραπάνω γεγονός είναι και οι επικρατούσες συνθήκες στο σχολείο με τις πολλές ελλείψεις, οι οποίες ευνοούν την εγκατάλειψη του από τους μαθητές σε μικρή ηλικία, άρα και στη δημιουργία ή τη συνέχισή από πλευράς τους της εργατικής τάξης στην οποία είναι πολύ πιθανό να ανήκουν και οι γονείς τους. Ακολουθούν δηλαδή το ρόλο

¹² Λ. Αλτουσέρ, ό.π., σ.90

¹³ Στο ίδιο, σ.86.

¹⁴ Στο ίδιο, σ.86.

που τους δόθηκε, ενώ τα υπόλοιπα παιδιά που συνεχίζουν τη φοίτησή τους στο σχολείο θα στελεχώσουν άλλες κοινωνικές τάξεις.

Το σχολείο παρουσιάζεται ως ουδέτερο, αλλά στην πραγματικότητα μεταφέρει την κυρίαρχη ιδεολογία με τέτοιο τρόπο ώστε να μη γίνει ευκόλως αντιληπτό. «...Πίσω από τα παιχνίδια του πολιτικού ΙΜΚ, που αποτελεί βιτρίνα του ΙΜΚ της αστικής τάξης, κρύβεται ο σχολικός μηχανισμός, που στην πραγματικότητα αντικατέστησε, στη λειτουργία του, τον παλιό κυρίαρχο ΙΜΚ, δηλαδή την εκκλησία».¹⁵ Αρχικά, λοιπόν, οι μαθητές σε μικρή ηλικία γίνονται αποδέκτες αυτής της ιδεολογίας και με το πέρασμα των χρόνων την κάνουν δική τους και ανάλογα με το χρόνο παραμονής τους στην εκπαίδευση παίρνουν την ανάλογη θέση στην ιεραρχία της εργασίας και των παραγωγικών σχέσεων.

16

Στην ελληνική εκπαίδευση, διαχρονικά, το σύστημα είναι έτσι δομημένο, ώστε αυτή να αποτελεί τον κυρίαρχο ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους, καθότι προσπαθεί να διαμορφώσει στους μαθητές τις αντιλήψεις, τις ιδέες και τις αξίες που έχει κάθε φορά το επικρατών πολιτικό κόμμα., αλλά και πρότυπα συμπεριφοράς που είναι συνδεδεμένα με συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις.¹⁷ «... Το παιδί δεν αποκτά μόνο γνώσεις και δεξιότητες, αλλά και τρόπους υπακοής και υποταγής στην κυρίαρχη ιδεολογία ή στα πεδία όπου αυτή δεσπόζει».¹⁸ «...Μεγάλος είναι ο ρόλος της κυρίαρχης ιδεολογίας των τάξεων που κατέχουν την πολιτική εξουσία. Μέσω της κυρίαρχης ιδεολογίας εξασφαλίζεται η αρμονία... μεταξύ του καταπιεστικού μηχανισμού του κράτους και των ιδεολογικών μηχανισμών, καθώς και ανάμεσα στους διάφορους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους».¹⁹ Γίνεται, λοιπόν κατανοητό πως οι συχνές μεταρρυθμίσεις στα εκπαιδευτικά δρώμενα της Ελλάδας οφείλονται κατά κύριο λόγο σε πολιτικές διαφοροποιήσεις, οι οποίες με τη σειρά τους

¹⁵ Λ. Αλτουσέρ, ό.π., σ92.

¹⁶ Στο ίδιο, σ.93.

¹⁷ Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1994, τ. Α΄, σ.20.

¹⁸ Χ. Νόβα- Καλτσούνη, ό.π., σ.112.

¹⁹ Λ. Αλτουσέρ, ό.π., σ.89.

φέρνουν και διαφορετικά συμφέροντα ανάμεσα στις πολιτικές και κοινωνικές ομάδες του κράτους.²⁰

Ο Νίκος Πουλαντζάς μίλησε κι αυτός για το κράτος και τους μηχανισμούς του. Γι' αυτόν, «... το Κράτος ανάγεται στην πολιτική κυριαρχία, με την έννοια ότι κάθε κυρίαρχη τάξη φτιάχνει το δικό της Κράτος στα μέτρα της και όπως της ταιριάζει και το χειρίζεται έτσι, κατά βούληση, σύμφωνα με τα συμφέροντά της».²¹ «...Κράτος: είναι ένα Κράτος που έχει ταξικό χαρακτήρα, ένα αστικό Κράτος που συγκροτεί την αστική τάξη ως κυρίαρχη τάξη».²² Επιπλέον, «... είναι αυτονόητη η συνύπαρξη του κατασταλτικού και του ιδεολογικού ρόλου του κρατικού μηχανισμού. Το κράτος δεν μπορεί να αναπαράγει την πολιτική κυριαρχία μόνο με την ωμή βία, δηλαδή μόνο με τους κατασταλτικούς του μηχανισμούς, αλλά έχει και ένα ιδιαίτερα ισχυρό όπλο, την ιδεολογία, η οποία εξασφαλίζει τη συναίνεση ορισμένων τάξεων προς την πολιτική εξουσία. Πρόκειται για την κυρίαρχη ιδεολογία...».²³ «Η ιδεολογία δεν είναι κάτι ουδέτερο στην κοινωνία: δεν υπάρχει ιδεολογία παρά μόνο ταξική. Η κυρίαρχη ιδεολογία συγκεκριμένα αποτελεί μια βασική εξουσία της κυρίαρχης τάξης... η κυρίαρχη ιδεολογία ενσαρκώνεται στους κρατικούς μηχανισμούς που έχουν επίσης για ρόλο να εκπονούν, να ενσταλάζουν και να αναπαράγουν αυτή την ιδεολογία, πράγμα σημαντικό για την οργάνωση και την αναπαραγωγή του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, των κοινωνικών τάξεων και της ταξικής κυριαρχίας».²⁴ Όπως, τονίζει και ο ίδιος μεταξύ τους αυτοί οι μηχανισμοί δεν μπορούν να διακριθούν πλήρως, καθώς «... οι καθαρά κατασταλτικοί μηχανισμοί (αστυνομία, φυλακές) μπορούν να λειτουργούν και ως ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους, όπως επίσης και ο στρατός στην περίπτωση ενός στρατιωτικού καθεστώτος μπορεί να αναλάβει ρόλο πολιτικού κόμματος».²⁵

²⁰ Σ. Μπουζάκης, ό.π., σ.25.

²¹ Ν. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Εκδόσεις Θεμέλιο, χ.χ., σ.15.

²² Στο ίδιο, σ.168.

²³ Χ. Νόβα- Καλτσούνη, ό.π., σ.108.

²⁴ Ν. Πουλαντζάς, ό.π., σ.40.

²⁵ Χ. Νόβα- Καλτσούνη, ό.π., σ.109.

Το σχολείο, ως ιδεολογικός μηχανισμός παίζει τον κυρίαρχο ρόλο στην «... αναπαραγωγή του συστήματος και ειδικότερα στην αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων. Δεν δημιουργούν οι ίδιοι τη διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις, αλλά συμβάλλουν σε αυτή τη διαίρεση καθώς και στην αναπαραγωγή της... Ο ρόλος τους είναι να επεξεργάζονται και να υλοποιούν την κυρίαρχη ιδεολογία».²⁶ Όλα αυτά τα χρόνια οι εκπαιδευτικοί αδυνατούν να ξεφύγουν των συγκεκριμένων πλαισίων και να λειτουργήσουν αυτόνομα, δεν μπορούν να αποκλίνουν «... από τις προδιαγραφές του μηχανισμού...αλλά πάντα σύμφωνα με...το αναλυτικό πρόγραμμα...με τελικό στόχο τη νομιμοποίηση και αναπαραγωγή συγκεκριμένων παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων».²⁷

Στην περίπτωση μας έχουμε ένα περιοδικό, το οποίο αν και λειτουργούσε με ιδιωτική πρωτοβουλία, κατά καιρούς τα μέλη του διαμέσου της δράσης τους στην εκπαίδευση προσπαθούσαν να προβάλουν στοιχεία του κράτους και του πολιτικού κόμματος που υποστήριζαν. Κατά κύριο όμως λόγο φαινόταν, όπως και διακήρυξε στην αρχή του το περιοδικό, πως προσπαθούσε να αποτελεί το βήμα για τους διδασκάλους. Μέσα από αυτό διαφαινόταν και τα όποια προβλήματα αντιμετώπιζαν τόσο οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί, όσο και οι μαθητές και την αδυναμία βελτίωσης των θέσεών τους και γενικότερα της παιδείας της χώρας. Συγχρόνως, το περιοδικό προσπαθούσε να υπερασπιστεί την ιδέα πως η εκπαίδευση οφείλει να ενσταλάξει στις καρδιές των μαθητών την εθνική συνείδηση και φρόνηση.

Την περίοδο που μελετάται, οι κοινωνικές τάξεις και η διαφοροποίησή τους ήταν διακριτή και η εκπαίδευση σε πολλές περιπτώσεις ενέτεινε τη συνέχιση της ύπαρξής τους. Οι αλλαγές που είχαν προωθηθεί εκείνο το διάστημα, δεν κατάφεραν να μειώσουν τις κοινωνικές αντιθέσεις παρότι διατείνονταν για δημοτική εκπαίδευση για όλους. Αυτό συνέβη διότι τόσο τα διδασκαλεία όσο και τα σχολεία μειώνονταν, ιδίως σε μικρότερα αστικά κέντρα ή χωριά και τα λίγα υπάρχοντα σχολεία αντιμετώπιζαν δυσκολίες κυρίως ως προς τις συνθήκες διδασκαλίας ή το επίπεδο γνώσεων των δημοδιδασκάλων

²⁶ Χ. Νόβα- Καλτσούνη, ό.π., σ.109.

²⁷ Στο ίδιο, σ.110.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Το πολιτικό και ιστορικό πλαίσιο

1.1 Η δεκαετία του 1880

Το ελληνικό κράτος συστάθηκε το 1834 περνώντας πολλές αλλαγές, μεταρρυθμίσεις και εναλλαγές πολιτικών κομμάτων κι έφτασε μέχρι την περίοδο που μελετάται με σημαντική να κρίνεται και η αναφορά στο αμέσως προηγούμενο διάστημα. Έτσι, από το 1860 και εξής η Ελλάδα αναπτύχθηκε βιομηχανικά με αξιόλογα εργοστάσια, κυρίως ορυχεία, ναυπηγεία, αλευρόμυλους και κλωστήρια.²⁸ Όσον αφορά στη διακυβέρνησή της, από το 1863 βασιλιάς των Ελλήνων ήταν ο Γεώργιος Α΄²⁹, ενώ στην επέκταση των συνόρων της μπήκε και η απόκτηση το 1864 των νησιών του Ιονίου. Επιπλέον, σημαίνουσα για την πορεία της χώρας ήταν η εμφάνιση στη πολιτική σκηνή,

²⁸ Η βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας ήταν αρκετά αργή σε σχέση κυρίως με άλλα Ευρωπαϊκά κράτη κι αυτό διότι υπήρχαν: α) λίγα κεφάλαια, β) έλλειψη τεχνικής μόρφωσης και γ) κακή οικονομική κατάσταση στη χώρα, οπότε και αδυνατούσε να αγοράσει τα απαραίτητα προϊόντα.

²⁹ Ο Γεώργιος Α΄ διαδέχθηκε τον Όθωνα Α΄ στις 30 Μαρτίου 1863 και παρέμεινε βασιλιάς της Ελλάδας ως στις 18 Μαρτίου 1931. Γεννήθηκε στις 24 Δεκεμβρίου 1845 στην Κοπεγχάγη και αποτέλεσε τον μακροβιότερο βασιλιά της νεότερης Ελλάδος μετά τον Όθωνα. Στις 5 Μαρτίου 1913 σε μία επίσκεψή του στη Θεσσαλονίκη δολοφονήθηκε για άγνωστους λόγους από τον Αλέξανδρο Σχινά. Γενικότερα, «*χρησιμοποιούσε την ειδική μέθοδο του 'παύειν και βασιλεύειν'*». *Ακόμα και όταν παραβίαζε το Σύνταγμα κατόρθωνε να εμφανίζει τις ενέργειές του ως σύμφωνες προς τη συνταγματική τάξη*». Γ.Ρούσου, *Τα φοβερά ντοκουμέντα, Το μαύρο '97*, Τύπος Α.Ε., Αθήνα, 1974, σ. 8.

του Χαρίλαου Τρικούπη³⁰ με μία καθοριστική απαίτησή του προς τον βασιλιά για την καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης³¹, η οποία και πραγματοποιήθηκε το 1875.

Στη χώρα επικρατούσαν οι πελατειακές σχέσεις με τους ψηφοφόρους να απαιτούν διαμεσολαβήσεις, διορισμούς και γενικότερες διευκολύνσεις. Αντίστοιχα, κάθε αλλαγή κυβέρνησης σήμαινε και ενδεχόμενη απόλυση υπαλλήλων του δημοσίου, ώστε να προσληφθούν άτομα του κόμματος, ψηφοφόροι, αλλά και συγγενείς αυτών. Την κωμικοτραγική διάσταση αυτής της κατάστασης περιγράφει ο Richard Clogg, όπου «οι πολλοί δικηγόροι ανάμεσα στους βουλευτές όφειλαν να είναι συνήγοροι των ψηφοφόρων τους χωρίς καμία αμοιβή, ενώ μερικοί βουλευτές κόντευαν ακόμα και να πτωχεύσουν από τις κουμπαριές και τα βαφτίσια. Ορισμένοι βουλευτές μάλιστα αναλάμβαναν αυτή τη βαριά ευθύνη για μέχρι και χίλια παιδιά».³² Φανερό ήταν η εξαγορά ψηφοφόρων, ο εκφοβισμός τους, η νοθεία στις εκλογές, οι πελατειακές σχέσεις ψηφοφόρων και υποψηφίων, κάποια από τα οποία είναι μέχρι και σήμερα αντιληπτά στην ελληνική πολιτική καθημερινότητα. Εντούτοις, αυτά προσπάθησε να εξαλείψει ο Χ. Τρικούπης κατά την περίοδο των διακυβερνήσεών του, ακόμη κι αν αντιμετώπιζε εμπόδια, τα οποία προέρχονταν κυρίως από την άνοδο στην εξουσία του πολιτικού του αντιπάλου Θ. Δηλιγιάννη.³³ Άλλωστε η

³⁰ Ο Χαρίλαος Τρικούπης γεννήθηκε το 1832 και έζησε στην Αγγλία για 15 χρόνια, καθότι ο πατέρας του ήταν πρεσβευτής και «σ' αυτό οφειλόταν, όπως πίστευαν οι περισσότεροι, ο φλεγματικός και συγκρατημένος χαρακτήρας του» R. Clogg, *Σύντομη ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, Από την παρακμή και πτώση του Βυζαντίου μέχρι το 1985*, Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2012, σ. 130. Αποτέλεσε έναν από τους πιο σημαντικούς πολιτικούς της Ελλάδας και το έργο του είναι μέχρι και σήμερα εμφανές. Πέθανε στις 30 Μαρτίου 1896 στις Κάννες.

³¹ Η αρχή της δεδηλωμένης έγινε πραγματικότητα το 1875 και ορίζει ότι κάθε νέα κυβέρνηση που προκύπτει οφείλει να έχει πια τη «δεδηλωμένη» εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας των βουλευτών. Ουσιαστικά, έπαυε το προνόμιο που είχε κάθε βασιλιάς να διορίζει, αλλά και να παύει κυβερνήσεις κατά βούληση. Αφορμή γι' αυτή την καθοριστική απόφαση του βασιλιά Γεωργίου Α' για την καθιέρωση της «αρχής της δεδηλωμένης» αποτέλεσε ένα άρθρο του Χ. Τρικούπη στις 29 Ιουνίου 1874 στην εφημερίδα «Καιροί» με τίτλο «Τις Πταίει;», στο οποίο προσπαθούσε να βρει απάντηση για το τι φταίει για την κρίση της χώρας και θεωρούσε υπεύθυνο τον βασιλιά, ο οποίος παρέκαμπτε το κοινοβούλιο και την πλειοψηφία και όριζε ως κυβερνήσεις μειοψηφούντα κόμματα.

³² R. Clogg, *ό.π.*, σ. 9.

³³ Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης γεννήθηκε στις 2 Ιανουαρίου 1820 και διετέλεσε πρωθυπουργός της Ελλάδος πέντε φορές. Θεωρούνταν δημαγωγός, ο οποίος ήξερε με διάφορα μέσα να φέρνει κοντά το λαό του και να τον πείθει. Στις 31 Μαΐου 1905 δολοφονήθηκε στις σκάλες της Βουλής από τον Αντώνη Γερακάρη, γνωστό χαρτοπαίχτη της εποχής, διότι ο τελευταίος είχε φανερά ενοχληθεί από την απόφαση του Θ. Δηλιγιάννη να κλείσει τις χαρτοπαιχτικές λέσχες.

πτώση της κυβερνήσεως του ενός σήμαινε τις περισσότερες των περιπτώσεων άνοδο του άλλου, με μικρές παύσεις στο ενδιάμεσο με το σχηματισμό κυβερνήσεων άλλων πολιτικών μόνο για πολύ μικρά χρονικά διαστήματα, γι' αυτό άλλωστε θεωρούνται και οι κυριότεροι πολιτικοί αντίπαλοι της εποχής.

Διακυβερνήσεις Τρικούπη – Δηλιγιάννη:

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ	ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
1882-1885	1885-1887
1887-1890	1890-1892
1892-1895	1895-1897

Οι δυο τους ήταν τελείως διαφορετικές προσωπικότητες που δρούσαν τις περισσότερες φορές αντιθετικά στην πολιτική της χώρας. «Ο Τρικούπης ήταν ένας δυτικόφιλος μεταρρυθμιστής, ανυπόμονος να στερεώσει και να αναπτύξει την Ελλάδα οικονομικά και πολιτικά πριν εμπλακεί σε ιρρεδεντιστικές περιπέτειες. Ο Δηλιγιάννης όμως, απόγονος μιας εξέχουσας οικογένειας της Πελοποννήσου, ήταν ένας αποφασισμένος υποστηρικτής της ‘Μεγάλης Ιδέας’». Η εσωτερική του πολιτική δεν ήταν τίποτε άλλο από άρνηση των μεταρρυθμίσεων του Τρικούπη». ³⁴ Άλλωστε, όπως ενεργούσαν οι περισσότεροι πολιτικοί της εποχής εκείνης, έτσι και ο Θ. Δηλιγιάννης ακολουθούσε το ίδιο μοτίβο άσκησης εξουσίας.

Αξιοσημείωτη είναι και η αναφορά του Χαρίτωνα Κορίζη για τον Θ. Δηλιγιάννη, ο οποίος «διέστρεφε καταστάσεις. Εθώπευε ανθρωπίνας αδυναμίας. Συγκέντρωνε πληροφορίας διά την οικογενειακήν κατάστασιν διαφόρων συμπατριωτών του γορτυνίων και όταν τον επεσκέπτοντο ήκουον έκπληκτοι και ενθουσιασμένοι τον αρχηγόν να ερωτά αυτού διά την υγεία συγγενών των, αναφέρων αυτούς ονομαστικώς και γνωρίζων λεπτομέρειας και διά τα κατοικίδια των ζώα». ³⁵

Οι Έλληνες πολιτικοί όλων των εποχών φαίνεται να γνωρίζουν καλά ότι πρέπει να διακατέχονται από ρητορική δεινότητα, ώστε τις περισσότερες φορές χρησιμοποιώντας βαρυσήμαντες δηλώσεις, οι οποίες απέχουν απ’ την πραγματικότητα, να πείθουν το λαό. Μέσο επικοινωνίας και έκφρασης των παραπάνω είναι εκτός των άλλων και η εφημερίδα που εκδίδει ανά περιόδους η κάθε παράταξη, πιο συγκεκριμένα για την περίοδο που μελετάται ο Χ. Τρικούπης διηύθυνε την «Ωρα» και ο Θ. Δηλιγιάννη την «Πρωϊαν».

Λίγο πριν, λοιπόν, την πρώτη διακυβέρνηση του Χ. Τρικούπη, το 1881 με τη συνδιάσκεψη του Βερολίνου δόθηκε στην Ελλάδα η Θεσσαλία και η Άρτα –αποτέλεσε το πρώτο βήμα προς την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας-, οπότε και το 1882 ως

³⁴ R. Clogg, , ό.π., σ.136-137.

³⁵ Χ. Κορίζης, *Η πολιτική ζωή εις την Ελλάδα 1821-1910*, Π. Κλεισιούνης, Αθήνα, 1974, σ.233.

πρωθυπουργός πια ο Χ. Τρικούπης στόχευσε να λύσει τα οικονομικά προβλήματα της χώρας, να κάνει κατασκευαστικά έργα, κυρίως στο οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο και να βελτιώσει το στρατό, το στόλο και τη διοίκηση του κράτους. Μέχρι και το 1885 που ήταν και η πρώτη περίοδος διακυβέρνησής του, στο κυβερνητικό του πρόγραμμα άνηκε ο εκσυγχρονισμός και η εξυγίανση του κράτους.

Έτσι, μείωσε την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία σε ένα χρόνο, ώστε να μειωθούν τα έξοδα του κράτους και να διατεθούν τα χρήματα για τον εξοπλισμό και την εκπαίδευση στρατού και στόλου. Γι' αυτό και το 1883 απεστάλη ο στρατηγός Κορωναίος με 12 αξιωματικούς να παρακολουθήσουν γαλλικές στρατιωτικές ασκήσεις και μετέπειτα κάλεσε γαλλική στρατιωτική αποστολή στην Ελλάδα. Επιδιώκοντας τη βελτίωση του στρατού πήρε δάνειο 40 εκατομμυρίων δραχμών και ίδρυσε διάφορες σχολές ναυτιλίας, όπως η Ναυτική Σχολή Δοκίμων και η Σχολή Υπαξιωματικών, ενώ τέλος αγόρασε νέα πλοία για το ναυτικό.

Επιπλέον, προσπάθησε να επιτύχει τον εξορθολογισμό του κράτους με το ενδιαφέρον που έδειξε για την οικονομία και τη δομή. Πιο συγκεκριμένα, αύξησε τις απαραίτητες γνώσεις που έπρεπε να έχει κανείς για να προσληφθεί στο δημόσιο και προσπάθησε να εξαλείψει το αρνητικό φαινόμενο των μαζικών απολύσεων που συνόδευε κάθε αλλαγή κυβέρνησης.

Για να αναπτύξει την οικονομία της χώρας, αλλά και να επιτύχει το στόχο του για τη δημιουργία δικτύων,

- σύναψε εξωτερικά δάνεια, έξι στον αριθμό από το 1879 έως το 1890,
- αύξησε τη φορολογία, η οποία βάρυνε κυρίως τα χαμηλά στρώματα και αποτέλεσε ένα λόγο για τον οποίο κατηγορήθηκε από τους πολιτικούς του αντιπάλους, αλλά και από το λαό και τέλος,
- εκμεταλλεύτηκε τα κρατικά μονοπώλια του άλατος και των σπέρτων. Η βελτίωση της οικονομικής κατάστασης εκείνο το διάστημα οφειλόταν κατά πολύ στην ανάπτυξη του εμπορίου και της ήπιας βιομηχανίας -κυρίως της οινοπνευματοποιίας και της

υφαντουργίας- και στις επενδύσεις που ευνοήθηκαν από τη δημιουργία των σιδηροδρομικών γραμμών στην Πελοπόννησο, το Λαύριο, τη Θεσσαλία και τον Πύργο, αφού από τα 7 μίλια που υπήρχαν το 1882, το 1893 έφτασαν τα 568 μίλια, των τηλεγραφικών γραμμών στα 4000 μίλια και στα 1446 χιλιόμετρα οδικού δικτύου κόστους 50 εκατομμυρίων χρυσών δραχμών . Τα παραπάνω είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση του πληθυσμού στις πόλεις από πολίτες, οι οποίοι αναζητούσαν εργασία, καλύτερη εκπαίδευση και ζωή.

Τέλος, μία από τις αλλαγές που πραγματοποίησε η νέα κυβέρνηση ήταν η διεύρυνση των εκλογικών περιφερειών προκαλώντας έτσι την δυσκολία δημιουργίας εκλογικών τεχνασμάτων.

Στα 1884 έντονες ήταν οι αντιδράσεις από την αντιπολίτευση και κυρίως από το λαό, ο οποίος έκανε διάφορα συλλαλητήρια στην Αθήνα με βασικό αίτημα το «Κάτω οι φόροι!», αίτημα παρόμοιο μ' αυτό της αντιπολίτευσης που καταδίκαιζε αυτή την πολιτική των φόρων –δεν είναι τυχαίο ότι ο Χ. Τρικούπης χαρακτηρίστηκε από πολιτικούς αντιπάλους και από τον τύπο ως «φορομπήχτης»-. Άλλωστε όπως προαναφέρθηκε, οι φόροι ήταν δυσβάσταχτοι για τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, τα οποία αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα επιβίωσης. Από αυτά τα γεγονότα ήταν πλέον φανερό πως ο χρόνος πρωθυπουργίας του Χ. Τρικούπη πλησίαζε προς τη λήξη του.

Ένα συμβάν που έκανε ακόμη πιο εμφανές ότι ο Χ. Τρικούπης δε θα έμενε για πολύ στην εξουσία ήταν το επεισόδιο που δημιουργήθηκε το 1884 στον Λυκαβηττό με τον πρόξενο της Αγγλίας Νίκολσον. Συγκεκριμένα, κάνοντας ο πρόξενος περίπατο στον Λυκαβηττό μπήκε σε απαγορευμένη ζώνη που φυλασσόταν από χωροφύλακες, ένας εκ των οποίων του ζήτησε με έντονο τρόπο να αποχωρήσει από το χώρο. Ο Νίκολσον δεν εισάκουσε τις εντολές του χωροφύλακα Λουκά Καλπούζου και του ανταπάντησε με αποτέλεσμα ο τελευταίος να ξυλοκοπήσει τον πρόξενο. Όπως ήταν προφανές το παραπάνω έγινε σε μικρό χρονικό διάστημα γνωστό στο εξωτερικό από τον Νίκολσον, ο οποίος έχοντας στο πλευρό του την Αγγλία, αλλά και με έντονη την εξαγρίωση κυρίως πολιτικών άλλων χωρών, ζήτησε την αυστηρή τιμωρία όχι μόνο του χωροφύλακα αλλά και όλης της χωροφυλακής με μια ταπεινωτική ενέργεια για όλο το σώμα, αλλά και την Ελλάδα. Συγκεκριμένα, θέλησε να παραταχθεί όλη η χωροφυλακή στο Σύνταγμα

ζητώντας συγγνώμη από τον πρόξενο και παρά τις αντιδράσεις της αντιπολίτευσης και του λαού, η απαίτηση του Νίκολσον έγινε πράξη στις 7 Ιανουαρίου 1885. Αυτή η απόφαση – αποδοχή της θέλησης του πρόξενου και κατ' επέκταση της Αγγλίας του Χ. Τρικούπη οφειλόταν στο γεγονός πως ο ίδιος προσπαθούσε να διατηρήσει καλές σχέσεις με την Αγγλία -για λόγους κυρίως πολιτικής σκοπιμότητας και εθνικού συμφέροντος μιας και θεωρούσε πως η Αγγλία θα μπορούσε να στηρίξει τον ίδιο, αλλά και τη χώρα σε μια δύσκολη κατάσταση- αδιαφορώντας για τη δημοτικότητά του στην Ελλάδα, η οποία ακολουθούσε πτωτική πορεία.

Έντονες ήταν οι αντιδράσεις σ' όλη την Ελλάδα και το θέμα αυτό έφτασε σε συζήτηση στη Βουλή και σε ψήφισμα εμπιστοσύνης της κυβέρνησης. Τελικά, η κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη έθεσε την παραίτησή της, καθώς στην ψηφοφορία έχασε την εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας των Βουλευτών.

Μία μέρα μετά ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ κάλεσε τον Θ. Δηλιγιάννη στο παλάτι. *«Γραφική υπήρξε η άνοδος στα ανάκτορα του Πελοποννήσιου πολιτικού. Διαδήλωση που επικεφαλής βάδιζαν Γορτύνιοι κομματικοί του μπράβου, τον συνόδευε μέσα σε χάλαζα πυροβολισμών, ήχους λαϊκών μουσικών οργάνων και διάτορες ζητωκραυγές υπέρ της διάλυσης της Βουλής και προκήρυξης εκλογών».*³⁶ Παρ' αυτά, ο βασιλιάς δεν ήθελε να διαλυθεί η Βουλή, οπότε δεν ήλθε σε συμφωνία με τον Θ. Δηλιγιάννη, γι' αυτό και παρέμεινε στην εξουσία ο Χ. Τρικούπης παίρνοντας εκ νέου την πλειοψηφία μέχρι τη στιγμή που αποφάσισε να κηρύξει εκλογές στις 7 Απριλίου 1885, διότι ένιωθε πως δεν είχε στο πλευρό του το λαό.

Με δεδομένο την πολιτική του Χ. Τρικούπη με τις φοροαυξήσεις, αλλά και το εξευτελιστικό για το Έθνος σκηνικό με τον πρόξενο Νίκολσον, ο Χ. Τρικούπης δε στηρίχθηκε από το λαό, έχασε τις εκλογές και τη θέση του πήρε ο μεγαλύτερος πολιτικός του αντίπαλος, ο Θ. Δηλιγιάννης.

³⁶ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας, από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, Αφών Τολίδη, Αθήνα, 1974, σ.502.

Το παράδοξο ήταν ότι πρωθυπουργός της χώρας ανέλαβε ένας πολιτικός που εκείνη την περίοδο, ίσως λόγω αιφνιδιασμού διότι δεν περίμενε να κυβερνήσει, δεν είχε κανένα κυβερνητικό πρόγραμμα, παρά μόνο να πράξει καταργώντας το μεγαλύτερο μέρος των πεπραγμένων του προκατόχου του Χ. Τρικούπη. Άλλωστε δε δίστασε να δηλώσει στη Βουλή ενώπιον όλων πως θα κάνει *«τα αντίθετα ακριβώς των όσων έλεγε ο Τρικούπης»*.³⁷

Ως δημαγωγός που ήταν ο Θ. Δηλιγιάννης, ενδιαφερόταν πρωταρχικά για τη λαοφιλία του και μετέπειτα για ενέργειες που θα ωφελούσαν το κράτος και τους συμπατριώτες του. Για να καταφέρει το παραπάνω, αλλά και για να φανεί συνεπής σε ότι αφορά στην αρνητική του στάση απέναντι στο μέτρο του Χ. Τρικούπη για την συνεχόμενη αύξηση των φόρων, μείωσε του φόρους στην κατανάλωση κρασιού και καπνού και κατήργησε το μονοπώλιο του τσιγαρόχαρτου και των σπίρτων. Καθαρά για τη συνέχιση των πελατειακών σχέσεων και λόγω των υποσχέσεων προς τους ψηφοφόρους του, κατήργησε τον νόμο του Χ. Τρικούπη περί απαραίτητων προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων, απέλυσε το μεγαλύτερο μέρος από αυτούς που είχαν προσληφθεί κατά την περίοδο διακυβέρνησης του προκατόχου του και στη θέση τους προσέλαβε δικά του άτομα. Τέλος επανέφερε τις στενές εκλογικές περιφέρειες με στόχο να ευνοηθούν οι πελατειακές σχέσεις πάντοτε προς όφελός του.

Την ίδια στιγμή με τη σύμφωνη γνώμη της Αγγλίας έγινε η προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας³⁸ στη Βουλγαρία κι έτσι πραγματοποιήθηκε «ένωση των δύο Βουλγαριών», κάτι που

³⁷ Τ. Βουρνάς, ό.π., σ.503.

³⁸ Με τη Συνθήκη του Βερολίνου το 1878 η Ανατολική Ρωμυλία, η οποία ήταν η περιοχή της Βόρειας Θράκης, αποτελούσε αυτόνομη επαρχία υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στις 6 Σεπτεμβρίου 1885 Βούλγαροι πραξικοπηματικά έδρασαν εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην περιοχή και κήρυξαν την ένωση με την υπόλοιπη Βουλγαρία. Η Τουρκία δεν αντέδρασε, αλλά η Ελλάδα και η Σερβία διαμαρτυρήθηκαν για τη μη τήρηση της Συνθήκης του Βερολίνου. Οι Σέρβοι κήρυξαν πόλεμο στις 14 Νοεμβρίου απαιτώντας ένα κομμάτι της Ανατολικής Ρωμυλίας, αλλά έχασαν. Τελικά, επήλθε ανακωχή μεταξύ των δύο χωρών.

επέφερε την άμεση επέμβαση των Σέρβων κηρύσσοντας πόλεμο κατά της Βουλγαρίας. Συγχρόνως, η Ελλάδα προσπάθησε να αντιδράσει, αρχικά ζητώντας από την Τουρκία, η οποία έμενε αδρανής, να επέμβει και δευτερευόντως κηρύσσοντας ο Θ. Δηλιγιάννης επιστράτευση πιστεύοντας πως μπορούσε να εκμεταλλευτεί τον πόλεμο μεταξύ Σερβίας – Βουλγαρίας προς όφελος των δικών μας διεκδικήσεων. Κινήθηκε όμως πολύ αργά, με αποτέλεσμα η Βουλγαρία να νικήσει τη Σερβία και με την παρέμβαση των Αυστριακών να υπογράψουν ανακωχή.

Η απάντηση των Μεγάλων Δυνάμεων στις δικές μας διεκδικήσεις και στην επιστράτευση –καθώς απειλούσαμε πως θα επιτεθούμε από τη θάλασσα- ήταν ο πλήρης αποκλεισμός των ελληνικών λιμανιών, ο οποίος συνακόλουθα επέφερε το εμπάργκο εισαγωγών, εξαγωγών άρα και την παρεμπόδιση ανεφοδιασμού της χώρας και εν τέλει την οικονομική κατρακύλα λόγω της πτώσης των εμπορικών συναλλαγών.

Για μία ακόμη φορά ο λαός ένιωθε πιεσμένος οικονομικά -με την επιστράτευση το έλλειμμα έφτασε τα 66 εκατομμύρια δραχμές-, αλλά και ντροπιασμένος για τον τρόπο που μας αντιμετώπιζαν στο εξωτερικό. Συνακόλουθα, ο Θ. Δηλιγιάννης παραιτήθηκε αφήνοντας υπονοούμενο για παρέμβαση άλλων χωρών και του ξένου τύπου, ώστε η Ελλάδα να μην αποκαταστήσει τις αλύτρωτες περιοχές, να μην επεκτείνει τα σύνορά της και να μην καταφέρει να ορθοποδήσει με δικά της μέσα .

Το 1887 κέρδισε για μία ακόμη φορά τις εκλογές ο Χ. Τρικούπης έχοντας μεγάλη διαφορά ψήφων με τους αντιπάλους του. Έχοντας, λοιπόν, την απόλυτη πλειοψηφία ένιωθε την άνεση να κινηθεί με μεγαλύτερη ευελιξία προς την ολοκλήρωση του έργου που είχε διακοπεί με την έλευση στην εξουσία του Θ. Δηλιγιάννη, ο οποίος και κατήργησε το μεγαλύτερο μέρος όσων έπραξε ο πρότερος αυτού στη διακυβέρνηση. Αυτή τη φορά ο Χ. Τρικούπης θα κυβερνούσε ως το 1890, αποτελώντας τη μακροβιότερη κυβέρνηση ως τότε.

Αρχικά, σταμάτησε την επιστράτευση ώστε να λήξει ο ναυτικός αποκλεισμός και κατήργησε και ο ίδιος με τη σειρά του πολλές από τις αποφάσεις – πράξεις του Θ. Δηλιγιάννη. Το

τελευταίο στόχευε στο να επαναφέρει τα μέτρα που είχε θεσπίσει στην πρώτη του θητεία για να οδηγήσει στον εκσυγχρονισμό του κράτους. Έτσι, επανήλθαν οι φόροι στην πρότερη κατάσταση.

Στηριζόταν ιδιαίτερα στη δανειακή πολιτική με εξωτερικά δάνεια των 643 εκατομμυρίων χρυσών φράγκων από το 1880 έως το 1890. Το ελληνικό κράτος μόνο για τοκοχρεολύσια πλήρωσε 455 εκατομμύρια χρυσά φράγκα σε τραπεζίτες του Λονδίνου και του Παρισιού. Μελανό σημείο ήταν το γεγονός πως μόνο το 50–60% των δανείων παρέμενε στη χώρα -με το 25-30% από το παραπάνω ποσοστό να δίνεται στις ένοπλες δυνάμεις-, ενώ το υπόλοιπο 50- 40% πήγαινε στους δανειστές.

Το 1887 πήρε δάνεια ύψους 19 εκατομμυρίων χρυσών φράγκων με τα οποία ολοκλήρωσε πολλά έργα, κυρίως το σιδηροδρομικό και οδικό δίκτυο. Επιπλέον, δόθηκαν χρήματα και για την ενδυνάμωση του στρατού και του στόλου με την αγορά θωρηκτών όπως το «Υδρα», το «Σπέτσες» και το «Ψαρά».

Με την ανάπτυξη των συγκοινωνιών ευνοήθηκε και η αγορά, όπως και η καλλιέργεια κυρίως της σταφίδας.³⁹ Εκείνη την περίοδο αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα προϊόντα για την οικονομία της χώρας, με πολλές εξαγωγές κυρίως στη Μ. Βρετανία.

³⁹ Η αμπελουργία επεκτάθηκε μετά το 1821, οπότε και οι αγρότες καλλιεργούσαν αμπελώνες που είχαν καταστραφεί και συγχρόνως δημιουργούσαν καινούριους. Το πιο σημαντικό προϊόν ήταν η σταφίδα. Το 1860 η ζήτηση για την ελληνική σταφίδα αυξήθηκε, κυρίως λόγω των καταστροφών που είχαν προκληθεί στους αμπελώνες της Ιταλίας και της Γαλλίας. Σαν αποτέλεσμα του παραπάνω γεγονότος ήταν η αποκλειστική αγορά των δικών μας προϊόντων από τη γαλλική οινοποιία για τη δημιουργία των κρασιών της κι αυτό με τη σειρά του αύξησε την οικονομία της Ελλάδος. Επιπλέον, πολλοί επέλεξαν να επενδύσουν στην καλλιέργεια αμπελιών με αποτέλεσμα η αγροτική οικονομία της χώρας να εξαρτάται από αυτό και μόνο το προϊόν. Βέβαια, το 1890 Ιταλοί, Γάλλοι και Ισπανοί ξεκίνησαν να εισάγουν κλήματα από τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, δημιουργώντας νέες φυτείες. Αυτό όπως ήταν φυσικό επέφερε τη μειωμένη ζήτηση των ελληνικών αμπελιών- σταφίδων και την πτώση της χρηματικής τους αξίας. *«Στη δεκαετία του 1870 είχαν ξεριζωθεί αιωνόβιοι ελαιώνες για να μετατραπούν σε αμπέλια»*. Γ. Β. Δερτίνης, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας Ι. Δ. Κολλάρου και ΣΙΑΣ Α.Ε., Αθήνα, 2009, σ. 459.

Η δεκαετία αυτή ολοκληρώθηκε με τη νέα κρίση που ξέσπασε το 1889 στην Κρήτη μεταξύ Κρητών και Τούρκων. Στο νησί εκείνη την περίοδο δρούσαν δύο ομάδες, των φιλελευθέρων ή ξυπόλητων που αποτελούνταν από ακτήμονες και μικροϊδιοκτήτες αγροτεμαχίων και των συντηρητικών ή καραβανάδων, οι οποίοι ήταν μεγαλοϊδιοκτήτες. Οι μεταξύ τους σχέσεις ήταν διαταραγμένες σε τέτοιο βαθμό που υπήρχε φόβος για εμφύλιο πόλεμο και γι' αυτό στάλθηκε από την Πύλη στρατός με επικεφαλής τον Σακήρ πασά ώστε να επιβληθεί τάξη.

Από την πλευρά της Ελλάδας, ο Χ. Τρικούπης ακολουθούσε μία πολιτική εχθρική απέναντι στους Βαλκάνιους, αλλά διπλωματική απέναντι στους Τούρκους. Προσπαθούσε, λοιπόν, να συγκρατήσει τους Κρήτες, καθότι δεν ήθελε την εξέγερση, ζητώντας να διατηρήσουν την ηρεμία τους με τη δικαιολογία πως τόσο το διεθνές κλίμα δεν ήταν ευνοϊκό για την Ελλάδα, όσο και η χώρα αδυνατούσε να βοηθήσει αφού είχε οικονομικά προβλήματα και προσπαθούσε να ορθοποδήσει.

Οι συντηρητικοί άκουσαν την εισήγηση του πρωθυπουργού, αλλά οι φιλελεύθεροι του Κρητικού κοινοβουλίου έκαναν ψήφισμα ένωσης με την Ελλάδα στις 6 Μαΐου 1889, το οποίο και έγινε δεκτό απ' την πλειοψηφία της Κρητικής Εθνοσυνέλευσης.

Τα γεγονότα εξελίσσονταν ραγδαία, Κρήτες και Τούρκοι έρχονταν σε αντιπαράθεση και ο Χ. Τρικούπης κατά γενική ομολογία έμενε αδρανής, κάνοντας μόνο κάποιες συστάσεις για παύση των εχθροπραξιών και απ' τις δύο πλευρές. Από την άλλη, η αντιπολίτευση προσπαθούσε να βοηθήσει τους Κρήτες, όμως ήταν μάταιο καθώς η αδιαφορία του Χ. Τρικούπη έδωσε πρόσφορο έδαφος στις Μ. Δυνάμεις να δεχθούν την πρόταση της Γερμανίας για αναγνώριση του δικαιώματος της Τουρκίας να σταματήσει την εξέγερση με αιματηρό τρόπο.

Ο Σουλτάνος έπαυσε κάθε ελευθερία των Κρητών, ο Τούρκος διοικητής έγινε πανίσχυρος με πράξεις που θα τον χαρακτήριζαν δικτάτορα, ενώ γίνονταν αιματηρές και

βίαιες συγκρούσεις. Ακόμη και στις παραπάνω ενέργειες ο Τρικούπης έμεινε αμέτοχος⁴⁰ ίσως φοβούμενος πως σε ενδεχόμενη βοήθεια του ανέτοιμου ελληνικού στρατού και στόλου προς τους Κρήτες, η ήττα θα ήταν δεδομένη και ίσως πιο βαριά για τη δημοτικότητα του και την κατάσταση της χώρας από την απόφασή του για απραξία.

Η απόφασή του όμως αυτή, τη δεδομένη στιγμή κρίθηκε από τους Κρήτες ως προδοσία του Χ. Τρικούπη. Ο ελληνικός λαός απογοητευμένος καθώς ήταν, τον αποδοκίμασε και πίεσε το θρόνο προς απομάκρυνσή του από την πρωθυπουργία, ενώ η αντιπολίτευση τον κατηγορούσε ανοιχτά. Τελικά, τον Οκτώβριο του 1890 ανετράπη.

Με τη δυσάρεστη αυτή εικόνα και την πίεση προς όλες τις κατευθύνσεις έκλεισε αυτή η δεκαετία για να δώσει τη σειρά της σε μία πολύ πιο ταραχώδη περίοδο με πιο σημαντικό γεγονός τον πόλεμο του 1897.

1.2. Η δεκαετία του 1890

Η προηγούμενη περίοδος έκλεισε με τις έντονες αντιδράσεις κατά του Χ. Τρικούπη και την αμέτοχη στάση του προς τους Κρήτες που οδήγησε στην ανατροπή του. Το 1890 ξεκίνησε με τη διάδοση του σοσιαλισμού με κύριο εκφραστή και εκπρόσωπο του, τον Σταύρο Καλλέργη. Τότε ιδρύθηκε ο «Κεντρικός Σοσιαλιστικός Σύλλογος» με διακόσια μέλη, κυρίως φοιτητές Πολυτεχνείου και με δική τους εφημερίδα, τον «Σοσιαλιστή».

Κοντά στα τέλη του 1890 και πιο συγκεκριμένα στις 14 Οκτωβρίου 1890 έγιναν εκλογές, τις οποίες όπως φαινόταν δεδομένο, έχασε ο Χ. Τρικούπης έχοντας παίξει

⁴⁰ Το παράδοξο είναι πως παρότι δήλωνε πως δεν μπορούσε να βοηθήσει τους Κρήτες λόγω οικονομικών προβλημάτων της χώρας και στόχευε προς την ειρήνη, την ίδια περίοδο σχεδίαζε απόβαση του ελληνικού στόλου στη Σμύρνη, ώστε να καταφέρει την εισχώρηση της Κρήτης, της Μακεδονίας και της Ηπείρου στην Ελλάδα. Το σχέδιο, όμως αυτό δεν ευδοκίμησε, γιατί έγινε η ανατροπή του τον Οκτώβριο του 1890.

καθοριστικό ρόλο η αντιλαϊκή οικονομική πολιτική του και η στάση του απέναντι στο Κρητικό ζήτημα. Άλλωστε, η αντιπολίτευση σ' αυτή τη φάση κατέβηκε συσπειρωμένη στις εκλογές εναντίον του.

Μπορεί ο Χ. Τρικούπης να μην τα κατάφερε σ' αυτές τις εκλογές και να υπήρχε ένα αντιλαϊκό κλίμα απέναντί του, αλλά χαρακτηριστικό ήταν το γεγονός πως η πλειοψηφία των ψηφοφόρων ψήφισε τον Θ. Δηλιγιάννη όχι επειδή ήταν θετικά διακείμενη προς αυτόν και την αντιπολίτευση, αλλά θέλοντας να καταψηφίσει τον Χ. Τρικούπη, την αντιλαϊκή κοινωνικο-οικονομική πολιτική του και να γίνει κατανοητή η αντίθεσή της προς αυτή.

Με την άνοδο στην εξουσία για δεύτερη φορά του Θ. Δηλιγιάννη στόχος του ήταν αρχικά να αλλάξει για μία ακόμη φορά ό,τι είχε θεσπίσει ο Χ. Τρικούπης ως τότε, αλλά και γνωρίζοντας πως ήταν ο άμεσος αντίπαλός του να τον αφανίσει πολιτικά.

Το τελευταίο θεωρούσε πως μπορούσε να το καταφέρει σχετικά εύκολα, καθότι επί Χ. Τρικούπη το χρέος της Ελλάδας ανέβηκε στην προσπάθειά του να συνάψει δάνεια και να κάνει διάφορα έργα. Έτσι, τον κατηγόρησε για σπατάλη δημοσίου χρήματος.

Ξεκίνησε συζήτηση στη Βουλή περί του θέματος ύστερα από αίτημα του βουλευτή Παπαγιαννακόπουλου για τα οικονομικά στοιχεία και τις σπατάλες του πρώην πρωθυπουργού. Ο τελευταίος μη διστάζοντας καθόλου, ζήτησε να συζητηθεί το θέμα σε ειδικά δικαστήρια, αλλά όταν στις 21 Απριλίου 1891 η δημιουργία ανακριτικής επιτροπής καταψηφίστηκε απ' τη Βουλή, το θέμα θεωρήθηκε λήξαν.

Στο πρόγραμμα του Θ. Δηλιγιάννη προστέθηκε και η διακοπή κάθε έργου σε οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο που είχε ξεκινήσει ο Χ. Τρικούπης κι αυτό προσπάθησε να εκμεταλλευτεί ο τελευταίος ετοιμάζοντας και γνωστοποιώντας νέο πρόγραμμα αστικών αλλαγών σε περίπτωση άμεσης επανεκλογής του, όπως:

1. Ανεξάρτητη δικαιοσύνη και παιδεία πέρα από κόμματα και κυβερνήσεις,
2. Αποκλεισμός στρατού και στόλου απ' τη Βουλή,
3. Ανεξάρτητα σώματα ασφαλείας,

4. Ανεξάρτητη διοίκηση και οικονομία,
5. Αποκλεισμός της Βουλής από διοικητικά θέματα.

Σιγά – σιγά λόγω οικονομικών προβλημάτων της χώρας, η πολιτική του Θ. Δηλιγιάννη άρχισε να παίρνει στοιχεία από αυτή του Χ. Τρικούπη. Άρχισε, λοιπόν να συνάπτει δάνεια πιστεύοντας πως είναι η μόνη λύση για τη σωτηρία της χώρας, αλλά και για να ξεπληρώσει τα ήδη υπάρχοντα, όμως τα ελλείμματα όλο και αυξάνονταν.

Αντίθετος προς αυτή την πολιτική ήταν ο Υπουργός Οικονομικών Καραπάνος, ο οποίος θεωρούσε επιβεβλημένη την αύξηση των φόρων και το συμβιβασμό των δανειστών μας για να αποφευχθεί η χρεωκοπία, η οποία με τη δραχμή να χάνει συνεχώς την αξία της φαινόταν να πλησιάζει.

Ο Θ. Δηλιγιάννης φοβούμενος μη χάσει το λαό απ' το πλευρό του με ένα τέτοιο μέτρο και έχοντας πάντα στο μυαλό του πως είχε κατηγορήσει τον Χ. Τρικούπη ως «φορομπήχτη» και πως αυτή η πολιτική του τελευταίου ήταν που τον οδήγησε στην πτώση της τότε κυβέρνησης, αρνήθηκε τις πιέσεις του Καραπάνου. Οι δυο τους οδηγήθηκαν σε διάσταση απόψεων, η οποία έφερε την αποχώρηση του Υπουργού απ' την κυβέρνηση και την κάλυψη της θέσης του από τον ίδιο τον πρωθυπουργό.

Τα τελωνειακά έσοδα αυξήθηκαν, αλλά η οικονομία κατέρρεε με χαρακτηριστική βολή τη σταφιδική κρίση και την πτώση της δραχμής κατά 9%. Έτσι, ο πρωθυπουργός οδηγήθηκε καταναγκαστικά στην πρόταση Καραπάνου με αυξήσεις στο πετρέλαιο και στα τέλη των προϊόντων προέλευσης εξωτερικού εκτός από βασικά είδη, όπως ο σίτος και η ζάχαρη, με σκοπό να πληρώσει το τοκοχρεολύσιο του 1891.

Η αποκαρδιωτική εικόνα της οικονομίας, η αρνητική στάση του λαού και η αβέβαιη πολιτική που έπρεπε να ακολουθήσει ο πρωθυπουργός, τον πίεζαν και ζήτησε ψήφο εμπιστοσύνης. Η ψήφος εμπιστοσύνης του δόθηκε, αλλά *«τότε πραγματώνεται ένα ασύνηθες στα κοινοβουλευτικά χρονικά της χώρας πραξικόπημα. Ο βασιλεύς, πιεσμένος από τους ξένους και εγχώριους κεφαλαιοκρατικούς κύκλους, κατάργησε την κυβέρνηση και*

*κάλεσε το Φεβρουάριο του 1892 στα ανάκτορα τον Κ. Κωσταντόπουλο, στον οποίο ανέθεσε τις ευθύνες της εξουσίας».*⁴¹

Στις 12 Απριλίου 1892 διαλύθηκε η Βουλή και ορίστηκαν εκλογές για τις 3 Μαΐου 1892, οι οποίες κατέληξαν με πρωθυπουργό για τρίτη φορά τον Χ. Τρικούπη.

Η επανεκλογή του έφερε αμέσως αλλαγή του κλίματος τόσο στο εσωτερικό της χώρας, όσο και στο εξωτερικό, αφού ήταν γνωστό πως ο Χ. Τρικούπης προσπαθούσε να κρατάει διπλωματικές σχέσεις με τις περισσότερες χώρες. Επιπλέον, είχε και το προσόν να αποπνέει εμπιστοσύνη και κύρος, ώστε οι περισσότεροι ξένοι πρωθυπουργοί και υπουργοί να αποδέχονται πολλές από τις απόψεις του ή τουλάχιστον να έρχονται σε συζήτηση γι' αυτές.

Στην τρίτη του θητεία κύριο μέλημά του ήταν η οικονομία και η άνοδος της και όχι τόσο όσο πριν η εκπαίδευση στρατού και στόλου και η δημιουργία έργων. Έτσι, αύξησε για μία ακόμη φορά τους φόρους, συγκεκριμένα επιβλήθηκαν 5 εκατομμύρια δραχμές φόροι, κάτι το οποίο δημιούργησε έντονη αποστροφή του λαού.

Οι ξένοι κερδοσκόποι προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν προς όφελός τους την κατάσταση και τις κρατικές προσόδους και μέσω του τύπου αναφέρονταν σε άμεση χρεωκοπία της χώρας αν δεν έπαιρνε εξωτερική βοήθεια. Αυτό θυμίζει πολύ τη σημερινή κατάσταση της χώρας και τις πιέσεις που δέχεται από τον τύπο με απειλές για χρεωκοπία που οδηγούν σε εκφοβισμό κυρίως του λαού.

Ίσως όντως η χώρα δεν μπορούσε να ξεφύγει από την οικονομική κρίση που την βάρυνε με δικά της μέσα, ίσως πάλι οι κερδοσκόποι είχαν στήσει ένα δικό τους παιγνίδι στο οποίο η Ελλάδα θα έπρεπε πάντοτε να είναι ο καταναλωτής τόσο των προϊόντων τους -καθώς επί της ουσίας δε θα μπορούσε να δημιουργήσει ποτέ δικιά της βαριά βιομηχανία- όσο και των δανείων τους. Άλλωστε, αυτό θα τους ευνοούσε τόσο οικονομικά όσο και πολιτικά λόγω της στρατηγικής θέσης της χώρας.

⁴¹ Τ. Βουρνάς, ό.π., σ.531.

Επιστρέφοντας στους φόρους που επέβαλε ο Χ. Τρικούπης έντονη αντίδραση προκάλεσε ο φόρος στην παιδεία, με αύξηση των διδάκτρων κυρίως στο πανεπιστήμιο. Αυτό επέφερε ξεσηκωμό μεταξύ των σπουδαστών, οι οποίοι συνειδητοποιούσαν ότι θα ήταν ακόμη πιο δύσκολο να σπουδάζουν όσοι άνηκαν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, άρα θα ήταν μειωμένη και η κοινωνική κινητικότητα.

Ο Χ. Τρικούπης αντιλαμβανόμενος τη λαϊκή αντίδραση και τον αρνητισμό της αντιπολίτευσης έστρεψε προς τον εξωτερικό δανεισμό, κυρίως προς την Αγγλία με την οποία ανέκαθεν είχε καλές σχέσεις. Στόχος του ήταν να αποδείξει πως η Ελλάδα δεν ήταν σε τόσο δεινή οικονομική κατάσταση, αλλά μπορούσε να ορθοποδήσει με μία μικρή εξωτερική βοήθεια, γι' αυτό και ζήτησε από τους Άγγλους να στείλουν οικονομολόγο, ώστε να πειστεί για τα παραπάνω.

Πράγματι, στάλθηκε απ' την Αγγλία τον Οκτώβριο του 1892 ο οικονομολόγος Εδουάρδος Λω, όμως η Γαλλία και οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής φοβούμενες για τα δικά τους συμφέροντα έστειλαν κι αυτές με τη σειρά τους οικονομολόγους, διότι είχαν επενδύσει κι αυτές κεφάλαια στην Ελλάδα. Σύντομα, όμως “ξέσπασε” πόλεμος μεταξύ Λονδίνου και Παρισιού για το ποιος θα επικρατήσει, ο οποίος είχε αντίκτυπο στο χρηματιστήριο.

Για να επανέλθει η κατάσταση στο χρηματιστήριο, οι Άγγλοι τραπεζίτες αποφάσισαν να παραχωρήσουν δάνειο 3,5 εκατομμυρίων στερλινών, αφού πρώτα γίνονταν αποδεκτοί οι όροι του και τους υπέγραφε ο βασιλιάς. Το μελανό σημείο, το οποίο αποκαλύφθηκε το Φεβρουάριο του 1893 από την αντιπολίτευση ήταν ότι αυτή η παραχώρηση συνοδευόταν από ταπεινωτικούς όρους για την ανεξαρτησία της χώρας.

Ο βασιλιάς μαθαίνοντας τους όρους και έχοντας πάντοτε κατά νου τη δημοτικότητα του, η οποία θα κινδύνευε σε ενδεχόμενη αποδοχή αυτής της συμφωνίας, αρνήθηκε να υπογράψει αν δεν άλλαζαν οι όροι. Ο Χ. Τρικούπης πίεσε προς αλλαγή των όρων, την οποία αρνήθηκαν οι τραπεζίτες, οπότε και με τη σειρά του ο βασιλιάς απέρριψε την πρόταση και όλο αυτό κατέληξε σε παραίτηση του πρωθυπουργού τον Απρίλιο του 1893.

Η Ελλάδα συνέχισε να βρίσκεται σε δεινή κατάσταση και με νέα υπηρεσιακή κυβέρνηση Ράλλη – Σωτηρόπουλου προσπαθούσε να ανακτήσει την εμπιστοσύνη των ξένων κρατών. Προς αυτή την κατεύθυνση αποφάσισε τη σύναψη δανείου 100 εκατομμυρίων δραχμών με τον επικεφαλής του χρηματιστηρίου του City, Χάμπρο. *«Το δάνειο είχε το χαρακτήρα του κεφαλαιοποιημένου (funding) και προβλεπόταν [...] για 100.000.000 δρχ., αλλά τελικά πραγματοποιήθηκε για 9.000.000!»*.⁴² Από αυτό το ποσό θα δινόταν και 25 εκατομμύρια δραχμές στον τραπεζίτη ως προμήθεια για τη βοήθειά επίτευξης του δανείου. Επί της ουσίας η Ελλάδα δεν είχε πάρει το δάνειο παρά μόνο προσωρινές αποδείξεις (scripts όπως ονομάζονταν) τίτλων του νέου δανείου.

Όλο αυτό έφερε αναταραχή στη χώρα με πτώση του βιοτικού επιπέδου και την πτώχευση να φαίνεται πλέον ξεκάθαρα. Χαραριστική βολή για την οικονομία της χώρας αποτέλεσε η σταφιδική κρίση, λόγω της υπερπαραγωγής σταφίδας και των μειωμένων εξαγωγών.

Ειπώθηκε, λοιπόν απ' τον Χ. Τρικούπη το περιβόητο, : «Κύριοι, δυστυχώς επτωχέυσαμεν!». *«Οι στρατιωτικές δαπάνες, τα έξοδα οδοποιίας και κατασκευής σιδηροδρομικών δικτύων, οι εμπορικές κρίσεις, οι αντιπαραγωγικές δαπάνες, τα ξένα δάνεια, η κακή χρήση του εσωτερικού και εξωτερικού δανεισμού, η κακή διαχείριση του δημοσιονομικού τομέα, τα λάθη των οικονομικών υπουργών και υπεύθυνων πρωθυπουργών και η απληστία των ξένων δανειστών έχουν κατά καιρούς αναφερθεί ως βασικές αιτίες που οδήγησαν την ελληνική οικονομία στη χρεοκοπία»*.⁴³

Αποτέλεσμα της πτώχευσης της Ελλάδας ήταν η δημιουργία ενός κύματος μετανάστευσης κυρίως προς τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, το οποίο ολοκληρώθηκε το 1914 με τη φυγή 350.000 Ελλήνων στο σύνολο.

⁴² Τ. Βουρνάς, ό.π., σ.536.

⁴³Κ. Αρώνη, και Λ. Τρίχα(επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, Παπαζήση ΑΕΒΕ, Αθήνα, 2000, σ.301.

Η κυβέρνηση Σωτηρόπουλου – Ράλλη παραιτήθηκε και ο βασιλιάς ανέθεσε τη δημιουργία κυβέρνησης στον Χ. Τρικούπη. Αυτός θεωρούσε πως έπρεπε να μειωθούν οι τόκοι, πάντοτε με τη σύμφωνη γνώμη των δανειστών, να γίνει εξωτερικό δάνειο και να ενδυναμωθεί η Εθνική Τράπεζα, μα πρώτα απ' όλα κινήθηκε προς ακύρωση του δανείου με τον Χάμπρο. Τελικά, επέβαλε και άλλους φόρους με πιο σημαντικό τον φόρο στην οικοδομή.

Αυτός ο φόρος επέφερε "εξέγερση" των οικοδόμων, αλλά και του λαού, ο οποίος υπέφερε τόσα χρόνια απ' τη βαριά φορολογία που όχι μόνο δεν οδήγησε σε βελτίωση της οικονομίας, αλλά στο τέλος έγινε το ακριβώς αντίθετο με την πτώχευση της χώρας, η οποία τον αποτελείωσε οικονομικά. Ο λαός με προεξέχουσες κάποιες ομάδες όπως οι οικοδόμοι ξεσηκώνονταν. Διοργανώθηκε ένα μεγάλο συλλαλητήριο, στο οποίο συμμετείχε και ο διάδοχος του θρόνου Κωνσταντίνος.

Αυτή η πράξη του τελευταίου ήταν που έκανε έξαλλο τον Χ. Τρικούπη, ο οποίος θιγμένος και νευριασμένος οδηγήθηκε στον βασιλιά ζητώντας εξηγήσεις για τη συμπεριφορά του διαδόχου και κατηγορήσε το στέμμα πως παραβίαζε το Σύνταγμα. Ο βασιλιάς πήρε την ευθύνη πάνω του και κάνοντας έντονη συζήτηση με τον πρωθυπουργό, του δήλωσε πως ο ίδιος είπε στον διάδοχο να πάει στο συλλαλητήριο. Ως αποτέλεσμα υπήρξε η συνομιλία να κλείσει με την παραίτηση του Χ. Τρικούπη στις 10 Ιανουαρίου 1895.

Σημαντικό γεγονός της περιόδου είναι και ο εορτασμός της εργατικής πρωτομαγιάς το 1894 για πρώτη φορά στην Ελλάδα. Τότε ήταν που διεκδικήθηκαν:

1. Η Κυριακάτικη αργία, η οποία και πρωτοεφαρμόστηκε το 1911,
2. Το οχτάωρο,
3. Η απαγόρευση ανήλικης εργασίας,
4. Η κατάργηση προσωποκράτησης για χρέη.

Οι παραπάνω διεκδικήσεις διαβάστηκαν στη Βουλή από τον Σ. Καλλέργη⁴⁴ και προκάλεσαν αναταραχή μεταξύ των βουλευτών, κυρίως διότι τότε ο σοσιαλισμός φαινόταν σαν απειλή και αποτέλεσε τον λόγο για τον οποίο φυλακίστηκε ο Σ. Καλλέργης για δώδεκα μέρες.

1.2.1. Η δράση της «Εθνικής Εταιρίας» και του «Ελληνισμού»

Ο λαός φαινόταν αρκετά δυσαρεστημένος με τους πολιτικούς και τις ενέργειές τους. Οι κυβερνήσεις φαινόταν σαν αδύναμες μπροστά στα γεγονότα, οικονομικά, αλλά και διπλωματικά, καθώς σύντομα θα ξεσπούσε μία ακόμη Κρητική εξέγερση.

Ότι δεν μπόρεσαν οι κυβερνήσεις με το κενό εξουσίας ανέλαβε ο στρατός με μέλη του δημοσιογράφους, διανοούμενους και οργανώσεις, όπως η Εθνική Εταιρία και ο Ελληνισμός.

Στις 20 Αυγούστου 1894 ξέσπασε η πρώτη μεγάλη ένταση απ' το στρατό με επικεφαλείς ογδοντάξι νέους αξιωματικούς της Φρουράς Αθηνών, οι οποίοι κατέστρεψαν τα γραφεία της εφημερίδας «Ακρόπολις» με αφορμή τα θεωρούμενα ως προσβλητικά δημοσιεύματα για την κατάσταση του στρατεύματος.

Η κατάληξη ήταν στις 24 Σεπτεμβρίου 1894 να αθωωθούν απ' το στρατοδικείο, διότι όπως θεωρήθηκε και ειπώθηκε από τους ίδιους, ό,τι έκαναν το έκαναν για τη χώρα και την υποστήριξη της τιμής της.

⁴⁴ Ο Σταύρος Καλλέργης (1865-1926) αποτέλεσε τον “πρωτεργάτη” του σοσιαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Ο ίδιος ως μαθητής μνήθηκε στον σοσιαλισμό από τον καθηγητή του. Το 1890 ίδρυσε στην Αθήνα το Κεντρικό Σοσιαλιστικό Σύλλογο, ο οποίος γρήγορα επεκτάθηκε και σε άλλες πόλεις.

Η κρίση στο στράτευμα συνεχίστηκε με την παραίτηση από τη Λέσχη Αξιωματικών χιλίων αξιωματικών του πεζικού και του ιππικού εξαιτίας των προβιβασμών που είχαν ανακοινωθεί.

Ήταν φανερό, λοιπόν η αποστασιοποίηση του στρατού από τις εκάστοτε κυβερνήσεις και την αυλή, τόσο που σταδιακά άρχισε να εμφανίζεται με τη δημιουργία οργανώσεων. Δύο ήταν οι εθνικιστικές εταιρίες, η Εθνική Εταιρία και ο Ελληνισμός.

Πιο συγκεκριμένα, ο Λ. Φωτιάδης, ο Γ. Σουλιώτης, ο Κ. Πάλλης, ο Π. Μελάς σκέφτηκαν να συστήσουν την «Εθνική Εταιρία» με κύριο σκοπό την εξύψωση του εθνικού φρονήματος.

Η ίδρυση της έγινε στις 12 Νοεμβρίου 1894 και αρχικά τουλάχιστον, όπως καθορίστηκε στο πρώτο καταστατικό, αφορούσε μόνο τους αξιωματικούς, τους ανθυπολοχαγούς και τους υπολοχαγούς.

*«Σκοπός (της) είναι η αναζωπύρωση του Εθνικού φρονήματος, η επαγρύπνησις επί των συμφερόντων των υποδούλων Ελλήνων και η προπαρασκευή προς απελευθέρωσιν».*⁴⁵

Ήδη μέσα σε ένα χρόνο, τον Σεπτέμβριο του 1895 αριθμούσε εξήντα μέλη με στόχο να αυξηθούν τα μέλη και να διαδοθεί η ιδεολογία και ο στόχος της οργάνωσης, λειτουργώντας πάντοτε με μυστικότητα.

Κυρίως από τον Ιανουάριο του 1896 υπήρξε ανάπτυξη στη δράση και τη ζήτηση της, με άνδρες κάθε κοινωνικής τάξης και πολιτικής πεποίθησης.

Δρούσαν πιέζοντας την κυβέρνηση σε όσα θέματα θεωρούσαν απαραίτητο, όπως στην άμεση αποστολή βοήθειας στην επαναστατημένη Κρήτη, ενώ εφοδίαζαν τους

⁴⁵ Έκθεσις των πεπραγμένων υπό της Εθνικής Εταιρίας, Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα, 1897, σ.5.

ένοπλους στον αγώνα σε Ήπειρο και Μακεδονία. Ήταν τόσο σημαντική η δράση τους στο μέτωπο που διαφαίνεται από το ποσό που είχε δαπανηθεί μέχρι το 1896, το οποίο ήταν αρκετά μεγάλο και είχε δοθεί σε ρούχα, εφόδια, διατροφή, ναύλα, φόρους εισαγωγής όπλων κλπ. και τα συγκέντρωνε από εράνους και δάνεια.

Την ίδια χρονιά δημοσίευσαν ένα ακόμη καταστατικό σύμφωνα με το οποίο στόχοι της οργάνωσης ήταν η: «α) ενίσχυση εθνικού φρονήματος στο ελεύθερο κράτος, β) ενθάρρυνση υπόδουλων αδελφών για να επέλθει η απελευθέρωση».⁴⁶

Επιπλέον, καθοριζόταν το διοικητικό συμβούλιο, τα επαρχιακά συμβούλια, ενώ παντού διαφαινόταν η ύπαρξη όρκων και τελετουργικών.

*«Σύμφωνα με το αρθ. 5 του καταστατικού της μόνο τα μέλη της βασιλικής οικογένειας αποκλείονταν από την οργάνωση. Ενώ στην περίπτωση των υπουργών, αυτοί μπορούσαν να είναι εταίροι μόνο στο βαθμό που δεν ήταν το ίδιο χρονικό διάστημα μέλη της κυβέρνησης».*⁴⁷

Μπαίνοντας στην εταιρία, άλλοι ήταν εταίροι και άλλοι αδελφοί και υπήρχε για την κάθε ομάδα ο αντίστοιχος όρκος που πάντοτε ήταν στο όνομα του Θεού και της πατρίδας.

Έτσι, οι αδελφοί έλεγαν: *«Ορκίζομαι... ότι αφιερώνομαι ολοψύχως εις την υπηρεσίαν του σκοπού της Εθνικής Εταιρίας και ότι ουδέποτε εν όσω ζω θέλω παραβιάσει την απόλυτον... Εχεμύθιαν... εάν παραβιάσω τον όρκον μου τούτον, Εθνική κατάρα και το στίγμα του προδότου της πατρίδος επ' εμέ».*⁴⁸

Από το 1896 οπότε και άρχισε να διαδίδεται ακόμη πιο πολύ και σε άλλα μέλη εκτός του στρατού, ενδιαφερόταν γι' αυτούς που χαρακτήριζε ως «επίλεκτους πολίτες»,

⁴⁶ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικά ζητήματα στην Ελλάδα 1880 -1910*, Αλεξάνδρεια, χ.χ., σ.105.

⁴⁷ Στο ίδιο, σ.106.

⁴⁸ Στο ίδιο, σ.106.

δηλαδή τους διανοούμενους, τους πολιτικούς, τα ανώτερα δημόσια στελέχη, δημοσιογράφους κ.α.

Κάποιοι από τους πανεπιστημιακούς που βρίσκονταν στον κύκλο της ήταν ο Σπ. Λάμπρου, ο Ν. Πολίτης, ο Γ. Χατζιδάκις, ενώ διανοούμενοι ήταν ο Γρ. Ξενόπουλος, ο Κ. Παλαμάς, ο Δ. Βικέλας.

Λίγο πριν από τη σύσταση της «Εθνικής Εταιρίας» και με ηπιότερη δράση, είχε εμφανιστεί το Νοέμβριο του 1892 ο «Ελληνισμός». Το καταστατικό της ίδρυσής της δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της κυβερνήσεως το 1893 οριοθετώντας και το σκοπό της ύπαρξής της.

Στόχος της, λοιπόν, ήταν *«η προάσπιση ενότητας ελληνισμού, η κατοχύρωση της ελληνικότητας της Μακεδονίας, και γενικά η εκπλήρωση της εθνικής ολοκλήρωσης»*.⁴⁹ Ήθελε βεβαίως να συσπειρώσει κοντά της πολλά άτομα τόσο στην Ελλάδα, όσο και στο εξωτερικό και γι' αυτό εξέδιδε κάθε μήνα ένα περιοδικό με τίτλο «Ελληνισμός», ώστε να είναι προσιτή στο ευρύ κοινό.

Όσο και αν «Ελληνισμός» και «Εθνική Εταιρία» φαίνεται να μοιάζουν μεταξύ τους, κυρίως διότι είχαν αντισλαβικό χαρακτήρα, ο «Ελληνισμός» θεωρούσε μεγαλύτερο πρόβλημα της Ελλάδας τους Βούλγαρους και τη διευθέτηση του θέματος της Μακεδονίας, σε αντίθεση με την «Εθνική Εταιρία», η οποία δρούσε με γνώμονα τον πόλεμο με τους Τούρκους.

⁴⁹ Ν. Μαρωνίτη, ό.π., σ.116.

1.2.2. Κρητική εξέγερση

Στις 16 Απριλίου 1895 πραγματοποιήθηκαν εκλογές, οι οποίες είχαν ως κυριότερο γνώρισμα τη νοθεία και την τρομοκρατία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν ο χρηματισμός τρικουπικών, ώστε να κατέβουν στις εκλογές σε συνδυασμούς αντιτρικουπικούς με απώτερο σκοπό την υποδαύλιση του κόμματος του Χ. Τρικούπη.

Με την παραπάνω διαδικασία κατάφεραν τη μη επανεκλογή του Χ. Τρικούπη, ο οποίος έχασε την εκλογική του περιφέρεια και αποφάσισε να εγκαταλείψει την πολιτική, αλλά και την Ελλάδα, καταφεύγοντας στις Κάννες όπου και πέθανε το 1896.

Η νέα νίκη του Θ. Δηλιγιάννη δεν επέφερε αλλαγές, κυρίως στην οικονομική κατάσταση της χώρας, η οποία διακρινόταν για το οικονομικό της χάος παρά τις προσπάθειες του πρωθυπουργού της να πετύχει συμβιβασμό με τους δανειστές.

Το 1896, έπειτα από μία σειρά εξεγέρσεων που είχαν πραγματοποιηθεί στην Κρήτη από τους ίδιους τους Κρήτες εναντίον των Τούρκων,⁵⁰ αποφάσισαν την πολιορκία τμήματος του τουρκικού στρατού με αφορμή την αντικατάσταση απ' τη μεριά των Τούρκων του χριστιανού διοικητή με τον μουσουλμάνο.

Όπως ήταν φυσικό, η απάντηση από τους Τούρκους δεν άργησε, με σφαγές Χριστιανών στα Χανιά. Η Αγγλία, η Γαλλία, η Ρωσία και η Ιταλία θέλοντας να ελέγξουν την κατάσταση στην περιοχή, έστειλαν πολεμικά πλοία και απαιτούσαν από τους Έλληνες να μείνουν αδρανείς.

⁵⁰ Ήδη από το 1888 εστάλη από τους Τούρκους στο νησί στρατός και διοικητής για να μειώσει τις ελευθερίες που είχαν δοθεί στους Κρήτες με τη σύμβαση της Χαλέπας, η οποία πραγματοποιήθηκε το 1878 μεταξύ Τούρκων και Κρητών για χριστιανό διοικητή, για την κάλυψη θέσεων από Κρήτες κ.α. Ο Χ. Τρικούπης ζητούσε ψυχραιμία, αλλά οι Κρήτες είχαν εξαγριωθεί. Ένα χρόνο αργότερα οι Κρήτες ζήτησαν από τους Ευρωπαίους πρόξενους την τήρηση της σύμβασης της Χαλέπας, ενώ η Πύλη συνέχισε να καταργεί όλες τις ελευθερίες των Κρητών.

Παρά την πίεση στο εσωτερικό της Ελλάδας τόσο απ' τη μεριά του λαού και της αντιπολίτευσης, όσο και από την «Εθνική Εταιρεία», ο Θ. Δηλιγιάννης αποφάσισε να κάνει μόνο συστάσεις στους Τούρκους. Οι Κρήτες όμως συνέχισαν να επιζητούν την ένωση με την Ελλάδα και οι Τούρκοι συνέχισαν τις εχθροπραξίες.

Οι Τούρκοι πρότειναν να μπει χριστιανός διοικητής για πέντε χρόνια και τα 2/3 των θέσεων να καλύπτονταν από χριστιανούς υπαλλήλους. Από τη μεριά της η κυβέρνηση θεωρώντας πως υπάρχει ανθελληνική στάση, μηδενική στήριξη και κακή οικονομία αποφάσισε πως καλύτερη λύση θα ήταν η αποδοχή από τους Κρήτες αυτής της πρότασης.

Δεν τη δέχθηκαν όμως και ύστερα από πολλές αντιδράσεις και πιέσεις τόσο από τον ίδιο τον βασιλιά όσο και από τον λαό, ο Θ. Δηλιγιάννης έστειλε στόλο να βοηθήσει τους Κρήτες, κάτι που έκανε τους τελευταίους να αναθαρρήσουν. Οι Μεγάλες Δυνάμεις, όμως, απέκλεισαν το νησί ζητώντας από τα ελληνικά στρατεύματα να αποχωρήσουν με την πρόταση της αυτονομίας του νησιού.

Δε βρέθηκε καμία λύση και από την πλευρά τους και οι δύο χώρες φαινόντουσαν πως προετοιμάζονταν για έναν ενδεχόμενο πόλεμο.

Στην Ευρώπη το κλίμα για την Κρητική Επανάσταση ήταν αρνητικό. Η Πύλη ετοιμάστηκε να στείλει κι άλλα στρατεύματα στην Κρήτη, ενώ προετοιμάστηκε να σταματήσει κάθε προσπάθεια κινήματος στη Μακεδονία. Οι Μεγάλες Δυνάμεις επιθυμούσαν την ομαλότητα και την ισορροπία, ενώ στην Ελλάδα υπήρχε ενθουσιασμός. Ο Θ. Δηλιγιάννης υπό πίεση και με την «Εθνική Εταιρεία» μπροστά έστειλε στη Θεσσαλία 40.000 στρατό, 770 ιππείς και 100 τηλεβόλα υπό τον στρατηγό Μακρή και στην Ήπειρο 20.000 στρατό, 200 ιππείς και 50 τηλεβόλα υπό τον Μάνο.

Τα παραπάνω οδήγησαν στην παύση των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας στις 5 Απριλίου 1897 με την αρχή των εχθροπραξιών.

1.2.3. Ελληνοτουρκικός πόλεμος 1897

Η Κρητική εξέγερση με τη σειρά της οδήγησε σε εχθροπραξίες στη Θεσσαλία και στην Ήπειρο. Στις 5 Απριλίου 1897 ξεκίνησε ο πόλεμος, ο οποίος χαρακτηρίζεται και ακήρυχτος, καθώς καμία από τις δύο χώρες δεν πήρε την ευθύνη για την έναρξη του πολέμου.

Οι Έλληνες ήταν ανέτοιμοι για μάχη, ελλιπώς εφοδιασμένοι και οργανωμένοι, σε αντίθεση με τον τουρκικό στρατό, ο οποίος ήταν στρατιωτικά και ψυχολογικά σε άριστη κατάσταση, μα πάνω απ' όλα εξαιρετικά εκπαιδευμένος από Γερμανούς αξιωματικούς.

Μέσα κιόλας σε μία μέρα από την έναρξη του πολέμου, οι Έλληνες άρχισαν να χάνουν και κατέφυγαν σε υποχώρηση στο μέτωπο της Λάρισας, των Φαρσάλων και του Δομοκού. Συγκεκριμένα, ο «ατυχής» πόλεμος ξεκίνησε στις 5 Απριλίου και τερμάτισε στις 4 Μαΐου 1897 και διεξήχθη στη Θεσσαλία και την Ήπειρο με νικητές τους Τούρκους.

ΕΛΛΑΔΑ		ΤΟΥΡΚΙΑ
Πεζικό	60.000	121.500
Ιππικό	970	1.300
Πυροβόλα	150	215

Ο πρίγκιπας Κωνσταντίνος ήταν αρχηγός σ' εκείνο το μέτωπο και φάνηκε τελείως ανέτοιμος και άπειρος στρατηγός. Το παραπάνω έγινε αντιληπτό απ' την απόφασή του σε οπισθοχώρηση απ' τη Λάρισα πρόωρα, φοβούμενος πως θα πιαστούν αιχμάλωτοι, ενώ στην πραγματικότητα υπήρξε ασυνεννοησία με το υπόλοιπο στρατηγείο, το οποίο την ίδια στιγμή αγνοώντας τι συμβαίνει στη Λάρισα κατέβηκε να πολεμήσει περιμένοντας τη στήριξή τους.

Μέσα σε ένα μήνα οι Έλληνες είχαν χάσει από τους Τούρκους και ο λαός ήταν πλήρως απογοητευμένος, κυρίως γιατί υπήρχε η αίσθηση ότι υπήρξε προδοσία. Το σημείο αυτό δεν αποτελεί μόνο την ήττα στον πόλεμο με τους Τούρκους, αλλά και την ήττα της πολιτικής όλων όσων υποστήριζαν την «Μεγάλη Ιδέα». Διαφαινόταν από την αρχή του πολέμου ότι το τέλος ήταν προκαταδικασμένο και πως ίσως η χώρα μας οδηγήθηκε προς τον πόλεμο με συγκεκριμένο στόχο. *«Με άλλους λόγους, ότι πίσω από τον πόλεμο εκείνο υπήρχε ολόκληρη δολοπλοκία, η οποία απέβλεπε όχι μόνο σε μία στρατιωτική ήττα μας, αλλά στη γενικότερη εθνική μας εξουθένωση. Ξένα κράτη, με προεξάρχουσα τη Γερμανία του Κάιζερ Γουλιέλμου του Β', είχαν πλέξει, μακιαβελικότατα, αυτή την απίθανη μηχανοραφία, με σκοπούς διαβολικούς – που θα αποκαλύπτονταν ύστερα από την πολεμική μας συντριβή».*⁵¹

Το ότι ο πόλεμος μπορεί να ήταν στημένος φαίνεται και από την έκθεση του τουρκικού στρατηγείου που κατά δήλωσή του *«[...] οι Έλληνες δεν εμαίνοντο έχοντες πρόθεσιν να πολεμήσωσι σπουδαίως. [...] και δυνάμεθα να κρίνωμεν εκ τούτου ότι αι Ανώτεραι Στρατιωτικάί Αρχαί (της Ελλάδος) είχαν διαταγάς να εγκαταλείπωσι βαθμιαίως το έδαφος χωρίς πολύ να διακινδυνεύωσι την ζωήν των στρατιωτών».*⁵²

Άλλωστε και ο Σμολένσκι, αξιωματικός μίας από τις ταξιαρχίες μας που πολέμησε και νίκησε, δήλωσε ότι *«η υποχώρησις ήτο ασύγγνωστος, ότι δεν εγένετο ένεκα*

⁵¹ Γ. Ρούσος, *Το μαύρο '97*, Τύπος Α.Ε., Αθήνα, 1974, σ.20.

⁵² Στο ίδιο, σ.144.

της αποθαρρύνσεως του στρατού, ότι η διαταγή της οπισθοχωρήσεως εδόθη υπό του Διαδόχου». ⁵³

Έτσι, ένας πόλεμος που διήρκησε τριάντα μέρες επέφερε πολλά αρνητικά και απόγνωση στους πολίτες που θεωρούσαν υπεύθυνο κυρίως τον διάδοχο.

Ακόμη και ο Υπουργός Ναυτικών Λεβίδης παραιτήθηκε θεωρώντας ντροπή την αδράνεια του στόλου, η οποία κατ' αυτόν ήταν προαποφασισμένη «[...] κατηγορούσε την κυβέρνηση και το παλάτι ότι είχαν οργανώσει εικονικό πόλεμο [...] οι υπουργοί επεθύμουν χάριν των Δυνάμεων να διεξαγάγωμεν πόλεμον εντός ωρισμένων ορίων. Ήθελον να διεξαγάγωμεν πόλεμον χωρίς να διεξαγάγωμεν τοιούτον». ⁵⁴

Ο λαός συνέχισε να δείχνει την έντονη αντίθεσή του με εθελοντές να ξεσηκώνονται στις 15 Απριλίου 1897 ζητώντας όπλα, κάνοντας κινητοποιήσεις, νιώθοντας προδομένος κυρίως από το θρόνο.

Έτσι, ο βασιλιάς Γεώργιος ζήτησε την παραίτηση του Θ. Δηλιγιάννη με στόχο να ηρεμήσει το λαό, να εξομαλύνει την κατάσταση, αλλά και με τον τρόπο του να ρίξει την ευθύνη στον Θ. Δηλιγιάννη. Ο τελευταίος με τη σειρά του αρνήθηκε την παραίτηση θεωρώντας πως θα φανεί δειλός εν ώρα πολέμου. Ο βασιλιάς Γεώργιος όμως, τον απείλησε με τη χρήση του άρθρου 31 του Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο δινόταν η δυνατότητα από πλευράς τού παύσης κυβερνήσεων εφόσον δεν τις επιθυμούσαν οι πολίτες. Ο Θ. Δηλιγιάννης δε δεχόταν να παραιτηθεί και εφόσον δε φαίνονταν να ηρεμούν τα πράγματα, ο βασιλιάς τον έπαυσε.

Ο τύπος όμως θεωρώντας ένοχους τον βασιλιά και τους γιους του συμπαρέσυρε και το λαό. «Από όλα τα καταστήματα και τα σπίτια κατέβαζαν τις εικόνες των βασιλέων και των πριγκίπων – όταν δεν τις έσκιζαν με οργή και με βρισιές βαρύτατες». ⁵⁵

⁵³ Γ. Ρούσος, ό.π., σ.145.

⁵⁴ Στο ίδιο, σ.150.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ.161.

Λίγο πριν, στις 26 Απριλίου 1897 μπήκαν οι Τούρκοι στο Βόλο και η Ελλάδα φοβούμενη ζήτησε τη διαμεσολάβηση της Ευρώπης. Την ίδια στιγμή ο σουλτάνος ως αντάλλαγμα ζητούσε τη Θεσσαλία, 10 εκατομμύρια λίρες και παύση όλων των προνομίων των Ελλήνων της Τουρκίας με σύμφωνη γνώμη της Γερμανίας, αλλά την αντίθεση των υπόλοιπων δυνάμεων.

Ο φόβος ότι μπορεί να φτάσουν οι Τούρκοι μέχρι την Αθήνα μεγάλωνε και ο βασιλιάς αποφάσισε να ζητήσει τη βοήθεια της βασίλισσας Βικτωρίας για διαμεσολάβηση στον Τσάρο, ώστε να προωθήσει το αίτημα για ανακωχή. Ο τελευταίος μετά από πιέσεις κατάφερε την ανακωχή μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας.

Οι διαπραγματεύσεις θα γίνονταν στην Κωνσταντινούπολη και θα αφορούσαν την πολεμική αποζημίωση, τα σύνορα και το καθεστώς της Κρήτης.

Ήταν φυσικό οι Τούρκοι ως νικητές του πολέμου να νιώθουν υπεροχή στις διαπραγματεύσεις. Η Ελλάδα όμως, είχε κι αυτή στο πλευρό της τη Βρετανία και τη Ρωσία, οι οποίες ζητούσαν ευνοϊκούς όρους για την Ελλάδα και ήταν αυτές που απέτρεψαν την υπογραφή μιας “εξευτελιστικής” ειρήνης.

Η Ελλάδα εδαφικά ξαναπήρε τη Θεσσαλία, αλλά της επιβλήθηκε Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος (ΔΟΕ) από μία επιτροπή, η οποία ήταν υπεύθυνη για τον διακανονισμό της αποζημίωσης προς τους Τούρκους που καθορίστηκε στα 4 εκατομμύρια χρυσές λίρες, αλλά και για το δημόσιο χρέος της Ελλάδας. Επιπλέον, η επιτροπή ήλεγχε τα μονοπώλια του άλατος, του πετρελαίου, των σπίρτων, των παιγνιοχάρτων, του τσιγαρόχαρτου, της συμυρίδας, του φόρου καπνού, τα τέλη χαρτόσημου και τα εισαγωγικά τέλη του τελωνείου Πειραιώς, ώστε να εξοφληθούν τα χρέη στους δανειστές. Με το παραπάνω διαφαίνεται πως οι Έλληνες έχαναν την ανεξαρτησία τους και είχαν πλήρη εξάρτηση από τους ξένους. Τέλος, η Κρήτη αυτονομήθηκε και ορίστηκε ύπατος αρμοστής του νησιού ο πρίγκιπας Γεώργιος.

Έλληνες και ξένοι ιστορικοί υποψιάζονται πως πίσω από τον πόλεμο του '97 βρίσκονται ξένοι χρηματιστές με στόχο να οδηγήσουν την Ελλάδα σε οικονομικό έλεγχο. *«Με άλλους λόγους, ότι πίσω από τον πόλεμο εκείνο υπήρχε ολόκληρη δολοπλοκία, η*

*οποία απέβλεπε όχι μόνο σε μια στρατιωτική ήττα μας, αλλά στη γενικότερη εθνική μας εξουθένωση».*⁵⁶

Παρά τα προβλήματα που δημιούργησε ο πόλεμος και η ήττα του '97 κυρίως με το κόστος του που έφτασε τα 52 εκατομμύρια δραχμές, η Ελλάδα κατάφερε να ορθοποδήσει οικονομικά, κυρίως λόγω του οικονομικού ελέγχου που της επιβλήθηκε, με την αποπληρωμή των δανείων από το 1871, του χρέους προς τους Τούρκους και όλων των άλλων υποχρεώσεων.

Βέβαια, ο ελληνοτουρκικός πόλεμος έφερε στο φως την αποδοκιμασία του πολιτικού συστήματος και των μελών της, την οικονομική αθλιότητα της χώρας, αλλά και την εθνική ταπείνωση και αδράνεια των Ελλήνων, η οποία έπρεπε άμεσα να λυθεί.

2.1. Η εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1880

Η περίοδος μετά το 1880 ήταν πολύ σημαντική για την Ελλάδα στους τομείς της οικονομίας, της πολιτικής, αλλά και της εκπαίδευσης, με προσανατολισμό προς τον εκσυγχρονισμό του κράτους και έχοντας ως πρότυπα κυρίως χώρες όπως η Αγγλία, η Γερμανία και η Γαλλία.

Στα εκπαιδευτικά ήταν μία περίοδος που χαρακτηρίζεται κυρίως από τη σύνταξη των περισσότερων εκπαιδευτικών νομοσχεδίων από τότε που συστάθηκε το Ελληνικό κράτος. Βέβαια, τα περισσότερα από αυτά δεν έγιναν νόμοι, αλλά παρέμειναν σχέδια των υπουργών που πολλές φορές δεν έφτασαν ούτε προς συζήτηση στη Βουλή.

Για να φτάσει όμως σ' αυτό το σημείο στα εκπαιδευτικά της ζητήματα η χώρα είχαν προηγηθεί κάποια πολύ σημαντικά γεγονότα. Αρχικά, το 1834 θεμελιώθηκε νομοθετικά το δημοτικό σχολείο, το 1836 η Μέση εκπαίδευση με το Ελληνικό και το Γυμνάσιο, ενώ το 1837 δημιουργήθηκε το Πανεπιστήμιο Αθηνών -όλα σύμφωνα με τα

⁵⁶ Γ. Ρούσος, ό.π., σ.20.

γερμανικά πρότυπα-. Επιπλέον, με τη σύσταση του Ελληνικού κράτους καθοριστικής σημασίας υπήρξε ο καθορισμός της ομιλούμενης γλώσσας. Άλλωστε ο λόγος είναι το βασικό μέσο επικοινωνίας, γι αυτό όσο πιο πλούσια σε λεξιλόγιο είναι μία γλώσσα, τόσο πιο εύκολη είναι η διάδοση των σκέψεων και των ιδεών.

Στην κοινωνία υπήρχε η άποψη πως τη γλώσσα πρέπει να τη χειρίζονται οι λίγοι, να είναι δηλαδή προνόμιο των σοφών και όχι όλου του λαού. Οι λόγιοι ήταν υπέρ της διγλωσσίας, θέτοντας ως παράδειγμα την αρχαία Ελλάδα, καθότι αλλιώς έγραφαν οι αρχαίοι και αλλιώς μιλούσαν.

Ο Αδ. Κοραΐς θέλοντας να βρει μια μέση λύση, πρότεινε την καθαρεύουσα, η οποία ήταν κάτι ενδιάμεσο απ' την αττική και τη γλώσσα του λαού. Η καθαρεύουσα θα ήταν μια γλώσσα καθαρή από ξένες προσμίξεις. Έτσι, αποτέλεσε για πολλά χρόνια την επίσημη γλώσσα του κράτους, επιφέροντας όμως αμάθεια στην πλειοψηφία του λαού, καθώς δεν την κατανοούσε. Άλλωστε, οι καθαρευουσιάνοι θεωρούσαν πως ο διανοούμενος έπρεπε να ξεχωρίζει από τον άνθρωπο του λαού κατά τη γλώσσα.

Έτσι, το γλωσσικό θέμα οριοθετήθηκε ή τουλάχιστον έτσι φαινόταν, ώστε να δώσει τη σκυτάλη στο εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο ήταν για πάρα πολλά χρόνια αμετάβλητο. Από το 1836, λοιπόν, είχε καθοριστεί η εφαρμογή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου⁵⁷ στο δημοτικό σχολείο. Αυτή όμως με την είσοδο στη δεκαετία του 1880 καταργήθηκε, καθώς κρίθηκε ως μηχανιστική μέθοδος⁵⁸ και τη θέση της πήρε η «συνδιδασκτική». Το παράδοξο με την αλληλοδιδασκτική είναι πως όταν εφαρμόστηκε στην Ελλάδα θεωρούταν ήδη ξεπερασμένη στην υπόλοιπη Ευρώπη, καθώς δεν υπήρχε

⁵⁷ Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος ήταν γνωστή ως λαγκαστριανή μέθοδος από τον Άγγλο δάσκαλο Joseph Lancaster που την εφάρμοσε στο σχολείο του για λόγους οικονομίας. Έγινε παγκοσμίως γνωστή, ενώ στην Ελλάδα την έφεραν οι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού. Ένας δάσκαλος δίδασκε πολλά άτομα με αυστηρούς κανόνες, γρήγορα και οικονομικά με τη βοήθεια των πρωτοσχόλων με απίστευτη πειθαρχία απ' τους μαθητές και καμία δυνατότητα πρωτοβουλίας από την πλευρά τους.

⁵⁸ «[...]ην ως πάντη μηχανικὴν και της του πνεύματος αναπτύξεως κωλυτικὴν [...]», Α. Δημαράς (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Α', Ερμής, Αθήνα, 1990, σ.244.

άμεση επαφή μεταξύ δασκάλου και μαθητή και προωθούσε τη μίμηση και την επανάληψη.

Κρίσιμη χρονολογικά στιγμή θεωρείται το 1877 η απόφαση του νεοδιόριστου καθηγητή πανεπιστημίου Ιωάννη Πανταζίδη⁵⁹ να διδάξει για πρώτη φορά στην Ελλάδα παιδαγωγικά στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών. Μετά τη διαπίστωση της άθλιας κατάστασης στα σχολεία εξαιτίας της μεθόδου διδασκαλίας και της ανικανότητας των δασκάλων, αλλά και έχοντας αποκτήσει εμπειρία από τη Γερμανία, θεωρούσε επιτακτική την ανάγκη να εκπαιδεύσει δασκάλους.

Ένα χρόνο αργότερα, το 1878 ο Υπουργός Παιδείας εκείνης της περιόδου Θ. Δηλιγιάννης με νόμο ΧΘ΄(609) επανίδρυσε το διδασκαλείο Αθηνών, το οποίο είχε ιδρυθεί το 1834 και καταργήθηκε το 1864, ενώ διαδοχικά ξεκίνησαν να ιδρύονται και άλλα διδασκαλεία, το 1880 στην Τρίπολη και στην Κέρκυρα και το 1882 στη Λάρισα⁶⁰. Τα παραπάνω έκλεισαν το 1905 παραμένοντας μόνο αυτό των Αθηνών με την αιτιολογία της υπερπαραγωγής δασκάλων σε μία δύσκολη οικονομικά περίοδο για την Ελλάδα.

Το 1880 ο Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδέσεως Ανδ. Αυγερινός⁶¹ εισήγαγε νομοσχέδια που αφορούσαν στις τρεις βαθμίδες εκπαίδευσης, τα οποία όμως δεν έγιναν πραγματικότητα, καθότι δεν έγιναν δεκτά από τη Βουλή, παρόλ' αυτά, «διακρίνονται για τις προοδευτικές προβλέψεις τους σε σχέση με το σκοπό και το χαρακτήρα του δημοτικού σχολείου»⁶². Ήταν νομοσχέδια «Περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσως»⁶³, την οποία όριζε ως δωρεάν και υποχρεωτική για όλους ανεξαιρέτως,

⁵⁹ Ο Ιωάννης Πανταζίδης (1827-1900) σπούδασε φιλολογία και αργότερα έφυγε για σπουδές στη Γερμανία έπειτα από μία υποτροφία που κέρδισε. Στην αρχή διορίστηκε ως καθηγητής στο Γυμνάσιο, ενώ λίγο αργότερα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ένα από τα έργα του κατά τη διάρκεια της ζωής του ήταν και η σύνταξη της Παιδαγωγικής του Γυμνασίου.

⁶⁰ Α. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης* [...], ό.π., σ.60.

⁶¹ Ο Ανδρέας Αυγερινός (1820- 1896) διετέλεσε βουλευτής Ηλείας, υπουργός εσωτερικών, οικονομικών, παιδείας ναυτιλίας και πρόεδρος της Βουλής.

⁶² Λ. Σκούρα, « Η περίοδος των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων 1880-1910» , στο: Σήφης Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης, Όψεις και Απόψεις, Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-2010*, τ. Β΄, GUTENBERG, Αθήνα, 2001, σ.138-139.

⁶³ Α. Δημαράς, , *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης* ό.π., σ.72.

αλλά και την επιθεώρησή τους⁶⁴. Επιπλέον, «Περί γυμνασίων και ελληνικών σχολείων», «Περί καθηγητών του Πανεπιστημίου [...], «Περί συστάσεως Παρθεναγωγείων», ώστε να προωθηθεί επιπλέον η γυναικεία εκπαίδευση, «Περί διδασκαλείων» με τη βελτίωση των δημοδιδασκάλων και δημοδιδασκαλισσών και τέλος για τη διεύθυνση της δημοτικής εκπαίδευσης και «Περί [...] Κεντρικού Συμβουλίου της Δημόσιας εκπαιδεύσεως»⁶⁵. Επίσης, πρότεινε τη σύσταση νηπιαγωγείων και την κατάργηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου και την αντικατάστασή της με τη συνδιδασκτική «[...] δι' ης ευσκοπώτερον η τε ηθική μόρφωσις και η των ψυχικών δυνάμεων των παιδων εναρμόνιος ανάπτυξις επιτυγχάνεται...και να απαλλάζωμεν τα ημετέρα σχολεία της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, ην ως πάντη μηχανικήν και της του πνεύματος αναπτύξεως κωλυτικήν κατεδίκασεν η επιστήμη»⁶⁶. Τα νομοσχέδια για το δημοτικό σχολείο μπορούν να χαρακτηριστούν ως προοδευτικά για την εποχή τους, καθότι αναφέρονταν σε θέματα, τα οποία μέχρι τότε θεωρούνταν δεδομένα και έγιναν πράξη μετά από κάποια χρόνια από άλλους υπουργούς.

Το παράδοξο στο εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας ήταν ότι μέχρι το 1881 οι διδάσκαλοι δεν είχαν συγκεκριμένο τρόπο και μέθοδο καθορισμένους από το κράτος, ώστε να διδάσκουν τα παιδιά. Συνήθως ακολουθούσαν τον οδηγό αλληλοδιδασκτικής του Κοκκώνη⁶⁷, αλλά και κάποιες φορές έπρατταν κατά βούληση.

Τα παραπάνω οδήγησαν το Υπουργείο Παιδείας το έτος 1881 στην επικύρωση του πρώτου αναλυτικού προγράμματος της δημοτικής εκπαίδευσης που είχε δημιουργήσει ιδιωτικά ο Δ. Πετρίδης⁶⁸. Οι «Στοιχειώδεις Πρακτικάι οδηγίαι της

⁶⁴ Α. Δημαρά (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση* [...], ό.π., σ. 241.

⁶⁵ Α. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης* [...], ό.π., σ.72-73.

⁶⁶ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση* [...], ό.π., τ. Α', σ.244.

⁶⁷ Ο Ιωάννης Κοκκώνης (1796- 1864) μεγάλωσε στη Σμύρνη, έζησε και εργάστηκε ως δάσκαλος σε σπίτια στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί πήγε στο Παρίσι. Στην Ελλάδα το 1836 διορίστηκε διευθυντής του Διδασκαλείου και γενικός επιθεωρητής των σχολείων.

⁶⁸ «Ο Δημ. Πετρίδης (1838-1896) ως «Γενικός Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων» 9Μάιος 1878- Μάρτιος 1882) είχε συντάξει την εργασία *Στοιχειώδεις πρακτικάι οδηγίαι περί διδασκαλίας των μαθημάτων εν τοις δημοτικοίς σχολείοις, που θεωρείται σημαντικός σταθμός στην ιστορία του Δημοτικού Σχολείου, γιατί κάλυψε το κενό που άφηνε η ανυπαρξία αντίστοιχου Αναλυτικού Προγράμματος. Ο Πετρίδης πολιτεύτηκε από το 1885. Πέθανε όσο ήταν υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση Δηλιγιάννη*». Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση* [...], ό.π., τ. Β', σ.κα'.

διδασκαλίας των μαθημάτων εν τοις Δημοτικῇς Σχολείοις»⁶⁹ αποτέλεσαν ένα αναλυτικό πρόγραμμα με σκοπό τη βελτίωση της λειτουργίας του σχολείου και της διδασκαλίας.

Ο σκοπός του δημοτικού σχολείου καθοριζόταν ως:

1. Η ηθικοθρησκευτική αγωγή,
2. Οι απλές και ωφέλιμες γνώσεις,
3. Η καλλιέργεια δεξιοτήτων και ικανοτήτων.

Η εθνική αγωγή δεν αναφέρεται καθόλου και αυτό αποτελεί μία ασυνήθιστη παράλειψη, καθώς οι πολιτικές όλων εκείνων των δεκαετιών εμφανώς στόχευαν στην ανάπτυξη εθνικού φρονήματος.

«Έτσι, ως το τέλος της περιόδου, το 1894, και την επόμενη σημαντική αλλαγή στο δημοτικό, τα δύο αυτά έργα (η «Διδασκαλική ή σύντομοι οδηγίαι περί της χρήσεως της νέας διδασκαλικής μεθόδου» και οι «Στοιχειώδεις Πρακτικάί οδηγίαι της διδασκαλίας των μαθημάτων εν τοις Δημοτικῇς Σχολείοις») του Μωραΐτη και του Πετρίδη, λειτούργησαν ως μοναδικοί «επίσημοι» (οιονεί υποχρεωτικοί) οδηγοί των δασκάλων». Άλλωστε, το βιβλίο του Σπυρίδωνος Μωραΐτη αποτέλεσε το βασικό εγχειρίδιο που ακολουθούσαν οι διδάσκαλοι για την εύρυθμη λειτουργία και τάξη του σχολείου⁷⁰.

Μέχρι το 1882 υπήρξε το μονοπώλιο στα βιβλία, το οποία σταμάτησε με τη δημιουργία ελεύθερου ανταγωνισμού με απεριόριστα βιβλία από τα οποία διάλεγαν κάποια οι επιτροπές, οι οποίες ήταν εγκεκριμένες και επιλεγμένες από το κράτος. Το αποτέλεσμα ήταν η ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων, με το κράτος απ' την πλευρά του να ευνοεί συγκεκριμένους και τις επιτροπές να κρίνουν ακόμη και βιβλία, τα οποία είχαν γραφτεί από μέλη της επιτροπής— παράδειγμα τέτοιο αποτέλεσε ο Ι. Π. Κοκκώνης μέλος της επιτροπής που ενέκρινε δικό του βιβλίο-. Επιπλέον, την εμφάνισή του έκανε ο χρηματισμός εκπαιδευτικών με στόχο την επιλογή συγκεκριμένων βιβλίων, ενώ εντάσεις δημιουργήθηκαν μεταξύ συγγραφέων και αλληλοκατηγορίες για το ποια βιβλία θα

⁶⁹ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση [...]*, ό.π., τ. Α', σ.69.

⁷⁰ Α. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης [...]*, ό.π., σ.70.

επικρατούσαν και οι γονείς απ' την άλλη πλευρά πλήρωναν πολλά χρήματα γι' αυτά τα βιβλία.

Το 1882 όμως, ο Χ. Τρικούπης με νόμο ΑΜΒ'(1042) «*Περί διδακτικών βιβλίων της Μέσης και Κατωτέρας εκπαιδεύσεως*»⁷¹ δημιούργησε διαγωνισμό συγγραμμάτων ανά τετραετία, με τον οποίο δινόταν η δυνατότητα ενός χρόνου για τη συγγραφή τους και επιλογή από κριτικές επιτροπές ενός μόνο βιβλίου για κάθε μάθημα και κάθε τάξη⁷². Αυτό το γεγονός επέφερε αντιδράσεις κυρίως γιατί θεώρησαν πως αυτή η ενέργεια του Χ. Τρικούπη θα δημιουργούσε μία κοινή σκέψη για όλους χωρίς να βοηθά στη διαφορετικότητα, αλλά και για την ικανότητα και αντικειμενικότητα των επιτροπών να διαλέγουν τα κατάλληλα βιβλία. Στην επιτροπή για την έγκριση των βιβλίων συμμετείχαν ο Χ. Παπαμάρκου, ο Ι. Πανταζίδης, ο Σπ. Λάμπρου, ο Φ. Γεωργαντάς και ο Δ. Βικέλας.

Ένα χρόνο αργότερα, το 1883 στάλθηκαν από το Υπουργείο Παιδείας δεκατρείς καθηγητές πανεπιστημίου, ανάμεσα σ' αυτούς ο Ν. Πολίτης⁷³ και ο Χαρίσιος Παπαμάρκου, σε διάφορα δημοτικά σχολεία εκτός Αττικής για να ελέγξουν την κατάσταση που επικρατούσε σ' αυτά. Πιο συγκεκριμένα, αυτή η έρευνα οδήγησε στην έκδοση από μεριάς του Υπουργείου το 1885 μίας έκθεσης με την ονομασία «*Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των Δημοτικών σχολείων αποσταλέντων εκτάκτων επιθεωρητών*», με επιθεωρητές γνωστούς εκπαιδευτικούς και καθηγητές, όπως ο Π.Π. Οικονόμου, ο Χαρίσιος Παπαμάρκου, ο Νικόλαος Πολίτης κ.α.⁷⁴. Οι εκθέσεις αυτές είναι

⁷¹ Α. Δημαράς, « Η εκπαίδευση 1871-1909, Ελληνικές πραγματικότητες και μεταρρυθμίσεις », στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Τα χρόνια της σταθερότητας 1871-1909, Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού*, τ. Ε', Ελληνικά.

⁷² Στο ίδιο, σ.158.

⁷³ Ο Νικόλαος Πολίτης (1852 – 1921) σπούδασε φιλολογία, αλλά και νομική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Από το 1876 έως το 1880 παρακολούθησε σπουδές στο Μόναχο και πήρε διδακτορικό δίπλωμα. Στην Ελλάδα εργάστηκε στη Βιβλιοθήκη της Βουλής. Το 1889 και 1890 ήταν συνδιευθυντής με τον Γ. Δροσίνη στο περιοδικό «Εστία», ενώ το 1908 ίδρυσε την Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία, ξεκίνησε το 1909 να εκδίδει το περιοδικό «Λαογραφία» και το 1918 ίδρυσε το Λαογραφικό Αρχείο, γενικότερα θεωρείται ο εισηγητής της λαογραφίας στην Ελλάδα.

⁷⁴ Α. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης* [...], ό.π., σ. 74.

πολύ σημαντικές, διότι αποτελούν την πρώτη συνολική εικόνα της κατάστασης της δημοτικής εκπαίδευσης, η οποία με τη σειρά της κατά μία έννοια αναδεικνύει και τη γενικότερη κατάσταση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος.

Χαρακτηριστικά για την αρνητική εικόνα και κατάσταση των δημοτικών ήταν τα όσα κατέγραψε ο Παπαμάρκου:

1. Άσχημη ήταν η κοινωνική θέση των δημοδιδασκάλων με ευτελέστατο μισθό,
2. Πολλοί ήταν οι άχρηστοι δημοδιδάσκαλοι και ελάχιστοι οι καλοί, με λίγες γνώσεις,
3. Άθλια ήταν η κατάσταση των διδακτηρίων,
4. Υπήρχε έλλειψη στα όργανα και τα περισσότερα απ' όσα υπήρχαν ήταν σε κακή κατάσταση,
5. Δεν ακολουθούσαν καμία συγκεκριμένη και οργανωμένη μέθοδο εκπαίδευσης, ενώ
6. Συνήθως αυτοσχεδίαζαν και χρησιμοποιούσαν αντιπαιδαγωγικές μεθόδους,
7. Παρατήρησε πως από τα αγόρια φοιτούσαν μόνο το 1/10 στα σχολεία, ενώ τα κορίτσια αποτελούσαν τη μειοψηφία, άρα η υποχρεωτική εκπαίδευση δεν ίσχυε,
8. Οι μαθητές στην πλειοψηφία τους συμπεριφέροντουσαν με άσχημο τρόπο, χωρίς ήθος, τέλος,
9. Τα μαθήματα που διδάσκονταν τα παιδιά ήταν αποκλειστικά ανάγνωση, γραφή και αριθμητική.

Η συνολική και τελική διαπίστωσή του για το σχολείο ήταν πως «ατελέστερος τύπος Δημοτικών Σχολείων δεν είναι δυνατός του παρ' ημίν υπάρχοντος».⁷⁵

⁷⁵ Α. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης* [...], ό.π., σ. 75.

Η ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΧΑΡΙΣΙΟΥ ΠΑΠΑΜΑΡΚΟΥ

1. «Πάντα τα μύρια, εξ ὧν συναποτελείται το σχολεῖον, εἶναι ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις, ἅτινα ἐπεσκέφθην, οὐχὶ ὑγιὰ σχετικῶς δε το ὀλιγώτερον σαπρὸν μύριον εἶναι οἱ διδάσκαλοι.
2. Μεταξὺ τῶν ἀχρήστων καὶ μεταξὺ τῶν ἐπινλαβῶν δημοδιδασκάλων ὑπάρχουσι καὶ τινες ἀγαθοὶ δημοδιδάσκαλοι δυνάμενοι καὶ ἀτά τῆς Γερμανίας τὰ δημοτικά σχολεῖα νὰ τιμήσωσιν.
3. Καθόλου εἰπεῖν οἱ δημοδιδάσκαλοι εἶναι ἀμαθεῖς τοῦ ἔργου ὅπερ ἐπαγγέλονται οἱ δε ἐπιστάμενοι τούτο ἀδυνατοῦσι νὰ πράξωσιν ὅτι δύνανται ὡς ἐκ τῆς ἐλεεινότητος τῶν περὶ αὐτοὺς σχολικῶν πραγμάτων.
4. Τὰ διδακτήρια εἶναι γενικῶς εἰπεῖν ἄθλια.
5. Αἱ ἐφορευτικά ἐπιτροπαὶ ἀκατάλληλοι καὶ ἀχρηστοί.
6. Τὰ ἐν τοῖς σχολείοις διδακτικά ὄργανα καὶ σκεύη κάκιστα καὶ ἐλλιπέστατα.
7. Τὰ ἐν χρήσει διδακτικά βιβλία πολλὰ καὶ οὐχὶ τὰ καταλληλότερα.
8. Αἱ διδακτικαὶ μέθοδοι ἐντελῶς ἀψυχολόγητοι.
9. Οἱ παιδευτικοὶ τρόποι ἥκιστα παιδαγωγικοί.
10. Το θῆλυ φύλον οὐδαμῶς οὐδαμοῦ φοιτᾷ εἰς τὰ σχολεῖα. Εἶναι σύμπαν ἐντελῶς ἀπαίδευστον καὶ ἀγράμματον.
11. Του ἄρρενος φύλου μόνον το δέκατον φοιτᾷ εἰς τὰ σχολεῖα, καὶ τούτο ὅλως ἀτάκτως καὶ ἐλλιπέστατα.
12. Οἱ περὶ καθολικῆς καὶ ἀναγκαστικῆς παιδείας τῶν ἐλληνοπαίδων νόμοι τοῦ Κράτους οὐδαμῶς λειτουργοῦσιν, οὐδέ εἶναι δυνατόν ποτέ νὰ λειτουργήσωσιν, οὕτως ἐχόντων τῶν κατὰ τὴν ἐκπαίδευσιν, τοὺς δημοδιδασκάλους καὶ δημάρχους.
13. Γενικῶς εἰπεῖν πλὴν τῆς μηχανικῆς ἀναγνώσεως, γραφῆς καὶ ἀριθμίσσεως οὐδὲν ἄλλο διδάσκονται καὶ εἰς οὐδὲν ἄλλο ἐθίζονται οἱ ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις φοιτῶντες ἄγαν εὐάριθμοι ἐλληνόπαιδες.
14. Ἐπικρατέστερος χαρακτήρ τῶν μαθητῶν εἶναι ἡ τελεία ἀγροικία, τὸ ὠμόν καὶ ἄξεστον τοῦ ἥθους, ἡ παντοειδὴς σκαιότης καὶ ἡ καταπληκτικὴ ρυπαρότης. Οὐδεμίαν παιδευτικῆς δυνάμιν ἀσκεῖ τὸ σχολεῖον ἐπὶ τῶν εἰς αὐτὸ φοιτῶντες μαθητῶν.
15. Τὰ κατὰ τοὺς δημοδιδασκάλους ἔχουσι κάκιστα διότι καὶ ἡ διδασκαλικὴ αὐτῶν ἐμπειρία καὶ ἐπιτηδειότης εἶναι ἐλλιπέστατα, καὶ ἡ κοινωνικὴ αὐτῶν θέσις ταπεινοτάτη, καὶ ὁ μισθὸς αὐτῶν ἐντελέστατος, καὶ ὁ τρόπος τῆς λήψεως αἰθοῦ ἐξευτελιστικός καὶ ἡ παντοδαπὴ ἐκ πολυμόρφων μερῶν ἐξάρτησις ἐπαχθεστάτη καὶ ἐπιβλαβεστάτη.
16. Ἀτελέστερος τύπος δημοτικῶν σχολείων δὲν εἶναι δυνατός τοῦ παρ' ἡμῖν ὑπάρχοντος.
17. Αἱ πρόχειροι βελτιώσεις ας δύνανται τις νὰ προτείνῃ καὶ νὰ ἐπενέγκῃ, ἡ οὐδὲν ἡ σχμικρὸν πάνν δύνανται ἐπὶ τῆς βελτιώσεως τῶν δημοτικῶν σχολείων. Ἀν καὶ τὰ ἄλλα δημοτικά σχολεῖα τῆς Ἑλλάδος εἶναι παρόμοια ἐκεῖνοις, τὰ ὁποῖα εἶδον, ἀνάγκη ἐθνικὴ ἀπόλυτος καὶ κατεπεΐγουσα εἶναι ριζικῶς ταῦτα νὰ ἀναδιοργανωθῶσιν δύνανται δε»⁷⁶.

⁷⁶ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση [...]*, ὁ.π., σ.246-247.

Η αρνητική εικόνα της εκπαίδευσης οδήγησε σε κάποιες αλλαγές και αποφάσεις, μία εκ των οποίων ήταν να σταλθούν το 1884 στο εξωτερικό διάφοροι υπότροφοι με στόχο την εκμάθηση των νέων παιδαγωγικών τάσεων και την μετέπειτα εφαρμογή τους στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Πέρα όμως από τα δημοτικά σχολεία ενδιαφέρουσα ήταν και η λειτουργία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ως το 1884. Η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών και λατινικών κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος από το χρόνο εκπαίδευσης με 66 ώρες και 14 τα Νέα Ελληνικά, ενώ τα Μαθηματικά 22 ώρες. Είναι, λοιπόν εμφανές πως η δευτεροβάθμια εκπαίδευση είχε μία θεωρητική κατεύθυνση και σχεδόν καθόλου πρακτική. Παράδοξο γεγονός αποτέλεσε η παντελής απουσία της καθαρεύουσας μέσα στο πρόγραμμα, καθότι ήταν η γλώσσα του κράτους.⁷⁷

⁷⁷ Ε. Πουγαρίδου, *Ο πόλεμος Χ. Παπαμάρκου – Π. Οικονόμου μέσα από τα συγγράμματά τους*, Φλώρινα 2017, (μεταπτυχιακή εργασία), σ.39.

ΩΡΟΛΟΓΙΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ

Διάταγμα της 23^{ης} Ιουνίου 1884

Μαθήματα	Ἑλληνικὰ Σχολεία			Γυμνάσιον				Σύνολον
	α	β	γ	Α	Β	Γ	Δ	
[Ἀρχαῖα] Ἑλληνικά	8	9	9	10	10	10	10	66
Θέματα καὶ ἐκθέσεις ἰδεῶν	—	—	—	2	2	2	2	8
Ἱστορία [Ἀρχαίας] Ἑλληνικῆς γραμματολογίας	—	—	—	—	—	2	2	4
[Νέα Ἑλληνικά]	6	4	4	—	—	—	—	14
Θρησκευτικά	2	2	2	1	1	2	—	10
Λειτουργικὴ	—	—	—	1	—	—	—	1
Χριστιανικὴ ἠθικὴ	—	—	—	—	1	—	—	1
Ἱστορία	—	2	2	3	3	3	3	16
Γεωγραφία	2	2	1	2	2	—	—	9
Αριθμητικὴ - Μαθηματικά	4	3	3	3	3	3	3	22
Κοσμογραφία	—	—	—	—	—	—	1	1
Φυσιογνωσία	—	—	2	—	—	—	—	2
Φυσικὴ ἱστορία	—	—	—	2	2	—	—	4
Φυσικὴ πειραματικὴ	—	—	—	—	—	2	2	4
Χημεῖα	—	—	—	—	—	—	1	1
Γαλλικά	—	3	3	3	3	3	3	18
Λατινικά	—	—	2	3	3	3	3	14
Φιλοσοφία	—	—	—	—	—	1	1	2
Καλλιγραφία & ἰχνογραφία	3	—	—	—	—	—	—	3
Ἰχνογραφία	—	1	1	—	—	—	—	2
Γυμναστικὴ	3	3	3	3	3	—	—	15
Στρατιωτικαὶ ἀσκήσεις ^α	—	—	—	—	—	3	3	6
Σύνολον	28	29	32	33	33	34	34	223

Πηγή: Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση* [...], ό.π., σ.255.

Το διάταγμα στις 11/05/1884 για τα Ελληνικά Σχολεία και τα Γυμνάσια αφορούσε την υποχρέωση του διδασκάλου να εξετάζει τους μαθητές προφορικά ανά δεκαπενθήμερο ή αν το σχολείο ήταν μεγαλύτερο, το παραπάνω γινόταν ανά μήνα με απαραίτητη να κρίνεται η καταγραφή

του βαθμού και της διαγωγής των μαθητών, ώστε να φαίνεται η απόδοσή τους και η συμπεριφορά τους⁷⁸.

Σημαντική μεταρρύθμιση της ίδιας περιόδου ήταν η κατάργηση των διδασκτρων στα δημοτικά σχολεία, στις 26 Ιουλίου 1885⁷⁹, τα οποία και επανήλθαν αυτή τη φορά με τη μορφή τελών το 1887 και το 1892.

Η δεκαετία του 1880 έκλεισε με την καθοριστική εμφάνιση του βιβλίου του Γ. Ψυχάρη⁸⁰ «Το ταξίδι μου», -για το οποίο θα γίνει εκτενής αναφορά στο επόμενο υποκεφάλαιο-, αλλά και τα 9 νομοσχέδια του Θεοτόκη το 1889 για το δημοτικό και το Ελληνικό σχολείο. Στα νομοσχέδια προβλεπόταν η κατάργηση των Ελληνικών Σχολείων, όμως για μία ακόμη φορά δεν περάστηκε το παραπάνω ως μέτρο – άλλωστε και το 1877 το είχε προτείνει ο Μίλησης -παρά μόνο έγινε πραγματικότητα την περίοδο του 1929-1932. Επιπλέον, φαινόταν μέσα από τα νομοσχέδια το ενδιαφέρον για την κατάρτιση των δασκάλων και των διδασκαλισσών με πέντε νομοσχέδια γι' αυτό το θέμα, αλλά και για τη μέση εκπαίδευση όσον αφορά στην παιδαγωγική κατάρτιση των καθηγητών⁸¹. Τέλος, επαναπροσδιορίζονταν τα μαθήματα στα Γυμνάσια, ώστε να είναι χρήσιμα για

⁷⁸ «Άρθρον 4. [...] Έκαστος των καθηγητών οφείλει κατά την διάρκειαν της διδασκαλίας α) να εξετάζει έκαστον των μαθητών προφορικώς εν εκάστω μαθήματι εκ των τρις τουλάχιστον της εβδομάδος διδασκομένων άπαξ τουλάχιστον κατά δεκαπενθημερίαν εν τοις ολίγοις έχουσι μαθητάς γυμνασίοις, κατά μήνα δε εν τοις έχουσι πολλούς β) να εκτελή τακτικώς και μετ' αυστηρότητος τα [...] της προόδου και διαγωγής εκάστου μαθητού εν τοις καθημερινοίς ελέγχοις ευκρινώς δια των [...] δηλωτικών των βαθμών αριθμών, ή των αντιστοίχων του αλφαβήτου γραμμάτων και ουχί διά συμβολικών σημείων, ουδέ διά κλασματικών υποδιαίρέσεων των αριθμών εκείνων». Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση* [...], ό.π., σ. 251.

⁷⁹ «Νόμος ΑΣΞΓ' της 26 Ιουλίου 1885. Άρθρον 1. Τα άρθρα 26 και 27 και λοιπά σχετικά προς την καταβολήν διδασκτρων του περί δημοτικών σχολείων Νόμου της 6/18 Φεβρουαρίου 1834 καταργούνται. Η υποχρέωσις της καταβολής διδασκτρων προς τους δημοδιδασκάλους επί τη διδασκαλία των παιδων παύει από τούδε. [...]».

⁸⁰ Γ. Ψυχάρης (1854 – 1929) ήταν γλωσσολόγος, δημοτικιστής, ο οποίος γεννήθηκε στην Οδησσό και έζησε πρώτα στην Κωνσταντινούπολη και μετέπειτα στο Παρίσι. Δίδαξε νεοελληνική γλώσσα και φιλολογία στη σχολή Ανατολικών Γλωσσών στο Παρίσι.

⁸¹ Α. Δημαράς, *Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης* [...], ό.π., σ.78.

«Δίνεται βαρύτητα στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, αφού τα πέντε από αυτά αφορούν τη βελτίωση της κατάρτισης των δασκάλων και διδασκαλισσών, ενώ στο νομοσχέδιο περί της μέσης εκπαιδευσεως λαμβάνεται μέριμνα και για την παιδαγωγική κατάρτιση των καθηγητών» Λ. Σκούρα, , « Η περίοδος των εκπαιδευτικών [...]», ό.π., σ.139.

τη ζωή, ενώ αναφέρονταν και στη σύσταση τριμελούς Συμβουλίου Μέσης Εκπαίδευσης για την επίβλεψη της τήρησης των υποχρεώσεων στη διοίκηση των Γυμνασίων⁸².

«Τα νομοσχέδια αυτά περιλαμβάνουν ενδιαφέρουσες καινοτομίες που προωθούν την αυτοτέλεια και βελτίωση της λειτουργίας του δημοτικού σχολείου με την επιμήκυνση της παρεχόμενης παιδείας, αναβαθμίζουν ποιοτικά την εκπαίδευση των κοριτσιών με την ίδρυση ανώτερων παρθεναγωγείων καθώς και του διδακτικού προσωπικού με τα μέτρα τα σχετικά με τα Διδασκαλεία, την αποτελεσματικότερη εποπτεία των σχολείων μέσω του διορισμού μόνιμων επιθεωρητών από τους αποφοίτους των Διδασκαλείων και τέλος συντείνουν στην απαλλαγή του χώρου της εκπαίδευσης από την πολιτική συναλλαγή με την ίδρυση του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου.

*Τα νομοσχέδια αυτά όμως παρά τις θετικές ρυθμίσεις τους δεν είναι απαλλαγμένα από κάποια μειονεκτήματα, όπως την ανισότητα στη βασική εκπαίδευση των αγοριών και των κοριτσιών, την έλλειψη στοχοθεσίας στην παιδεία και το καθεστώς πολυτυπίας στο διδακτικό προσωπικό».*⁸³

Αυτά αποτέλεσαν τα πρώτα νομοσχέδια για το αστικό σχολείο, αυτό δηλαδή που ακολουθεί την οικονομία και τις αλλαγές στην κοινωνία. «Εκφράζουν, για πρώτη φορά, ολοκληρωμένα αιτήματα για το αστικό σχολείο και συμβάλλουν αποτελεσματικά στη μελέτη και την κατανόηση των εκπαιδευτικών πραγμάτων της εποχής»⁸⁴. Οι αντιδράσεις ήταν έντονες⁸⁵, πιο συγκεκριμένα «η αντίδραση του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου είναι έντονα αρνητική, πιστεύοντας ότι ο υπάρχων νόμος του 1878 είναι πολύ καλύτερος. Πολλοί βουλευτές τάσσονται με το μέρος του Διδασκαλικού Συλλόγου και τον Χ. Παπαμάρκου υπερασπίζεται μόνο ο Γ. Θεοτόκης και ο Ι. Πανταζίδης. Τελικά το 1890 ο Τρικούπης χάνει

⁸² Λ. Σκούρα, «Η περίοδος των εκπαιδευτικών [...]», ό.π., σ.139.

⁸³ Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ.120.

⁸⁴ Λ. Σκούρα, ό.π., σ.140.

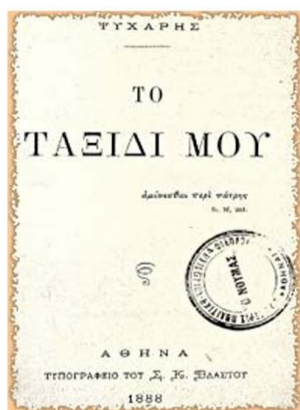
⁸⁵ «Ανάμεσα σε αυτούς που εκφράζουν την αρνητική τους κρίση για τα νομοσχέδια είναι ο καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών Χ. Παπαδόπουλο και ο Π. Οικονόμου». Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ.40.

τις εκλογές και ο Παπαμάρκου –ταυτισμένος με το κόμμα του- απολύεται»⁸⁶. Με την επάνοδο του Θ. Δηλιγιάννη όσα πρότεινε ο Θεοτόκης έμειναν απλώς νομοσχέδια.

2.1.1. «Το ταξίδι μου» του Γ. Ψυχάρη – αρχή για τον γλωσσικό αγώνα και τον δημοτικισμό

Η εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας και τα αποτελέσματα που επέφερε αυτή στα εκπαιδευτικά δρώμενα της Ελλάδας δε θα ήταν ίδια εάν δεν είχε εμφανιστεί ο Γ. Ψυχάρης με το βιβλίο του «Το ταξίδι μου».

Ο Γ. Ψυχάρης ήταν δημοτικιστής, όπως ο Α. Πάλλης, ο Α. Εφταλιώτης και ο Κ. Παλαμάς, άνηκε λοιπόν σε ένα κίνημα της περιόδου από το 1880 κι έπειτα που συγκλόνισε τον νεοελληνικό χώρο, με κύριο στόχο την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας ως επίσημης γλώσσας της χώρας και της παιδείας, του τύπου, της επιστήμης και της λογοτεχνίας, γι' αυτό και διαχωρίζεται σε γλωσσικό, εκπαιδευτικό και κοινωνικό δημοτικισμό.

Σταθμός για τη χώρα τόσο σε κοινωνικοπολιτικό όσο και σε εκπαιδευτικό τομέα αποτέλεσε το βιβλίο του Γ. Ψυχάρη «Το ταξίδι μου», το οποίο τυπώθηκε το 1880 στο Παρίσι, όπου σπούδασε. Το βιβλίο αυτό οδήγησε σε γλωσσικές συγκρούσεις και έφερε το γλωσσικό ζήτημα στο προσκήνιο. Οι συγκρούσεις αφορούσαν αρχικά τη διαμάχη με τον Γ. Χατζιδάκη⁸⁷, ο οποίος τάχθηκε εναντίον της δημοτικής

⁸⁶ Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ.121.

γλώσσας σε αντίθεση με την πλειοψηφία των διανοούμενων και συνεχίστηκαν με τα «Ευαγγελιακά», δηλαδή τη μετάφραση της Καινής Διαθήκης στη δημοτική γλώσσα από τον Αλ. Πάλλη και τα «Ορεστικά» με το ανέβασμα σε παράσταση της «Ορέστειας» μεταφρασμένη στην καθαρεύουσα.

Η βασική κατηγορία προς τους δημοτικιστές ήταν ότι ήταν άθεοι, αναρχιστές και δαρβινιστές. Ενώ, το κίνημα του δημοτικισμού δεν προσπαθούσε να λύσει μόνο το γλωσσικό πρόβλημα, αλλά και το ευρύτερα κοινωνικό με τη γλώσσα να αποτελεί το μέσο για τη γλωσσική, οικονομική και στρατιωτική πρόοδο.

Προς τα παραπάνω στόχευσε και «Το ταξίδι μου» να περάσει ως μηνύματα στους αναγνώστες του και όχι μόνο. Αποτελώντας το σύμβολο του δημοτικισμού, προσπάθησε να δείξει ότι αντιλαμβανόταν της ιστορία της Ελλάδας βασισμένη στην αρχαιότητα, την οποία τιμούσε και επιδίωκε μια νέα ιστορία βασισμένη στην εκπαίδευση και το στρατό.

Στο μανιφέστο του Γ. Ψυχάρη υπέρ της δημοτικής, η γλώσσα και η πατρίδα ήταν το ίδιο πράγμα με αποτέλεσμα να θεωρεί πως όπως πολεμά κανείς για την πατρίδα του οφείλει να πολεμά και για τη γλώσσα του.

Δεν απέρριπτε την αρχαία γλώσσα, αντιθέτως αν και χρησιμοποιούσε τη δημοτική έπαιρνε στοιχεία και λέξεις της αρχαίας, όπου αυτό κρινόταν απαραίτητο. Απαραίτητη όμως θεωρούσε πως ήταν η καλή γνώση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, ώστε να γίνει και σωστή χρήση της δημοτικής.

⁸⁷ Ο Γεώργιος Χατζιδάκης (1848- 1941) σπούδασε κλασσική φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κι έπειτα πήρε υποτροφία για μεταπτυχιακές σπουδές στο εξωτερικό. Στη Γερμανία γνώρισε σπουδαίους γλωσσολόγους. Το 1880 γύρισε στην Ελλάδα και εργάστηκε στο Διδασκαλείο Αθηνών, ενώ τα επόμενα χρόνια ανακηρύχτηκε σε διδάκτορας, εκλέχθηκε καθηγητής Γλωσσολογίας και Ινδικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αλλά και Πρύτανης του πανεπιστημίου. Θεωρούσε πως η Νέα Ελληνική γλώσσα αποτελούσε συνέχεια της αρχαίας ελληνικής, διαφωνούσε τόσο με τους αρχαϊστές όσο και με τους δημοτικιστές και ακολούθησε τη μέση οδό της καθαρεύουσας.

Αυτή η έμφαση που δινόταν από τον ίδιο στη γλώσσα ίσως οφειλόταν στην άμεση επαφή με γλωσσολόγους στο Παρίσι, οι οποίοι τον επηρέαζαν. Άποψή του ήταν πως εθνική και γραπτή γλώσσα ενός έθνους έπρεπε να είναι η προφορική, δηλαδή η γλώσσα του λαού, η δημοτική. Μόνο με την επικράτηση της στην πεζογραφία και την ποίηση θα μπορούσε να υπάρξει γλωσσική καλλιέργεια. Η γλώσσα άλλωστε κατά τον ίδιο αποτελούσε ένα ζωντανό οργανισμό που με τα χρόνια είναι λογικό να υποστεί και αλλαγές. *«Οι γλώσσες που δεν αλλάζουνε είναι οι ξεχασμένες, οι πεθαμένες γλώσσες, που άνθρωπος πια δεν τις μιλά».*⁸⁸

Η άποψή του για τη γλώσσα του λαού και τον δυνατό στρατό διαφαινόταν από το σκεπτικό του πως η *«γλώσσα και (η) πατρίδα είναι το ίδιο. Να πολεμά κανείς για την πατρίδα του ή για την εθνική τη γλώσσα, ένας είναι ο αγώνας. Πάντα αμύνεται περί πάτρης».*

Είχε τόσο ψηλά τη δημοτική γλώσσα και ήταν έτοιμος να την προστατέψει με κάθε μέσο, ακόμη κι αν χρειαζόταν να μειώσει τον ίδιο τον εαυτό. *«Το λέω φανερά και μ' όλη την καρδιά μου 'αν το βιβλίο μου δεν είναι καλό, φταίω γω ' η γλώσσα μας δε φταίει».*⁸⁹ Όσον αφορά σ' αυτούς που αντιτίθονταν στις απόψεις του και μάχονταν μεταξύ τους, τους μάλωνε που αντί να έχουν πρωταρχική έννοια την απελευθέρωση των αλύτρωτων περιοχών διαμάχονταν για τη γλώσσα.

Πρωταρχικός στόχος μέσω του βιβλίου του ήταν η γλώσσα και η προώθησή της και μετέπειτα να γίνει κατανοητός ο ίδιος και οι αντιλήψεις του και να διασκεδάσει τον κόσμο. Έτσι, για τον ίδιο, το βιβλίο αποτελούσε ένα παραμύθι και όχι απλώς ένα ταξίδι⁹⁰ του –φανταστικό και όχι πραγματικό- στην Ελλάδα και στην Ανατολή.

⁸⁸ Γ. Ψυχάρης, *Το ταξίδι μου*, Εστία, Αθήνα, 1905, σ. 201.

⁸⁹ Στο ίδιο, σ.9.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ.90.

2.2. Η εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1890

Η προηγούμενη περίοδος μπορεί να χαρακτηριστεί σχετικά ήρεμη ως προς τα εκπαιδευτικά δρώμενα με πολύ σημαντικό γεγονός να αποτελεί η εμφάνιση και η έντονη δράση του γλωσσικού ζητήματος μέσω του Γ. Ψυχάρη στην περίοδο του '80.

Το 1890 η κυβέρνηση του Θ. Δηλιγιάννη με Υπουργό Παιδείας τον Αν. Γεροκωστόπουλο έφερε δεκαεννιά νομοσχέδια από τα οποία έξι ήταν για το δημοτικό, επτά για τη μέση εκπαίδευση και ένα για τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία. Συγκεκριμένα, αφορούσαν:

- Στα πλήρη σχολεία με στόχο να στραφούν τα παιδιά σε πρακτικά επαγγέλματα, τα οποία θα τα βοηθούσαν στη ζωή τους,
- Στην κατάργηση του Ταμείου Δημοτικής Εκπαιδύσεως,
- Στην ίδρυση δύο ακόμη διδασκαλείων,
- Στη χορήγηση υποτροφιών για παιδαγωγικές σπουδές στην Ευρώπη με την προοπτική οι δάσκαλοι να καταρτιστούν σε νέες παιδαγωγικές μεθόδους, τις οποίες θα έφερναν στην Ελλάδα,

Για τη Μέση εκπαίδευση έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον με τα περισσότερα νομοσχέδια να αναφέρονται σ' αυτήν, έτσι ενδιαφέρθηκε για:

- Την κατάρτιση και την υποχρεωτική πρακτική των καθηγητών,
- Τη μη κατάργηση των Ελληνικών Σχολείων,
- Τα προσόντα των Γυμνασιαρχών και των Καθηγητών,
- Τον μισθό των καθηγητών,
- Την εποπτεία των σχολείων με μόνιμους επιθεωρητές⁹¹.

⁹¹Λ. Σκούρα,ό.π., σ.σ.140-142.

Τα παραπάνω νομοσχέδια δεν πρόλαβαν ούτε να συζητηθούν, διότι ο βασιλιάς έπαυσε πραξικοπηματικά τον Θ. Δηλιγιάννη.

Κάθε αλλαγή κυβέρνησης σηματοδοτούσε και αλλαγή πλεύσης στην πολιτική που θα ακολουθούσε. Έτσι, «το 1892 ο Τρικούπης ανεβαίνει και πάλι στην εξουσία και μαζί του ο Χ. Παπαμάρκου επανέρχεται στη θέση του Τμηματάρχη. Είναι τώρα που προωθεί προς ψήφιση επί υπουργίας του Στ. Σκουλούδη δύο νομοσχέδια, τα οποία γίνονται νόμοι του κράτους· αυτοί είναι ο ΒΟΘ' (6.8.1892) και ο ΒΠΕ' (12.8.1892). Με τον πρώτο νόμο ιδρύονται τα Υποδιδασκαλεία μονοετούς φοίτησης σε κάθε νομό του ελληνικού κράτους, από τα οποία θα προκύπτουν οι γραμματιστές, που θα υπηρετούν στα μικρά χωριά, αντικαθιστώντας τους μέχρι τότε υπηρετούντες γραμματοδιδασκάλους και μη απόφοιτους των υποδιδασκαλείων. Ο δεύτερος νόμος σχεδιάζει τη στοιχειώδη εκπαίδευση και θεσμοθετεί τη δημιουργία ενός τριμελούς Εποπτικού Συμβουλίου με αρμοδιότητες διορισμού, παύσης και μετάθεσης των δημοδιδασκάλων.

Οι δύο νόμοι δεν έτυχαν και πάλι της αποδοχής και της θετικής κριτικής, αλλά αυτή τη φορά ψηφίστηκαν. Η κριτική που ασκήθηκε επικεντρώθηκε στο πρόσωπο του Χ. Παπαμάρκου· θεωρήθηκε αυτός συντάκτης των νόμων, αφού η φρασεολογία και το πνεύμα τους είναι πολύ κοντά στα νομοσχέδια του Θεοτόκη. Ο κύριος εκφραστής της αρνητικής κριτικής που δέχεται ο Παπαμάρκου είναι ο Π. Οικονόμου, ο οποίος λίγες μέρες μετά την ανάληψη των καθηκόντων του Παπαμάρκου στο Υπουργείο απολύεται από τη θέση του διευθυντή του Διδασκαλείου Αθηνών και συνδίδει την εξέλιξη αυτή με την εμπάθεια που δείχνει ο Παπαμάρκου προς το πρόσωπό του».⁹²

Επίσης, το 1892 με υπουργό για την παιδεία τον Κ. Κοσονάκο, ο τελευταίος μαζί με τον Τρικούπη έφεραν στο προσκήνιο δεκατρία νομοσχέδια και για τις τρεις βαθμίδες που σχετιζόνταν με:

- Την περιστολή των δαπανών στην παιδεία, η οποία ακολουθούσε μια γενικότερη πολιτική οικονομικής λιτότητας,

⁹² Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ.σ.121-122.

- Τα εκπαιδευτικά τέλη, τα οποία προκάλεσαν πολλές αντιδράσεις,
- Την κατάργηση του ταμείου Δημοτικής Εκπαίδευσης,
- Την τετράχρονη εκπαίδευση στο δημοτικό,
- Τη διδασκαλία ίδιων βιβλίων σ' όλα τα σχολεία, ώστε να υπάρξει ομοιογένεια, με ίδιους στόχους και προσανατολισμούς,
- Τον καθορισμό του αριθμού των πανεπιστημιακών εδρών.

Αυτά τα νομοσχέδια αν και επέφεραν πολλές συζητήσεις ψηφίστηκαν, σε αντίθεση με τα νομοσχέδια για την ίδρυση του Διδασκαλείου στην Κόρινθο και την κατάργηση των ήδη υπαρχόντων και της μεταβολής του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και των Γυμνασίων⁹³.

Δύο χρόνια αργότερα, το 1894 ο Χ. Τρικούπης επανέρχεται στα εκπαιδευτικά δρώμενα με υπουργό τον Δ. Καλλιφρονά⁹⁴ και δεκατρία νομοσχέδια, η πλειοψηφία των οποίων αφορούσε το πανεπιστήμιο, ενώ ούτε ένα δεν αφορούσε το δημοτικό. Πιο συγκεκριμένα, ήταν νομοσχέδια:

- Για τους επιθεωρητές στη μέση εκπαίδευση,
- Περί ιδρύσεως Γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων σε περισσότερες περιοχές, ώστε να ωθήσει περισσότερα άτομα στην εκπαίδευση,
- Για τους γυμνασιάρχες και τους καθηγητές⁹⁵.

Τα παραπάνω νομοσχέδια όχι απλά δεν έγιναν νόμοι του κράτους, αλλά ούτε κατάφεραν να φτάσουν στη Βουλή προς συζήτηση. Είναι φανερό ότι απαιτούνταν αρκετά χρήματα, τα οποία σε μια τέτοια περίοδο μετά την πτώχευση, η χώρα δεν τα είχε κι έτσι καθαρά για οικονομικούς λόγους δε συζητήθηκαν ποτέ.

Από τα πιο σημαντικά νομοσχέδια για τα εκπαιδευτικά είναι αυτά του 1895 του Δημήτριου Πετρίδη με πρωθυπουργό τον Θ. Δηλιγιάννη, τα οποία έφτασαν στη Βουλή με τον χαρακτήρα του κατεπείγοντος. «*Ο συγκεντρωτικός του χαρακτήρας* (εννοείται του

⁹³ Λ. Σκούρα,ό.π., σ.142.

⁹⁴ Ο Δημήτριος Καλλιφρονάς (1800- 1897) έλαβε μέρος στην επανάσταση του 1821, ενώ αργότερα ως πολιτικός ανέλαβε σπουδαίες θέσεις όπως του προέδρου και του αντιπροέδρου της βουλής, του υπουργείου Ναυτικών.

⁹⁵ Λ. Σκούρα,ό.π., σ. 143.

εκπαιδευτικού συστήματος ως την περίοδο των νομοσχεδίων του 1895) κάτω από τον απόλυτο κρατικό έλεγχο η προσήλωσή του στην ομοιομορφία η μονολιθικότητα της μέσης εκπαίδευσης της οποίας το υπερφορτωμένο πρόγραμμα είχε καθαρά θεωρητικό-κλασικιστικό προσανατολισμό η υπερτίμηση της σημασίας των εξωτερικών χαρακτηριστικών»⁹⁶ ήταν που οδήγησαν στην ανάγκη για αλλαγή στα εκπαιδευτικά δρώμενα της χώρας με τα νομοσχέδια που αφορούσαν:

- i. Τα διδακτικά βιβλία,
- ii. Τη μείωση των εκπαιδευτικών τελών,
- iii. Την κατάρτιση των δασκάλων και των καθηγητών,
- iv. Τις εξετάσεις στα γυμνάσια και τα ελληνικά σχολεία, -αυτά μαζί με τον νόμο BTMΘ (2349) πέρασαν από τη Βουλή-
- v. «Περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσης», ο νόμος BTMΘ (2349) της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1895 σταθμός στην παιδεία λόγω του ότι χάρη σ' αυτόν σημειώθηκε πρόοδος στη δημοτική εκπαίδευση και θα συνέχιζε να ισχύει ως το 1929, ενώ πολύ σημαντικό είναι ότι προέβλεπε τη σύσταση νηπιαγωγείων με το διάταγμα της 30^{ης} Απριλίου 1896, «γιατί η ενασχόληση του κράτους με την προσχολική αγωγή είναι καινούριο στοιχείο στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης»⁹⁷. Σύμφωνα με το άρθρο 1 του BTMΘ, «εν τοις νηπιαγωγείοις εισάγονται οι παίδες από της απαλής ηλικίας και φοιτώσιν εις αυτά μέχρι του έκτου έτους συμπληρωμένου»⁹⁸. Αναλυτικότερα, ο νόμος της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1895 γνωστός και ως «νόμος της αποκεντρώσεως» -ο πρώτος αποκεντρωτικός νόμος της δημόσιας διοίκησης- γιατί πρώτη φορά μεταβιβάζονταν διοικητικές εξουσίες σε τοπικούς φορείς, ήταν:

1. «Περί σχολείων της δημοτικής εκπαίδευσως». Έτσι, σύμφωνα με το άρθρο 6 «είναι [...] υποχρεωτική η εις τα δημοτικά σχολεία ως και εις τα γραμματοδιδασκαλεία φοίτησις των παιδων, μέχρις ου τύχωσι του απολυτηρίου αυτών, ένθα τοιαύτα υπάρχουν»⁹⁹,

⁹⁶ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση [...]*, ό.π., τ. Β', σ. κα'.

⁹⁷ Στο ίδιο, σ.κβ'.

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 3.

⁹⁹ Στο ίδιο, σ.4.

2. «Περί πειθαρχικής τιμωρίας των δημοδιδασκάλων»,

3. «Περί εποπτικών Συμβουλίων». Συστάθηκαν τοπικά Εποπτικά Συμβούλια για πειθαρχικά θέματα του διδακτικού προσωπικού, για μεταθέσεις και απολύσεις και για πρώτη φορά καθορίστηκαν θέσεις για γυναίκες επιθεωρήτριες Παρθεναγωγείων.

Αυτά απαρτίζονταν από τον επίσκοπο της περιφέρειας, τον επιθεωρητή, το γυμνασιάρχη της πόλης και από δύο αιρετά μέλη, έναν επιστήμονα και έναν ευυπόληπτο έμπορο ή κτηματία, όλοι τους με συντηρητικό προσανατολισμό, όπως πρόσταζε η κοινωνία.

Μέχρι τότε υπεύθυνες για τους διορισμούς εκπαιδευτικών ήταν οι τοπικές αρχές. Ο νόμος αυτός της αποκέντρωσης προσπάθησε να ελαχιστοποιήσει ή και να εξαλείψει τις πελατειακές σχέσεις που δημιουργούνταν, με τη μετάθεση αυτών των ευθυνών για διορισμούς από τους δημάρχους στους επιθεωρητές. Κατά πολλούς αυτή η αλλαγή όχι μόνο δε βελτίωσε την κατάσταση, αλλά οι εκπαιδευτικοί ένιωθαν πως είχαν δίπλα τους τυράννους που τους πίεζαν.

4. «Περί των εξόδων της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαιδευσεως»,

5. «Περί δημοτικών διδασκασίων»¹⁰⁰,

6. Για την καθιέρωση ως πλήρες του εξάχρονου δημοτικού σχολείου στα μεγάλα αστικά κέντρα -όπου ο πληθυσμός υπερέβαινε τους έξι χιλιάδες κατοίκους και υπήρχε η δυνατότητα από τους δήμους ή από την ιδιωτική πρωτοβουλία να βοηθούν στη συντήρησή του- και ό,τι αφορούσε τη λειτουργία του, ενώ υπήρχαν και τα κοινά τετρατάξια στις κωμοπόλεις και τα γραμματοδιδασκαλεία στις μικρές κοινότητες, εκεί δηλαδή που δεν υπήρχαν χρήματα από τους δήμους ή ο ανάλογος αριθμός μαθητών για την ύπαρξη του πλήρους δημοτικού σχολείου. Σημαντική είναι και η αναφορά της δυνατότητας συνεκπαίδευσης στα γραμματοδιδασκαλεία κοριτσιών και αγοριών ηλικίας έως δέκα ετών, εφόσον δεν υπήρχαν ξεχωριστά σχολεία για τα κορίτσια¹⁰¹,

7. Για την εκπαίδευση των γυναικών με το άρθρο 20 όπου «η εκπαίδευσις των θηλέων γίνεται εν ιδίοις σχολείοις, εν οίς διδάσκουσι διδασκάλισσαι. Επιτρέπεται δε να συνιστώνται τοιαύτα πανταχού, ένθα δυνατόν να φοιτήσωσιν είκοσι και πέντε μαθήτριάι.

¹⁰⁰ Α. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης* [...], ό.π., σ.88.

¹⁰¹ «Άρθρ. 15. Εν τοις γραμματοδιδασκαλείοις δύνανται να φοιτώσι και διδάσκωνται και θήλεα, εάν εν τω τόπω δεν υπάρχη σχολείον θηλέων, αλλά μέχρι της ηλικίας των δέκα ετών. Εν τοις γραμματοδιδασκαλείοις όμως τούτοις διορίζονται κατά προτίμησιν διδασκάλισσαι». Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση* [...], ό.π., τ. Β', σ. 5.

*Άρθρ. 21. Και εν τοις σχολείοις των θηλέων επιτρέπεται να διδάσκονται και άρρενα, εν ελλείψει σχολείου αρρένων, τα μη υπερβάντα το δέκατον έτος της ηλικίας αυτών. Άρθρ. 22. Και τα σχολεία των θηλέων εισί η κοινά ή πλήρη, και διδάσκονται εν αυτοίς πάντα τα κατά τον παρόντα νόμον εν τοις πληρέσιν ή τοις κοινοίς δημοτικοίς σχολείοις διδασκόμενα μαθήματα, και προσέτι η ραπτική, η ποικιλτική (κέντημα), η τέχνη του παρασκευάζειν εδέσματα, και τοις οικιακής οικονομίας και τάξεως αι στοιχειώδεις γνώσεις [...]*¹⁰²

8. Για την εισαγωγή εμμέσως της διδασκαλίας της νεοελληνικής γλώσσας στα δημοτικά, ορίζοντας πως στο μάθημα θα γίνεται ανάγνωση, ερμηνεία και ασκήσεις εκλεκτών συγγραμμάτων της καθομιλουμένης. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 10 «εν τοις πλήρεσι δημοτικοίς σχολείοις απαρτιζομένοις εκ τάξεων ενιαυσίων εξ, εν αις διδάσκονται ευρύτερον τα καθωρισμένα διά τα κοινά δημοτικά σχολεία μαθήματα, διδάσκονται κατά προσθήκην και τα εξής μαθήματα. α) Ανάγνωσης και ερμηνεία περικοπών του ιερού Ευαγγελίου. β) Ανάγνωσης και ερμηνεία εκλεκτών συγγραφέων της καθωμιλημένης γλώσσας, και γραπταί εν αυτή ασκήσεις των μαθητών. γ) Διδασκαλία των στοιχείων της Γραμματικής της αρχαίας ελληνικής γλώσσας εν συγκρίσει προς την της καθωμιλημένης, και ασκήσεις εις έκθεσιν ιδεών. δ) Ερμηνεία μερών εκ των ομαλωτέρων πεζών συγγραφέων της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. ε) Ασκήσεις προς λύσιν πολυπλοκωτέρων αριθμητικών προβλημάτων. σ) Διδασκαλία στοιχείων Γεωμετρίας, Χημείας και Φυσικής Ιστορίας, μετά εφαρμογής αυτών εν τη γεωμετρία, τη βιομηχανία, τη κτηνοτροφία και τη υγιεινή. ζ) Σωματικά ασκήσεις».¹⁰³

9. Ο πρώτος νόμος που ενδιαφέρθηκε για την προσχολική αγωγή με τη δυνατότητα σύστασης νηπιαγωγείων από ιδιώτες ύστερα από ειδική άδεια του Υπουργείου Παιδείας και με πιο γνωστό αυτό της Αικ. Λασκαρίδου.¹⁰⁴ Έτσι, από το 1897 έχουμε οργανωμένα νηπιαγωγεία στα οποία φοιτούσαν παιδιά ηλικίας 3 έως 6 υπό την

¹⁰² Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση [...]*, ό.π., τ. Β', σ.6.

¹⁰³ Στο ίδιο, σ. 4.

¹⁰⁴ Η Αικατερίνη Λασκαρίδου (1842-1916) γεννήθηκε στη Βιέννη όπου σπούδασε παιδαγωγικά πριν έρθει στην Ελλάδα. Ίδρυσε το 1864 στην Καλλιθέα το ελληνικό Παρθεναγωγείο για τις γυναίκες, όπου επιθυμεί να εισάγει τη μέθοδο διδασκαλίας του Frobel. Το 1897 ίδρυσε νηπιαγωγείο.

πρωτοβουλία της «Ενώσεως Ελληνίδων»¹⁰⁵ με πρόεδρο του εκπαιδευτικού τμήματος την Αικ. Λασκαρίδου. Το κράτος αδυνατούσε να ιδρύσει από μόνο του νηπιαγωγεία και επέτρεπε στους ιδιώτες να το κάνουν¹⁰⁶. Σύμφωνα λοιπόν με το άρθρο 3 του νόμου αυτού, «τα νηπιαγωγεία συνιστώνται τη αδεία του επί της Δημοσίας Εκπαιδύσεως Υπουργείου υπό ιδιωτών, διδάσκουσι δ' εν αυτοί διδασκάλισσαι ανεγνωρισμένοι διά πτυχίου».¹⁰⁷ Ενώ, με το άρθρο 2 του διατάγματος του 1896 περί συστάσεως νηπιαγωγείων καθορίστηκε ο στόχος των νηπιαγωγείων. Πιο συγκεκριμένα, «εν τοις νηπιαγωγείοις επιδιώκεται η σωματική και η πνευματική του παιδός επίρρωσις δια παιδιών, ασκήσεων και ευμεθόδου διδασκαλίας των στοιχείων της εφεξής εν δημοτικοίς σχολείοις διδασθησομένων μαθημάτων, σωζομένης αμεταπτώτου της χαράς και της γαλήνης εν ταις ψυχαίς των παίδων».¹⁰⁸

Όπως ήταν φυσικό ο νόμος του 1895 δημιούργησε και αντιδράσεις με έντονη αυτή του Χαρίσιου Παπαμάρκου «βασική του αντίρρηση –διατυπωμένη με τη συνηθισμένη τότε υπερβολή- ήταν ο ίδιος ο κύριος στόχος της μεταβολής, «η αποκέντρωση». [...] είναι βεβαίως μοναδικός (ο νόμος) εν τη ιστορία των σχολείων των πεπολιτισμένων χωρών, αφαιρεθείσα η εξουσία της εποπτείας και διευθύνσεως της δημοσίας εκπαιδύσεως από του Υπουργού, ανατέθη εις τους επιθεωρητάς και τα εποπτικά συμβούλια, έτσι η ενότης της δημοτικής εκπαιδύσεως κατεμελίσθη».¹⁰⁹

«Με το νόμο του 1895, καθώς και το διάταγμα της 30^{ης} Απριλίου 1896 “Περί συστάσεως νηπιαγωγείων” με Υπουργό Παιδείας το Δ. Πετρίδη, η διάρθρωση του

¹⁰⁵ «Η «Ενωσις των Ελληνίδων» ιδρύθηκε το 1897, και τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου άρχισε να λειτουργή το «Εκπαιδευτικόν Τμήμα» της. Όταν λίγα χρόνια αργότερα το Τμήμα αναπτύχθηκε λειτουργούσαν: «Διδασκαλείον Νηπιαγωγών» (στο διδακτικό προσωπικό κατά καιρούς, ανάμεσα σε άλλους, οι: Μαρία Κρίκου, Άννα Κατσίγρα, Αριστοτέλης Κουρτίδης, Ζήσης Ζαμάνης, Γεώργιος Σωτηριάδης, Ιωάννης Χρυσάφης), «Νηπιακός Κήπος» (Kindergarten), «Γυμναστική Σχολή Θηλέων» και «Λαϊκά Νηπιαγωγεία». Το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών μεταφέρθηκε αργότερα στην Καλλιθέα. Πρόεδρος του Εκπαιδευτικού Τμήματος ήταν η Αικατερίνη Λασκαρίδου (ανάμεσα στις εθελόντριες συνεργάτριες του Τμήματος η Σμαράγδα Θ. Δημαρά). Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση [...]*, ό.π., τ. Β', σ.κγ'.

¹⁰⁶ Α. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης [...]*, ό.π., σ.90-91.

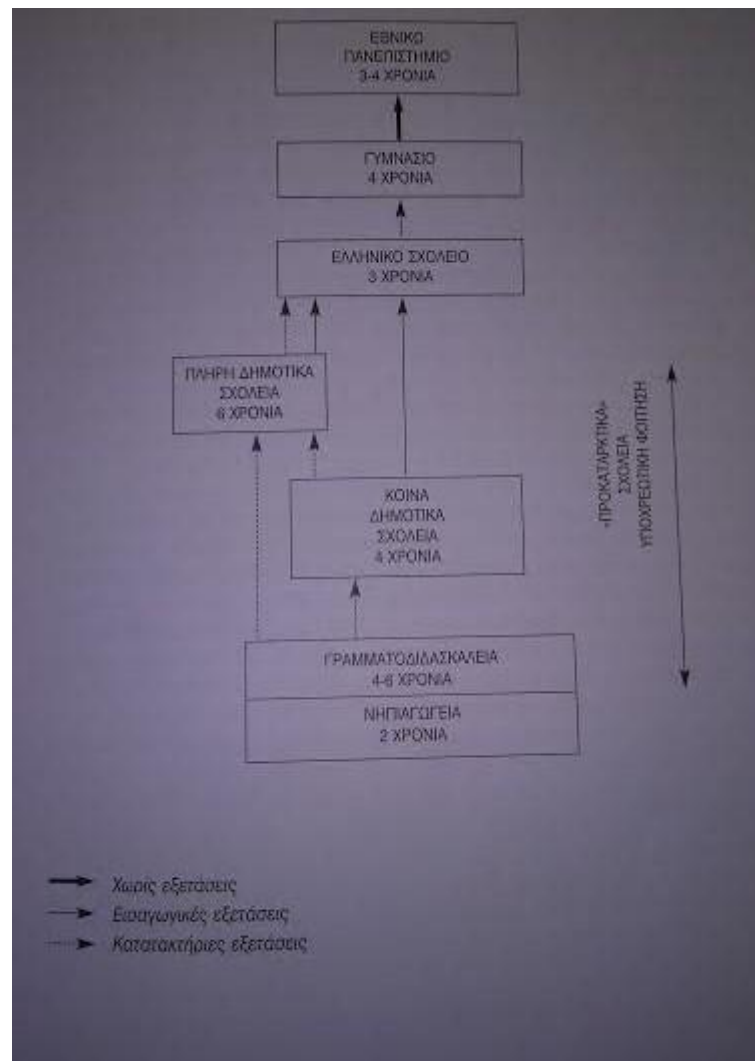
¹⁰⁷ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση [...]*, ό.π., τ. Β', σ.3.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ.7.

¹⁰⁹ Α. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης [...]*, σ. 95.

εκπαιδευτικού μας συστήματος διαμορφώνεται, όπως φαίνεται στο παρακάτω διάγραμμα [...]]».¹¹⁰

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΥΡΑΜΙΔΑ

Πηγή: Μπουζάκης, Σ., *Νεοελληνική εκπαίδευση(1821-1998). Εξαρτημένη ανάπτυξη*, GUTENBERG, Αθήνα, 2006, σ.57.

¹¹⁰ Αλ. Μαζαράκης – Αινιανός, *Ιστορική μελέτη 1821- 1897 και ο πόλεμος του 1897*, Αθήνα, χ.χ., τ. Α', σ. 49.

i. Τη Μέση Εκπαίδευση και την Πανεπιστημιακή , καθότι δύο νομοσχέδια ήταν «Περί Οργανισμού της Μέσης Εκπαιδεύσεως» και «Περί Οργανισμού του Πανεπιστημίου». Σ' αυτά τονίζονταν η κακή κατάσταση της Μέσης Εκπαίδευσης, εξαιτίας κυρίως των πολλών Γυμνασίων, τα οποία δεν προσέφεραν ουσιώδη εκπαίδευση και των διδασκόντων με την ελλιπή παιδαγωγική κατάρτιση.

Στο νομοσχέδιο για τη Μέση Εκπαίδευση υπάρχει αναφορά στη σύσταση Γυμνασίων με πρακτικό προσανατολισμό με στροφή από τις θεωρητικές επιστήμες προς τις πρακτικές, σημαντικές για την μετέπειτα ζωή.

Τα νομοσχέδια για τη Μέση εκπαίδευση δεν πρόλαβαν να ψηφιστούν λόγω του θανάτου του Δ. Πετρίδη και λόγω του ότι δόθηκε πολύ μεγάλο διάστημα μέχρι να φτάσουν σε συζήτηση εξαιτίας των σοβαρών θεμάτων που αφορούσαν.

Ήδη, λοιπόν, από το 1880 ο Χ. Τρικούπης ξεκίνησε την αστική μεταρρύθμιση, αλλά η αστική εκπαίδευση, η οποία στηρίζεται στην παιδεία για όλους, στη στροφή του σχολείου προς τις θετικές – πρακτικές επιστήμες που βασιζόνταν στην οικονομία της χώρας, αλλά και στην αλλαγή περιεχομένου με γνώσεις χρήσιμες, όσες προσπάθειες και να έγιναν κατά καιρούς, έγινε πραγματικότητα μόλις το 1899 με τα νομοσχέδια του Αθ. Ευταξία¹¹¹. Ο τελευταίος θεωρούσε ότι η

¹¹¹ «Το 1899, η Κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη με Υπουργό Παιδείας τον Α. Ευταξία υποβάλλει στη Βουλή τα νομοσχέδια 'περί μέσης εκπαιδεύσεως' (15 Μαΐου) και 'περί μέσης εκπαιδεύσεως' (14 Ιουλίου), που διαμορφώνουν τη δομή του σχολικού συστήματος. [...] Τα νομοσχέδια πρόβλεπαν αυτοτελή αλλά χωρισμένη σε δύο κύκλους 7χρονη δημοτική εκπαίδευση με ενιαίο πρόγραμμα. Ο πρώτος κύκλος κάλυπτε τα 4 πρώτα χρόνια και, στη συνέχεια, οι μαθητές συνέχιζαν ή στον 3ετή κύκλο της δημοτικής εκπαίδευσης ή στο γυμνάσιο (λύκειο) που προβλεπόταν δετές. Μετά το δεύτερο κύκλο της δημοτικής εκπαίδευσης δεν προβλεπόταν συνέχιση της σχολικής φοίτησης. Γενικότερα, τα νομοσχέδια αυτά στόχευαν στη γενίκευση της δημοτικής εκπαίδευσης με μαθήματα κυρίως πρακτικού – θετικού προσανατολισμού που θα οδηγούσαν τους μαθητές στην ένταξη τους στην κοινωνία. Επίσης, προβλεπόταν η κατάργηση της χρήσης της αρχαίας ελληνικής στο δημοτικό σχολείο και την αντικατάστασή της με την καθαρεύουσα. Επιπλέον,

αιτία για την εκπαιδευτική μεταστροφή ήταν η ήττα του 1897, η οποία ήταν σαν στίγμα για την Ελληνική κοινωνία και για την οποία κατά πολλούς ευθύνη είχε η παιδεία των Ελλήνων, η οποία δημιουργούσε Έλληνες χωρίς θάρρος και μαχητικότητα, δειλούς εν ολίγοις.

2.3. Οι παιδαγωγοί που επηρέασαν τη δεκαετία του 1880 και του 1890

Κάθε μεταρρύθμιση και εκπαιδευτική πολιτική που ακολουθούνταν, καθώς και οι άνθρωποι που εκπροσωπούσαν αυτή την περίοδο των μεταρρυθμίσεων, ήταν φανερά επηρεασμένοι από παιδαγωγούς και μη, εκείνης ή προγενέστερης περιόδου με τις θεωρίες, τις μεθόδους και τις πράξεις που ο καθένας εκπροσωπούσε.

Πρώτη αναφορά γίνεται στον Jean-Jacques Rousseau, ο οποίος ήταν φιλόσοφος που ασχολήθηκε με την παιδαγωγική επιστήμη. Γεννήθηκε στις 28 Ιουνίου του 1712 και

επιτακτική θεωρήθηκε η ανάγκη της ίδρυσης έδρας Παιδαγωγικής στη Φιλοσοφική Σχολή των Αθηνών για την καλύτερη προετοιμασία των καθηγητών των γυμνασίων. Τέλος, ενδιαφέρον έδειξαν τα νομοσχέδια και για τη γυναικεία εκπαίδευση με την ίδρυση διδασκαλείων θηλέων σε Αθήνα και ένα σε άλλη πόλη. Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση(1821-1998)*. [..], ό.π., σ.σ. 63, 65.

«Τα νομοσχέδια του 1899 αποτελούν σταθμό γιατί είναι η πρώτη φορά που εκτίθεται, νομικά διατυπωμένη από το επίσημο κράτος, με συνοχή και τεκμηρίωση, η αστική αντίληψη για το εκπαιδευτικό σύστημα. Τα νομοσχέδια αποτελούν την πρώτη πλήρη διατύπωση της αστικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης». Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι, Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, ΚΕΔΡΟΣ, Αθήνα, 2004, σ. 22.

« Πράγματι, για πρώτη φορά στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης, σκοπός του δημοτικού σχολείου θεωρείται, εκτός από τη θρησκευτική, ηθική και εθνική διαπαιδαγώγηση των μαθητών, η μετάδοση πρακτικών γνώσεων και η ιδεολογική διαπαιδαγώγηση». Στο ίδιο, σ.23.

πέθανε στις 2 Ιουλίου 1778 επηρεάζοντας τόσο την εποχή του όπως και τις μεταγενέστερες, κυρίως στο επίπεδο της διδασκαλίας και της ανατροφής. Έγραψε πολλά βιβλία, τα πιο γνωστά από τα οποία είναι ο «Αιμίλιος», οι «Λόγοι», η «Ιουλία», το «Συμβόλαιο» κ.α.

Όσον αφορά στον «Αιμίλιο», «[...]ο Ρουσώ αρχίζει να σκέφτεται για τον Αιμίλιο από το 1753 ή το 1754 και μιλά γι' αυτή τη "νέα επιχείρηση" σε μια επιστολή του το 1757. Το έργο όμως το τελείωσε το 1759 ή το 1760, αφού τελείωσε και το άλλο έργο του Ιουλία».¹¹² Στο βιβλίο αυτό δίνεται βάση στην εκπαίδευση του παιδιού με κέντρο την φύση του, όπως άλλωστε γράφει ο ίδιος ο Ρουσώ, «[...] κανόνας μας θα είναι ν' ακολουθούμε τη φύση»¹¹³, και με απλό βοηθό τον εκπαιδευτικό, ώστε το παιδί μόνο του να καταφέρει ότι χρειάζεται. Η παιδαγωγική του Ρουσώ είναι γνωστή και ως παιδαγωγική της ελευθερίας, οριοθετείται ωστόσο από ορισμένους κανόνες, «ας τον αφήνουμε να δημιουργηθεί μόνος του, αντί να θέλουμε να τον δημιουργήσουμε εμείς ή μάλλον ας ενεργούμε έτσι ώστε να νομίζει ότι είναι ελεύθερος σ' όλες του τις πράξεις [...]».¹¹⁴ Είναι μία εκπαίδευση, η οποία προσπαθεί να δημιουργήσει ένα ον, το οποίο μένει ανεπηρέαστο από τη διεφθαρμένη κοινωνία, απομακρυσμένο απ' ό,τι καταστρεπτικό έχει αυτή. «Πώς να προετοιμάσουμε τον Αιμίλιο, για να εκπληρώνει το ατομικό καθήκον του σαν πολίτης, που είναι επίσης και το θρησκευτικό του καθήκον; Αυτό είναι στο βάθος το πρόβλημα, στο οποίο απαντά ολόκληρο το έργο»¹¹⁵.

Η αγωγή που προτείνει, λοιπόν, βασίζεται στην «αναδημιουργία ενός κοινωνικού ανθρώπου [...]». Η αναδημιουργία αυτή όμως θα γίνει σύμφωνα με τους νόμους της τάξης και της λογικής που προέρχονται από το Θεό, σύμφωνα με τη φύση».¹¹⁶ Η κατάλληλη αγωγή είναι αυτή που στρέφεται προς τη φύση του παιδιού, η οποία τον αντιμετωπίζει πράγματι ως παιδί και όχι σαν ώριμο άνθρωπο. «Είναι απαραίτητο λοιπόν να σεβόμαστε την παιδική ηλικία, η οποία έχει τη θέση της στην τάξη του κόσμου, και να

¹¹² Ζ. Σατώ, *Οι μεγάλοι παιδαγωγοί*, Γλάρος, Αθήνα, 1956, σ.203.

¹¹³ Στο ίδιο, σ.204.

¹¹⁴ Στο ίδιο, σ.226.

¹¹⁵ Στο ίδιο, σ.206.

¹¹⁶ Στο ίδιο, σ.207.

μην ενεργούμε όπως οι παιδαγωγοί εκείνοι, οι οποίοι “αναζητούν να βρουν τον ώριμο άνθρωπο μέσα στο παιδί, χωρίς να σκεφτούν τί είναι το παιδί προτού γίνει άντρας”.¹¹⁷ Ο προορισμός, άλλωστε του κάθε παιδιού είναι να γίνει ώριμος άνθρωπος, αλλά είναι βασικό να γίνει αντιληπτό πως «σε κάθε ηλικία λοιπόν αντιστοιχεί κι ένας ιδιαίτερος τύπος αγωγής».¹¹⁸

Δεν απορρίπτει τη δημόσια εκπαίδευση, αλλά προτιμά την κατ’ οίκον αγωγή. «Η αγωγή αυτή πρέπει ν’ αρχίσει από τη γέννηση του παιδιού, γιατί από την πρώτη στιγμή της ζωής του πρέπει να μάθει να εκτιμάει τη ζωή».¹¹⁹ Γι’ αυτό είναι πολύ σημαντικό το άμεσο περιβάλλον του παιδιού, αυτό με το οποίο συναναστρέφεται, αλλά και στο οποίο μεγαλώνει..

Ο Friedrich Frobel γεννήθηκε το 1782¹²⁰ ήταν αυτός και η θεωρία του που ενέπνευσαν την Αικ. Λασκαρίδου. Έτσι, η τελευταία από το 1897 κι έπειτα οργάνωσε νηπιαγωγεία στην Ελλάδα βασισμένα στις μεθόδους του F. Frobel.

Συγκεκριμένα, ήταν γνωστός ως ο δημιουργός του νηπιαγωγείου, ενδιαφερόταν για την παιδαγωγική του Pestalozzi, ο οποίος έτεινε προς τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων μέσω της σχολικής παιδείας. Ο F. Frobel με τη σειρά του δημιούργησε ιδιωτικά σχολεία, σχολεία εργασίας και παραγωγής που βασίζονταν στη συνεργασία και την εμπιστοσύνη προς τους άλλους. Βασικό χαρακτηριστικό του μαθητή είναι η συνειδητοποίηση της πνευματικής ικανότητας του ατόμου.

Ίδρυσε νηπιακό κήπο ως θεσμό με κέντρο τη μάθηση μέσω των παιγνιδιών και πάντοτε με βασική τη βοήθεια της οικογένειας. Τα παιγνίδια, άλλωστε ήταν ουσιαστικά

¹¹⁷ Ζ. Σατώ, ό.π., σ.218.

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ.228.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ.210.

¹²⁰ Ο Friedrich Wilhelm Αύγουστος Frobel (1782- 1852) ήταν Γερμανός παιδαγωγός και μαθητής του Pestalozzi. Αποτελεί τον ιδρυτή του νηπιαγωγείου, ενώ ο ίδιος επινόησε τη λέξη νηπιαγωγείο. Στο πρώτο νηπιαγωγείο οι δραστηριότητες ήταν το τραγούδι, ο χορός, η κηπουρική και το παιγνίδι με τα «δώρα» του.

μέσα μάθησης στη θεωρία του και τα ονόμαζε «δώρα» με τα οποία έπαιζαν οι ενήλικοι μαζί με τα παιδιά. Τα «δώρα» του ήταν η σφαίρα, ο κύλινδρος, ο κύβος, ο τετμημένος κύβος, οι πλίνθοι κ.α.

Αν και η Ελλάδα εκείνης της περιόδου ήταν συντηρητική με μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση που δεν επέφεραν μεγάλες αλλαγές, υπήρχαν παιδαγωγοί, οι οποίοι με τις θεωρίες τους έστω και λίγο μεταγενέστερα θα επηρέαζαν σε μεγάλο βαθμό.

Ο Paul Robin γεννημένος το 1837¹²¹ ακολούθησε μία μέθοδο διδασκαλίας, η οποία βασιζόταν στις χειρωνακτικές εργασίες των μαθητών, τη γυμναστική, τη μουσική και τους περιπάτους, γενικότερα ήταν θετικός ως προς την ιδέα της μάθησης στην ύπαιθρο –κάτι τέτοιο ακολούθησε και ο Δελμούζος στο Παρθεναγωγείο του Βόλου¹²²

¹²¹ Ο Paul Robin (1837- 1912) ήταν Γάλλος εκπαιδευτικός.

¹²² Το Ανώτερο Παρθεναγωγείο του Βόλου ιδρύθηκε το 1908 με πρωτεύοντα στόχο να λύσει το πρόβλημα της γυναικείας εκπαίδευσης στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση, στην οποία έως και το 1914 έδινε βάση κυρίως η ιδιωτική πρωτοβουλία, καθότι το ελληνικό κράτος ενδιαφερόταν αποκλειστικά για την παροχή βασικής εκπαίδευσης των κοριτσιών μέσω του δημοτικού σχολείου. Εκτός αυτού για πολλά χρόνια η ανώτερη γυναικεία εκπαίδευση αποτελούσε προνόμια των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Η λειτουργία του Παρθεναγωγείου επέφερε πέρα από θετικά σχόλια και πολλές αντιδράσεις. Το Παρθεναγωγείο δεν κατάφερε να λειτουργήσει πολλά χρόνια, συγκεκριμένα έκλεισε το Μάρτιο του 1911, διότι υπήρχε «*παρουσία στην ίδια πόλη ισχυρού συντηρητισμού και επιφυλακτικότητας απέναντι στα νέα ρεύματα και ιδέες*» (η οποία) αποδεικνύει όμως ταυτόχρονα τη δυναμικότητα των κατοίκων αυτού του τόπου, που θέλησαν να σπείρουν το σπόρο της αλλαγής» Χ. Χαρίτος, «*Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*», Γενική γραμματεία νέας γενιάς, τ. Α', Αθήνα, 1989, σ.15. Ένα από τα προβλήματα που αντιμετώπισε ήταν η καχυποψία που υπήρχε κυρίως στο πρόσωπο του διευθυντή του Παρθεναγωγείου, Αλ. Δελμούζου για τις πεποιθήσεις του περί της δημοτικής γλώσσας. Επιπλέον, ο Αλ. Δελμούζος κατηγορήθηκε για την ηθική του και πιο συγκεκριμένα ότι διαφθείρει τις νεαρές μαθήτριες του. «*Η νεαρή ηλικία του Δελμούζου, το πρόγραμμα διδασκαλίας, η εκτόπιση των αρχαιοελληνικών κειμένων, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μητρική γλώσσα, η εγκατάλειψη των σχολικών βιβλίων, οι περίπατοι στις εξοχές του Βόλου, η απασχόληση των μαθητριών με τον κήπο, η αποφυγή ανάθεσης εργασιών για το σπίτι, όλα αυτά —στοιχεία του ιδιόρρυθμου προγράμματος— υπήρξαν για τους έκπληκτους Βολιώτες, μαθημένους στον παραδοσιακό τρόπο μάθησης —που πάντως δεν ενέκριναν— φαινόμενα καινοφανή, παράδοξα, ύποπτα και επομένως εξοβελιστέα από την εκπαίδευση των κοριτσιών τους*». Στο ίδιο, σ.131. Οι παραπάνω κατηγορίες επέφεραν και αντιδράσεις από γονείς κυρίως μαθητριών του Παρθεναγωγείου, οι οποίοι δεν άργησαν να απομακρύνουν τις κόρες τους από το σχολείο και να καταθέσουν και εναντίον του Αλ. Δελμούζου στη Δίκη του Ναυπλίου το 1914, όπου κατηγορούταν μαζί με άλλους για αθεΐα και προσβολή της γλώσσας και της δημόσιας τάξης.

λίγα χρόνια αργότερα-. Τέλος, βασικό στοιχείο της θεωρίας του ήταν η ελευθεριακή εκπαίδευση, η συνεκπαίδευση, καθώς οι γυναίκες όφειλαν να μορφωθούν, ώστε να εργαστούν και γενικότερα να βγουν έξω από το σπίτι που τις περιόριζε.

Παρόμοια αντίληψη περί της εκπαίδευσης με τον Paul Robin είχε και ο Francisco Ferrer (1859)¹²³, ο οποίος αντιλαμβανόταν την υπεροχή της επιστήμης έναντι της θρησκείας, διότι γι' αυτόν η θρησκεία αποτελούσε εμπόδιο για την ελευθερία σκέψης του ανθρώπου. Άλλωστε, κατ' αυτόν ο καθένας είναι υπεύθυνος των πράξεών του, δρώντας ελεύθερα, χωρίς πίεση και τιμωρίες, παρά μόνο με συνεργασία.

Η συνεκπαίδευση είναι καθοριστική για τη γυναίκα, ώστε να είναι αυτόνομη, αλλά εξίσου σημαντική είναι και η συνεκπαίδευση ατόμων διαφορετικών κοινωνικών τάξεων με στόχο την επίτευξη της ισότητας.

Ο John Dewey (1859-1952)¹²⁴ είναι από τους πιο γνωστούς παιδαγωγούς, ο οποίος επηρέασε κυρίως την Ελλάδα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Στο σχολείο εργασίας που δημιούργησε τα μαθήματα ξεκινούσαν πάντοτε με συζητήσεις ύστερα από τον προσδιορισμό ενός προβλήματος, της διευκρίνησής του, της δημιουργίας μίας υπόθεσης, μιας λύσης, των συνεπειών και έπειτα τίθεται σε εφαρμογή, μιλώντας πάντοτε για θέματα που θα δημιουργούσαν ενδιαφέρον στο μαθητή.

Το παλιό σχολείο στο οποίο αντιστάθηκε, ήταν ένα σχολείο που προετοίμαζε για τη μελλοντική ζωή και όχι για τη δεδομένη στιγμή. Σκοπός του λοιπόν ήταν να παύσει τη μέχρι τότε διδακτική μέθοδο του Έρβαρτου με τον αυστηρό δάσκαλο στο κέντρο της διδασκαλίας και την παντελή έλλειψη δράσης και ελευθερίας του παιδιού και στη θέση

Παρ' όλ' αυτά, το Παρθεναγωγείο αποτέλεσε «[...]το πρώτο καινοτόμο ως προς το πρόγραμμα και τη μέθοδο διδασκαλίας σχολείο, που εξυπηρέτησε τις ανάγκες της δευτεροβάθμιας γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα, και το Εργατικό Κέντρο, την πρώτη δυναμική δευτεροβάθμια συνένωση των εργατικών σωματείων, μ' αυτή την ονομασία, στην Ελλάδα». Στο ίδιο, σ.16.

¹²³ Ο Francisco Ferrer (1859-1909) γεννήθηκε στην Καταλονία και αποτέλεσε τον ιδρυτή του «Μοντέρνου Σχολείου».

¹²⁴ Ο John Dewey (1859 -1952) ήταν Αμερικάνος φιλόσοφος, ψυχολόγος και υποστηρικτής της δημοκρατίας στην πολιτική, την εκπαίδευση και την κοινωνία.

της να έχει μια αγωγή όπου « [...] θα το βοηθάμε (το παιδί) να λύνει τα προβλήματα που δημιουργούνται από τις συνηθισμένες επαφές του, με το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον».¹²⁵ «Έτσι η τάξη και πειθαρχία αναπτύσσονται όχι εξαιτίας της διαταγής του δασκάλου, αλλά με βάση το σεβασμό του παιδιού για την εργασία που εκτελούσε, και με βάση τη συνείδηση που είχε για τ' αποκτημένα δικαιώματα των άλλων ατόμων που απασχολούνταν σε άλλους τομείς της κοινωνικής προσπάθειας».¹²⁶

Η εκπαίδευση ήταν βασισμένη στη φύση του παιδιού, η οποία αλληλεπιδρά με το περιβάλλον. Η ύλη πάλι ήταν έτσι διαμορφωμένη ώστε να ακολουθεί τις ανάγκες, τις ικανότητες και τα ενδιαφέροντα των μαθητών.

¹²⁵ Ζ. Σατώ, ό.π., σ.343.

¹²⁶ Στο ίδιο, σ.345.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Οι απόψεις του Π. Οικονόμου και του Χ. Παπαμάρκου για καίρια θέματα- προβλήματα της εκπαίδευσης όπως διαφαίνονται μέσα από τη μεταξύ τους διαμάχη

3.1. Η ζωή των δύο παιδαγωγών και η αρχή της διαμάχης τους

Οι ζωές των δύο αυτών παιδαγωγών, του Π. Οικονόμου και του Χ. Παπαμάρκου αν και φαίνεται αρχικά να έχουν κοινή αφετηρία, στην πορεία δημιουργούνται εντάσεις και διάσταση απόψεων με τελείως διαφορετικές προσεγγίσεις, αναλύσεις και πολιτικές.

Ο Χ. Παπαμάρκου γεννήθηκε το 1844 στο Βελβεντό Κοζάνης, ενώ λίγα χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το 1850 μετακόμισε στην Αθήνα, όπου μετέπειτα σπούδασε φιλολογία στο Πανεπιστήμιο έχοντας πάρει υποτροφία.¹²⁷ Οι σπουδές του ολοκληρώθηκαν το 1865¹²⁸ και ένα χρόνο αργότερα το 1866 ξεκίνησε την παιδαγωγική του πορεία αναλαμβάνοντας τη διδασκαλία στο σχολείο της Στρωμνίτσας ως το 1869, ενώ από το 1869 έως και το 1871 δίδασκε στο Ελληνικό Εκπαιδευτήριο Θεσσαλονίκης. Εκείνη την περίοδο ήταν που ο *Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων*¹²⁹ τον έστειλε με υποτροφία στη Γερμανία και στην Ελβετία για σπουδές

¹²⁷ Χ. Παπαμάρκου, *Ύθλοι και πράγματα*, Περρή, Αθήνα, 1893, σ.94

¹²⁸ Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ. 22

¹²⁹ «Ο 'εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων' (Σ.Ε.Γ από εδώ και στο εξής) ιδρύεται στην Αθήνα το 1869. Τα ιδρυτικά του μέλη, τριαντατρία στον αριθμό και με την πλειοψηφία τους ως προς την καταγωγή τους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και μάλιστα της ελληνικής οικονομικής, πνευματικής και πολιτικής ελίτ της εποχής, υπογράφουν το καταστατικό του Συλλόγου στις 3.4.1869 ο οποίος εγκρίθηκε με Βασιλικό Διάταγμα στις 30.4.1869.¹⁴⁸ Στις πρώτες σελίδες του «διοργανισμού» κοινοποιείται η σύσταση του Συλλόγου,

στη φιλοσοφία, την παιδαγωγική και τα ελληνικά γράμματα, όπου και πήρε το δίπλωμά του με τη διατριβή «Περί των τριττών ειδών της ψυχής παρά Πλάτωνι». Ο κύριος λόγος που είχε σταλεί στο εξωτερικό για σπουδές ήταν η μετέπειτα χρησιμοποίηση του σε καίριες θέσεις της εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Έτσι, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του, ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων θέλησε ο Χ. Παπαμάρκου να είναι αυτός που θα ίδρυε και θα διηύθυνε το πρώτο Ελληνικό Διδασκαλείο στη Θεσσαλονίκη¹³⁰ -σύμφωνα με τις γερμανικές εκπαιδευτικές και παιδαγωγικές αρχές στις οποίες είχε εκπαιδευτεί-, κάτι το οποίο πραγματοποιήθηκε για επτά έτη, 1875-1882. Το επόμενο διάστημα και αφού παραιτήθηκε από το Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης ίδρυσε και διηύθυνε τα Διδασκαλεία Κέρκυρας από το 1882 και Αθηνών από το 1884 ως το 1889, έγινε επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων της επαρχίας¹³¹ και τμηματάρχης της Δημοτικής Εκπαίδευσης το 1889, όπου και συνέταξε τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια στην κυβέρνηση Χ. Τρικούπη με Υπουργό τον Γ. Θεοτόκη και Γενικός Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων (1889-1890, 1892) στις διάφορες κυβερνήσεις του Χ. Τρικούπη. Τέλος, το 1893 διορίστηκε πάλι ως διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών¹³². Παράλληλα συνέγραψε διάφορα παιδαγωγικά βιβλία «Περί του αληθινού της ελληνίδος νεολαίας

το Διοικητικό Συμβούλιο και τίθεται ο στόχος του, που δεν είναι άλλος από τη διάδοση της ελληνικής παιδείας μέσω της συστάσεως σχολείων αρρένων και θηλέων, της διάδοσης της στοιχειώδους εκπαίδευσής, της εισαγωγής των καταλληλότερων μεθόδων διδασκαλίας στα σχολεία, της συγγραφής και διάδοσης χρήσιμων συγγραμμάτων και άλλων πρόσφορων μέσων. Ο ΣΕΓ θέτει ως πρώτιστο σχέδιό του την επαναλειτουργία του Διδασκαλείου Αθηνών, το οποίο έχει καταργηθεί από το 1864. Μάλιστα στην πρώτη δημοσιευμένη έκθεσή του δηλώνει ότι για το σκοπό αυτό, πέραν των άλλων ενεργειών του, έχει στείλει ήδη τρεις υποτρόφους στη Γερμανία, οι οποίοι με την επιστροφή τους θα συνδράμουν σε αυτό». Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ.55

¹³⁰ «Στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής δραστηριότητας που συντελείται στη Μακεδονία και ειδικότερα στη Θεσσαλονίκη το τελευταίο τέταρτο του 19ου εντάσσεται και η ίδρυση και λειτουργία του Διδασκαλείου της, το οποίο αποτελεί σημαντικό εκπαιδευτικό σταθμό για την πόλη και γενικότερα για τη Μακεδονία, καθώς συμβάλλει στη βελτίωση της εκπαίδευσης και κατάρτισης των υποψήφιων εκπαιδευτικών. Ως έδρα του επιλέγεται η Θεσσαλονίκη, επειδή αυτή αποτελεί στρατηγικό κέντρο στη βαλκανική χερσόνησο, τη στιγμή που οι βαλκανικοί εθνικισμοί εντείνονται εκεί και ο ελληνισμός αποκτά ισχυρό ανταγωνιστή στην περιοχή, τους Βούλγαρους. Ο πληθυσμός εξάλλου της πόλης αυξάνει διαρκώς και κύριο χαρακτηριστικό του είναι ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας του, η εμπορική και οικονομική δραστηριότητα είναι έντονη, αφού η Θεσσαλονίκη αποτελεί το βασικότερο λιμάνι, η εκπαιδευτική κίνηση της πόλης ανθεί και έτσι η Θεσσαλονίκη διαδραματίζει έναν ιδιαίτερο και σημαντικό ρόλο στο ευρύτερο κοινωνικό, οικονομικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο της εποχής». Στο ίδιο, σ.60.

¹³¹ Χ. Παπαμάρκου, Ύθλοι και πράγματα, ό.π., σ.94.

¹³² Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ.27.

διδασκάλου», «Περί σκοπού της εκπαιδεύσεως της ελληνίδος νεολαίας», αλλά και σχολικά εγχειρίδια αναγνωσμάτων για τη Β΄, Γ΄ και Δ΄ δημοτικού κατά τα έτη 1891 και 1892.

Ήταν απολύτως επηρεασμένος από τις Γερμανικές αρχές εκπαίδευσης και ιδιαίτερα από την ερβαρτιανή μέθοδο διδασκαλίας ή συνδιδασκτική μέθοδο¹³³, την οποία προσπάθησε να εφαρμόσει συστηματικά στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα.

Όσον αφορά στον Π. Οικονόμου, γεννήθηκε στο Ζυγοβίτσι Γορτυνίας¹³⁴ το 1851 και σπούδασε όπως και ο Χ. Παπαμάρκου στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών από το 1869 –λίγα χρόνια αφότου είχε ολοκληρώσει τις σπουδές του εκεί ο Χ. Παπαμάρκου- έως το 1871.¹³⁵ Την ίδια χρονιά στάλθηκε μαζί με τον Χ. Παπαμάρκου και τον Σ. Μωραΐτη στη Γερμανία για παιδαγωγικές σπουδές από τον *Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων*.

«Από το 1871 ως το 1875 φοιτά στα Διδασκαλεία του Ντύσσελταλ και της Γκότα και στα Πανεπιστήμια της Λειψίας και της Ιένης, όπου διδάσκεται από τους ερβατιανούς T. Ziller και K. Stoy».¹³⁶ Έτσι, το 1875 μαζί με τον Χ. Παπαμάρκου τοποθετήθηκε και ο ίδιος στη διεύθυνση αυτή τη φορά του Πρότυπου σχολείου του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης ως το 1878, στο οποίο έκαναν την πρακτική τους και δίδασκαν οι μαθητές του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης, οπότε ήταν λογικό να υπήρχε μεταξύ τους άρρηκτη σύνδεση και συνεργασία. Το ίδιο έτος, μετέβη στην Αθήνα για να διευθύνει το Πρότυπο δημοτικό σχολείο του Διδασκαλείου Αθηνών. Λίγο αργότερα, «στα 1882 αναλαμβάνει τη διεύθυνση του νεοσυσταθέντος Διδασκαλείου Θεσσαλίας, στο οποίο παραμένει για τρία

¹³³ Σύμφωνα με την ερβαρτιανή μέθοδο τα στάδια διδασκαλίας είναι τα εξής :

1. Προπαρασκευή, κατά την οποία προετοιμάζονται τα παιδιά να δεχτούν τις νέες γνώσεις και πληροφορίες έχοντας αφετηρία παλαιότερες τους γνώσεις,
2. Προσφορά, όπου εξηγούν τη νέα ενότητα,
3. Σύγκριση, κατά την οποία συνδέουν τις γνώσεις που είχαν πάρει στο προηγούμενο μάθημα,
4. Σύλληψη, όπου ενσωματώνουν τις νέες γνώσεις στις προϋπάρχουσες,
5. Εφαρμογή, κατά την οποία εφαρμόζεται η νέα γνώση με πρακτικά μέσα στην καθημερινότητα του μαθητή

¹³⁴ Από την Γορτυνία ήταν και ο Θ. Δηλιγιάννης, όπου υποστηρικτής του ήταν ο Π. Οικονόμου και ήταν αντίθετος προς την εκπαιδευτική πολιτική του αντιπάλου του Θ. Δηλιγιάννη, Χ. Τρικούπη τον οποίο υποστήριζε και συμμετείχε στις κυβερνητικές του συνθέσεις ο Χ. Παπαμάρκου. Γίνεται, λοιπόν φανερό πως υπάρχουν κατά κάποιον τρόπο δύο στρατόπεδα, Θ.Δηλιγιάννης- Π. Οικονόμου και Χ. Τρικούπης- Χ. Παπαμάρκου.

¹³⁵ Ε. Παγουρίδου, ό.π., σ.22.

¹³⁶ Στο ίδιο, σ.26.

χρόνια. Αμέσως μετά γίνεται Τμηματάρχης της Δημοτικής Εκπαίδευσης και Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων για έναν χρόνο (1885-1886) επί πρωθυπουργίας του Θ. Δηλιγιάννη. Η επόμενη θέση που καταλαμβάνει είναι αυτή του καθηγητή του Αρσακείου έως το 1890, ενώ στη συνέχεια γίνεται Διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών. Στη θέση αυτή εναλλάσσεται με τον Χ. Παπαμάρκου, οπότε το 1900 γίνεται Γενικός Επιθεωρητής των Σχολείων της Κρητικής Πολιτείας. Το 1902 επανέρχεται στην Αθήνα για να ξαναδιδάξει παιδαγωγικά στο Αρσάκειο έως το 1910». ¹³⁷ «Ο Π.Οικονόμου το 1910 απολύεται από καθηγητής Παιδαγωγικών του Αρσακείου και το 1911 υποβάλλει ξανά την υποψηφιότητά του για την έδρα της ‘Παιδαγωγικής και των υπηρετικών αυτής φιλοσοφικών επιστημών’ στο Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο χωρίς όμως επιτυχία». ¹³⁸

Χ. ΠΑΠΑΜΑΡΚΟΥ	Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ
1875-1882 Διευθυντής Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης	1875 Διευθυντής Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου Θεσσαλονίκης
	1878 Διευθυντής Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου Αθηνών
1882 Διευθυντής Διδασκαλείου Κέρκυρας	1882-1885 Διευθυντής Διδασκαλείου Θεσσαλίας
1884-1889 Διευθυντής Διδασκαλείου Αθηνών	1885-1886 Τμηματάρχης Δημοτικής Εκπαίδευσης και Επιθεωρητής Δημοτικών Σχολείων
1889 Τμηματάρχης Δημοτικής Εκπαίδευσης	1886-1890 Καθηγητής Αρσάκειου

¹³⁷ Ε. Παγουρίδου, ό.π., σ. 27.

¹³⁸ Στο ίδιο, σ.42-43.

1889-1890 Γενικός Επιθεωρητής Δημοτικών Σχολείων	1890 Διευθυντής Διδασκαλείου Αθηνών
1892 Γενικός Επιθεωρητής Δημοτικών Σχολείων	
1893 Διευθυντής Διδασκαλείου Αθηνών	
	1900 Γενικός Επιθεωρητής Σχολείων Κρητικής Πολιτείας
	1902-1910 Καθηγητής Παιδαγωγικών Αρσάκειου

Ο παραπάνω πίνακας μας διευκολύνει στο να γίνουν κατανοητές με μεγαλύτερη ευκολία οι θέσεις που κατείχαν οι δύο παιδαγωγοί και ίσως να εξαχθεί ένα αρχικό συμπέρασμα για τη μεταξύ τους σχέση. Έτσι, είναι ολοφάνερο πως ξεκινούν έναν παράλληλο εργασιακό- παιδαγωγικό βίο από το 1875 συνεργαζόμενοι στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης, ενώ μετέπειτα κατείχαν ίδιες θέσεις –σημαίνουσες στα εκπαιδευτικά δρώμενα της χώρας– σε διαφορετικές χρονικές περιόδους με την εναλλαγή του ενός στη θέση του άλλου, η οποία συγχρόνως σήμαινε και αλλαγή κυβερνήσεων. Πιο συγκεκριμένα, το 1885-1886 Τμηματάρχης Δημοτικής Εκπαίδευσης και Επιθεωρητής Δημοτικών Σχολείων υπήρξε ο Π. Οικονόμου, ενώ στην ίδια θέση ανήλθε ο Χ. Παπαμάρκου λίγα χρόνια αργότερα, 1889-1890 και 1892. Επιπλέον, Διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών ήταν το 1890 ο Π. Οικονόμου του οποίου τη θέση πήρε ο Χ. Παπαμάρκου. Όλα αυτά ίσως αποτέλεσαν δείγματα της μεταξύ τους διαμάχης, σ' αυτό το σημείο όμως θα ήταν καλό να καθοριστεί η αρχή της.

Η μεταξύ τους σχέση και η πιθανή πρώτη τους επαφή ήταν στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης το 1875. Έχοντας ως κεντρικό πυλώνα έρευνας το περιοδικό «*Εκπαίδευσις*», αλλά και τα δύο βιβλία που γράφτηκαν από τον Χ. Παπαμάρκου κατά την κυκλοφορία του παραπάνω περιοδικού –«*Υθλοι και πράγματα*» και «*Π.Π. Οικονόμου Αληθούς της προόδου μαχητού προμάχου και διατυπωτού της νεωτέρας παρ' ημίν*

παιδαγωγικής και κορυφαίου των παρ' ημίν διδασκάλων αυτοκαλούμενου σκιαγραφία»-, τα οποία αποτέλεσαν απάντηση προς τον Π. Οικονόμου για τις κατηγορίες προς το πρόσωπο του πρώτου, παρατηρείται ότι πρώτη φορά φαίνεται να ξεκινά τη διαμάχη ο Π. Οικονόμου και πιο συγκεκριμένα το πρώτο έτος κυκλοφορίας του περιοδικού, το 1892. Άρα, η μεταξύ τους διαμάχη δεν μπορεί να οφείλεται εκ πρώτης όψεως στη μεταξύ τους συνεργασία στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης, γιατί η τελευταία ξεκίνησε 17 χρόνια νωρίτερα από την κατηγορία του διευθυντή του περιοδικού. Αν κάτι πραγματικά ενόχλησε έναν από τους δύο στη μεταξύ τους συνεργασία τότε σίγουρα θα είχε δημοσιευθεί σε κάποιο από τα περιοδικά ή τις εφημερίδες της εποχής.

Έτσι, στο 6^ο τεύχος του πρώτου έτους κυκλοφορίας του περιοδικού και πιο συγκεκριμένα την 1 Ιουλίου 1892 παρατηρείται αλλαγή στους τίτλους, η προσφώνηση του Π. Οικονόμου από διευθυντή του Διδασκαλείου Αθηνών σε πρώην διευθυντή του. Σ' αυτό το τεύχος ήταν και η πρώτη φορά που στο άρθρο με τίτλο «*Η διάλυσις των Διδασκαλείων*» έγινε αναφορά στον Χ. Παπαμάρκου, τον οποίο και κατηγόρησε το περιοδικό -άρα αποτέλεσε γνώμη του διευθυντή του- για την καταστροφή των διδασκαλείων και τη δημιουργία στη θέση τους Υποδιδασκαλείων, καθώς εκείνη την περίοδο διατελούσε χρέη Γενικού Επιθεωρητού των Δημοτικών. Το παραπάνω αποτέλεσε και την πρώτη κατηγορία προς το πρόσωπο του τελευταίου, μαζί με την απόδοση ευθυνών για την απόλυσή του από το Διδασκαλείο Αθηνών¹³⁹ και ύστερα ακολούθησαν και άλλες κατηγορίες και στο ενδιάμεσο οι απαντήσεις του Χ. Παπαμάρκου στα δικά του βιβλία.

¹³⁹ Εκπαίδευσις, Α', τχ 6, 1.7. 1892, σ.46.

3.2. Οι απόψεις του Π. Οικονόμου και εν γένει του περιοδικού για τους διδασκάλους

Από το πρώτο κιόλας τεύχος της «Εκπαίδευσις» καθορίστηκε ο στόχος της, ο οποίος ήταν η βελτίωση των διδασκάλων, η οποία με τη σειρά της θα επέφερε και γενικότερη αναβάθμιση των σχολείων με πρακτικές οδηγίες, με υπεράσπισή τους σε σημαντικά θέματα, με απαλλαγή των απολύσεων άνευ λόγων και αιτιών.¹⁴⁰

Φαίνεται πως ο Π. Οικονόμου και κατ' επέκταση το περιοδικό του, μέσα από το οποίο επικοινωνούσε με τους διδασκάλους, ήταν υποστηρικτικοί προσπαθώντας να σκιαγραφήσουν το προφίλ του ιδανικού διδασκάλου, όμως απαιτούσαν από τους ίδιους πάντοτε να εργάζονται τίμια προς το καλό του έθνους. Ο σωστός διδάσκαλος ήταν αυτός που μαχόταν με υπέρμετρο ζήλο μέχρι τέλους κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας. *«Αν θέλετε να τιμάσθε παρά της κοινωνίας, παρά της πολιτείας, παρά της εκκλησίας, εργάσθητε μετ' ευσυνειδησίας εις το έργον σας. Δείξατε δια της εργασίας σας οτ' είσθε άξιοι καλλιτέρας τύχης ότι είσθε οι μεγάλοι εργάται, οι θέτοντες τους θεμέλιους λίθους εις το οικοδόμημα της ευημερίας της πολιτείας και του έθνους ότι υπέρ του μεγάλου αυτού σκοπού θυσιάζετε την ζωήν σας εργαζόμενοι μετά συνέσεως και καρτερίας και ότι ουδεμία παραγνώρισις, ουδεμία της τύχης καταφορά δύναται να σας μαράνη τον ζήλον και να σας καταστήση αμελείς, περί την εκπλήρωσιν του καθήκοντός σας. Διά τον καλόν στρατιώτην κάλλιστος θάνατος είναι ο θάνατος εν τω πεδίω της μάχης, ένθα αγωνίζεται υπέρ των υψίστων, και διά τον καλόν διδάσκαλον κάλλιστος θάνατος είναι ο εν τη διδασκαλία και μορφώσει των μελλόντων της Ελλάδος πολιτών, ίνα ζήσωσιν αυτοί τουλάχιστον καλλίτερον και ευδαιμονέστερον, όπως ημείς εποθήσαμεν, αλλά δεν ηζιώθημεν να ίδωμεν! Διδάσκαλοι, έστε υπερήφανοι διότι εγίνετε διδάσκαλοι και ευχαριστήσατε τον Θεόν, ότι σας έταξεν εις το ευγενέστατον και ύψιστον τούτο έργον!»*.¹⁴¹ Κάθε πρόταση που χρησιμοποιήθηκε έδινε ιδιαίτερη έμφαση στον τρόπο που όφειλε να εργάζεται ο κάθε διδάσκαλος και στη θέση του μέσα στην κοινωνία, καθώς ήταν σημαντικός για την ευημερία της κι αυτό θα έπρεπε να του δημιουργήσει τόσο αγάπη για το επάγγελμα που

¹⁴⁰ «Αλλά πρώτιστος όρος της βελτιώσεως των σχολείων είναι η βελτίωσις των διδασκάλων». Εκπαίδευσις, Α', τχ 1, 28.4. 1892, σ.2.

¹⁴¹ Στο ίδιο, σ.3.

διάλεξε, όσο και βάρος για την ολοκλήρωση αυτού του υπέρτατου έργου με τα καλύτερα αποτελέσματα. Δεν ήταν τυχαίο ότι τον παρομοίαζε με έναν στρατιώτη κι αυτό γιατί οι στρατιώτες λειτουργούν κάτω από κανόνες και πλαίσια αρκετά αυστηρά, αλλά πάντοτε με ιδιαίτερη προσήλωση προς το έργο τους. Κάτι τέτοιο επιθυμούνταν και από τους διδασκάλους, σαν στρατιώτες να επιτελούν το έργο τους για το συμφέρον της πατρίδας.

Ο πραγματικά καλός διδάσκαλος φαινόταν μέσα στην τάξη κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας και εκείνη ήταν η στιγμή που θα έπρεπε να αποδείξει τι γνωρίζει, τι μπορεί να μεταφέρει στα παιδιά, το ήθος του, τις αξίες του, το χριστιανικό του πνεύμα.¹⁴² Τα παραπάνω χαρακτηριστικά είναι στοιχεία που ακολουθούν για αιώνες την Ελληνική καθημερινότητα, παίζοντας καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωσή της, ιδίως όσον αφορά στη θρησκεία, η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την Ελλάδα. Συγχρόνως όμως με τα παραπάνω, ήταν αρκετά δύσκολη η διαδικασία του να βρει ο δάσκαλος τρόπο να διεγείρει το ενδιαφέρον των παιδιών, ώστε με αγάπη και πάθος να επιθυμούν να λάβουν καινούριες γνώσεις, τις οποίες δε θα τις απέρριπταν εύκολα ή θα τις θεωρούσαν βαρετές ή άχρηστες. *«Και εις τούτο πρέπει να στρέψωσι την προσοχήν των οι διδάσκαλοι πώς να διεγείρωσι την καθαράν αγάπην των μαθητών εις τα μαθήματα απηλλαγμένην πάσης πλαγίας σκέψεως. Όσοι διδάσκαλοι εργάζονται χάριν των εξετάσεων και ουχί χάριν της ορθής των μαθητών μορφώσεως, αυτοι είναι διδάσκαλοι αγύρται και ασυνείδητοι»*.¹⁴³ Ακόμη και στη σημερινή εποχή ισχύουν πολλά από αυτά που θεωρούνταν τότε σημαντικά, καθώς είναι εμφανής η προσπάθεια των εκπαιδευτικών να μεταδώσουν εφήμερες γνώσεις, οι οποίες θα φέρουν θετικά αποτελέσματα μόνο στο πέρας των εξετάσεων κι έπειτα θα χαθούν. Κατά το περιοδικό τέτοιοι διδάσκαλοι ήταν ασυνείδητοι, γιατί η ουσιαστική μόρφωση των παιδιών ήταν αυτή που θα φαινόταν στη διάρκεια και που θα επέφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα στη χώρα, καθώς ότι γινόταν είχε ως τελικό αποδέκτη το έθνος.

Επιπλέον προσόντα κατά το περιοδικό ήταν τα ακόλουθα: *«α) να είναι ανήρ ευυπόληπτος και διά την παιδείαν του και διά την αρετήν του. Η αγαθή υπόληψις, ο*

¹⁴² Εκπαίδευσις, Α', τχ 2, 20.5. 1892, σ.10.

¹⁴³ Στο ίδιο, σ.10-11.

σεβασμός δεν επιβάλλεται δι' εξαναγκαστικών μέτρων , αλλά γεννάται αυθορμήτως, που εμφανισθή υπεροχή πνεύματος, μάλιστα δε χαρακτήρ ηθικός... και εξωτερικά τινά μέσα, οίον γένος καλόν, πλούτος, καλή ενδυμασία, ανάστημα καλόν, εκφραστικόν πρόσωπον, φωνή εύηχος και ισχυρά κτλ. Αλλ' όπου δεν υπάρχει η εσωτερική αξία, εκεί τα εξωτερικά ταύτα μέσα μόνα αδυνατούσι να διατηρήσωσι επί μακρόν χρόνον τον σεβασμόν και το κύρος του διδασκάλου... Καλόν δε είναι να ξυρίζονται οι διδάσκαλοι, και να μη αρέσκονται εις την πωγωνοστροφίαν, ήτις απαιτεί ιδιαιτέραν όλως επιμέλειαν... Αλλά και κατά τους τρόπους πρέπει να δίδωσι το παράδειγμα λεπτής συμπεριφοράς... Διά τούτο πρέπει πας διδάσκαλος να έχη το μανδύλλιον του, ίνα απομύττεται, δεν επιτρέπεται δε να απομύττεται διά των δακτύλων ουδέ να πτύη εν τω σχολείω η εν τη οικία χαμαί όπου τύχη, να επιμένη δε όπως και οι μαθηταί απαλλαγώσι του σικχαμερωτάτου τρόπου της απομύξεως διά των δακτύλων ως και της αποχρέμψεως... ποτέ δεν πρέπει ο διδάσκαλος εν τω σχολείω να παρουσιάζεται ανυπόδητος ή με παντούφλας ή με την ρόμπαν του, να λούεται δε καθ' εβδομάδα και να πλύνη συχνάκις τους πόδας του, μάλιστα δε εκείνοι, οίτινες φύσει εκκρίνουν ιδρώτας πολλούς. Και τα ασπρόρουχα του διδασκάλου πρέπει να είναι καθαρά, διό πρέπει συχνά να γίνεται αυτών αλλαγή... Ωσαύτως και τα ενδύματα δεν πρέπει να είναι ξεχασμένα ή λιγδωμένα».¹⁴⁴ Είναι εντυπωσιακό ότι στα απαραίτητα χαρακτηριστικά πρωταρχικό ρόλο έπαιζε το φύλο του διδασκάλου, το οποίο ήταν αρσενικό –ίσως κάτι σύνηθες για εκείνη την περίοδο- και μετέπειτα καθορίζονταν τα βασικά εξωτερικά χαρακτηριστικά, κυρίως όσον αφορά στην εμφάνιση και στην υγιεινή του, τα οποία ήταν τα πρώτα που παρατηρούνταν σ' αυτόν και σχηματιζόταν η πρώτη εικόνα που δημιουργούσε κύρος και στην πορεία έρχονταν τα εσωτερικά του χαρακτηριστικά, τα οποία βέβαια ήταν τα σημαντικότερα για την ολοκλήρωση της προσωπικότητάς του. Σε όλα τα επαγγέλματα το πρώτο χαρακτηριστικό του ατόμου στο οποίο δίνεται βάση είναι η εξωτερική του εμφάνιση, κυρίως όσον αφορά στην περιποίηση και στην ενδυμασία, γιατί στην πραγματικότητα δείχνει στοιχεία του χαρακτήρα του. Όσον αφορά όμως στα εξωτερικά του χαρακτηριστικά, στα οποία αναφέρεται το περιοδικό και συγκεκριμένα στο ανάστημά του, στο εκφραστικό του πρόσωπο και στη φωνή του, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι αποτελούν μία μορφή

¹⁴⁴ Εκπαίδευσις, Α', τχ19, 10.12.1892, σ.147-148.

ρατσισμού, καθώς αυτά δεν είναι στοιχεία που θα διαμορφώσουν τον καλό εκπαιδευτικό διαχρονικά και προφανώς για την σημερινή περίοδο αποτελεί κάτι το ανήκουστο, βέβαια τότε ίσως αποτελούσε ένα φυσιολογικό γεγονός. Άλλωστε τα παραπάνω αποτελούν φυσικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου, τα οποία και δεν μπορεί να αλλάξει, άρα αν τα φυσικά του χαρακτηριστικά δεν ήταν τα ενδεδειγμένα, αποκλειόταν από την εκπαίδευση ακόμη και αν στα εσωτερικά χαρακτηριστικά του και στις γνώσεις ήταν άψογος.

B) «...να αγαπά ως τέκνα του τους μαθητάς όλους και τους πλουσίους και τους πτωχούς και τους ευφρείς και τους αφρείς και τους ευτάκτους και τους ατάκτους, και να ζητή εις όλους να φανή ωφέλιμος. Ούτοι προορίζονται να γίνωσιν αυξηθέντες πολίται και να δράωσι εν τω κράτει εις διαφόρους θέσεις και μεγάλας και μικράς. Και η ευδαιμονία ή κακοδαιμονία της πατρίδος κατά μέγα μέρος εξαρτάται της ορθής ή κακής ανατροφής αυτών... Η ειλικρινής και θερμή προς τους μαθητάς του αγάπη θα τον οδηγήση εις την εξεύρεσιν των καλλιτέρων μεθόδων της διδασκαλίας και αγωγής, εις την χρήσιν φιλαθρωπικών μέτρων προς διόρθωσιν ατακτημάτων, προς προφύλαξιν των μαθητών από παρεκτροπάς. Οι μαθηταί βλέποντες ότι ο διδάσκαλος αγαπά αυτούς και εργάζεται προς το καλό των μετ' αυταπαρνήσεως, θα αγαπήσωσι και αυτοί τον διδάσκαλόν των και θα προσπαθώσι και διά της επιμελείας των και διά της διαγωγής των να μη λυπώσιν αυτόν... Το άριστον προς τούτο μέσον είναι να αγαπά αυτός τους μαθητάς του κατά το ρητόν η φιλοφρόσυνη διεγείρει φιλοφροσύνην και η βαρβαρότης βαραβρότητα. Βεβαίως δεν πρέπει να έχη την αξίωσιν ο διδάσκαλος ευθύς κατά την πρώτην ημέραν να αγαπήσουν αυτόν οι μαθηταί του. Η αγάπη υποθέτει συμφωνίαν σκέψεων, συμφωνίαν συναισθημάτων, συμφωνίαν τάσεων και γεννάται και εν τω σχολείω ως και εν τω βίω διά της συναναστροφής και της αμοιβαίας εξηγήσεως και συνεννοήσεως. Διά τούτο ο διδάσκαλος δεν πρέπει να αποξενούται των μαθητών, δεν πρέπει να τηρή προς αυτούς βαρύτητα εν τοις διαλείμμασι ή εν ταις εκδρομαίς, δεν πρέπει να κάμνη καθ' οδόν ότι δεν βλέπει τους μαθητάς του, ίνα μη καταβιβάση δήθεν εαυτόν αναγκασθείς να αντιχαιρετίση αυτούς. Τοιούτον άγαν σπουδαίον διδάσκαλον θεωρούμεν όλως ακατάλληλον διά τα δημοτικά σχολεία. Ημείς θέλομεν τον διδάσκαλον φιλοπροσήγορον,, κοινωνικόν, ομιλητικόν, εις τους μαθητάς του και εν τω σχολείω και εκτός αυτού. Θέλομεν να έχη σχέσεις προς τας οικογενείας πάσας των μαθητών, να επισκέπτεται αυτάς μάλιστα δέ εκείνας, ων επικουρία προς διόρθωσιν του μαθητού είναι μάλλον επείγουσα... Ο διδάσκαλος οφείλει ει δυνατόν

πανταχού και πάντοτε να παρακολουθή τον τρόφιμόν του και να είναι αυτού φύλαξ και προστάτης και σύμβουλος και κολαστής και σωτήρ και όχι μόνον κατά τον χρόνον της μαθητείας, αλλά και κατόπιν, διά να ιδή αν επέτυχεν η ανατροφή ή όχι... Διά τούτο ο καλός διδάσκαλος ο αγαπών πράγματι τους μαθητάς του θα συναναστρέφεται μετ' αυτών κατά τα διαλείμματα, θα συνδιαλέγεται μετ' αυτών, θα καθοδηγή αυτούς εις το πρέπον, θα αντιχαιρετά φιλοφρόνως αυτούς καθ' οδόν, τους δε συνεσταλμένους θα χαιρετά αυτός πρώτος, ίνα δώση αυτοίς θάρρος θα επισκέπτεται τους ασθενούντας κατ' οίκον και θα προνοή μετά των γονέων περί της θεραπείας, θα προσεύχεται εν τω σχολείω μετά των μαθητών όλων υπέρ των κινδυνευόντων, θα μετέχη της λύπης, της οικογενειας διά συμβάν δυστύχημα, της χαράς δέ διά την σωτηρίαν δεν θα υβρίη δε βαναύσως τους μαθητάς, ουδέ θα εξευτελίξη αυτούς. Θα συνεορτάζη μετά των μαθητών εν εθνικαίς ή χριστιανικαίς μεγάλας εορταίς και θα δεικνύη ότι όλοι ανήκομεν εις μίαν μεγάλην κοινήν οικογενειαν, εις μίαν μεγάλην πατρίδα, ης η ευτυχία είναι πάντων ημών ο πόθος, διδασκάλου και μαθητών. Διά τοιούτων μέτρων θα κατορθώση ο διδάσκαλος να αποκτήση την αγάπην των μαθητών του, την αγάπην της κοινωνίας και ο λόγος αυτού θα ευρίσκη τας καρδιάς πάντων ανοικτάς, ίνα ακουσθή και εκτελεσθή».¹⁴⁵ Ήταν λοιπόν, αρκετά σημαντική η αγάπη που έδινε ο διδάσκαλος στους μαθητές, καθότι ο ίδιος αποτελούσε ένα κομμάτι της οικογένειάς τους, ήταν κι αυτός υπεύθυνος για την ανάθρεψή τους. Η θέση που κατείχε ο ίδιος στην κοινωνία είναι ολοφάνερη από τα παραπάνω, η οποία με τη σειρά της δημιουργούσε και πολλές ευθύνες. Η αγάπη του όφειλε να είναι έμπρακτη με το να είναι προσιτός σ' αυτούς ακόμη και στα διαλείμματα, ευχάριστος, με το να τους νουθετεί όπου έκρινε απαραίτητο ο ίδιος, με το να είναι μέλος κατά κάποιον τρόπο της οικογένειάς τους και να μετέχει σε σημαντικά γι' αυτήν γεγονότα με αποτέλεσμα να τον θεωρούν βασικό κομμάτι της ζωής τους και στην πορεία να τον αγαπήσουν και οι ίδιοι, αλλά ποτέ δεν επιτρεπόταν να τους βρίζει ή να τους μιλά άσχημα. Ο ιδανικός διδάσκαλος ήταν αυτός που θα είχε ουσιαστικό ρόλο στη ζωή των μαθητών ακόμη και περνώντας τα χρόνια.

Σημαντικό κομμάτι στην προσωπικότητα του δημοδιδασκάλου αποτελούσε και η εθνική και ηθική του υπόσταση. Το έργο του ήταν να μεταλαμπαδεύσει τις γνώσεις

¹⁴⁵ Εκπαίδευσις, Α', τχ22, 10.01.1893, σ.170-171.

στους μαθητές, αλλά και να αποτελέσει ενεργό μέλος σε όλη την κοινωνία με το να μεταφέρει τις απόψεις του, τις εμπειρίες του και τις γνώσεις του. «... ο διδάσκαλος πρέπει να είναι ο Νέστωρ των ηθικών αρχών, του θρησκευτικού συναισθήματος και των εθνικών φρονημάτων εις τους πολίτας, και τούτο άνευ της ελαχίστης επιδείξεως. Όσον μακράν πρέπει να στέκεται ο διδάσκαλος εις τας κομματικές έριδας και συζητήσεις των πολιτών, τόσον οφείλει να είναι ο εισηγητής, ο Μέντωρ, ο θερμός ενθουσιαστής του γενναίου εθνικού φρονήματος, των εθνικών ιδεών, των εθνικών δικαιωμάτων, των εθνικών πόθων, να μη αφήνη δε καμμίαν κατάλληλον περίστασιν να παρέρχηται χωρίς να φωτίζει τον λαόν περί των μεγάλων εθνικών ζητημάτων και να υπεκκαίη το φρόνημα αυτού, την αγανάκτησιν, τον ενθουσιασμόν διότι οι λαοί οι μη έχοντες και μη περί πολλού ποιούμενοι ηθικά και εθνικά ιδεώδη είναι ανάξιοι να ζώσιν ως έθνη και ν' αποβλέπωσιν εις μέλλον αισιώτερον και ευγενέστερον... ο διδάσκαλος αναπτύσσει εις τους πολίτας την υπόθεσιν προς γνώσιν των (εθνικών συμφερόντων) και εξέγερσιν της εθνικής συνειδήσεως, όταν τοιαύτα πράττωσιν οι δημοδιδάσκαλοι, επιτελούσι μεν το ύψιστον αυτών καθήκον, μορφώνουσι δε το έθνος ηνωμένον και μεμονωμένον και κεχωρισμένον ομάδων, αυτοί δε παρίστανται πράγματι εθνικοί διδάσκαλοι».¹⁴⁶ Πάντοτε η εκπαίδευση συσχετίζεται με την εθνική μόρφωση και συνειδητοποίηση των μαθητών και ιδιαίτερα εκείνη την περίοδο στόχευαν κατά πολύ προς αυτήν. Κάθε τι καινούριο θα έπρεπε να συνδεόταν ή να κατέληγε στο έθνος και στο να δημιουργηθούν οι πολίτες που έχουν πάνω απ' όλα αυτό. Άλλωστε εκείνο το διάστημα οι κίνδυνοι από ξένους κατακτητές ελλόχευαν τόσο με τους Τούρκους όσο και με τους Βούλγαρους, σε μία Ελλάδα που διαπνεόταν από τη «Μεγάλη Ιδέα» -την απελευθέρωση των αλύτρωτων περιοχών- στο. Ο διδάσκαλος έπρεπε να αποτελεί ένα από τα ύψιστα μέλη της κοινωνίας, στον οποίο θα οδηγούνταν όλοι σε κάθε δυσκολία, για την εξεύρεση λύσεων κυρίως σε θέματα που αφορούσαν το έθνος και τη δημιουργία εθνικής συνείδησης.

¹⁴⁶ Εκπαίδευσις, Γ', τχ1, 10.05.1894, σ.5.

Σημαντική όμως ήταν και η μόρφωση που λάμβανε ο διδάσκαλος από τα Διδασκαλεία και όχι μόνο η δική του προσωπική προσπάθεια. Για να υπάρξει σωστή εκπαίδευση στους μαθητές έπρεπε να είχε προϋπάρξει ανάλογη και στους δημοδιδασκάλους, άλλωστε το ένα ήταν αλληλένδετο του άλλου. Ο ολοκληρωμένος και κατάλληλα εκπαιδευμένος διδάσκαλος θα «δημιουργούσε» ή τουλάχιστον θα προσπαθούσε κάτι ανάλογο και στους μαθητές του. Έτσι, βασικές θεωρούνταν οι γνώσεις σε διάφορα θέματα όπως ήταν τα θρησκευτικά, ιστορικά, φυσικά, μαθηματικά και διάφορα άλλα, αλλά συγχρόνως και πρωτίστως η αγάπη προς αυτό το επάγγελμα με απώτερο στόχο τη βελτίωση και την αγάπη του έθνους μέσα από μία τριετή εκπαίδευση την οποία παρείχαν τα Διδασκαλεία. *«Εν αυτοίς πρέπει οι μέλλοντες να γίνωσι διδάσκαλοι να εξευγενισθώσι και κατά την προαίρεσιν και κατά τους τρόπους, να εφοδιασθώσι δε και με όλας τας γνώσεις και τας θρησκευτικές και τας ιστορικές και τας φυσικές και τας μαθηματικές και τας άλλας... να γίνωσι διδάσκαλοι του λαού να γνωρίσωσι και εν τη πράξει το έργον το διδασκαλικόν, να μάθωσι να διαχειρίζονται τούτο δεξιώς, να διδαχθώσι και δια της βαθυτέρας αυτού εξετάσεως και αντιλήψεως και δια του παραδείγματος των καθηγητών αυτών, να αγαπήσωσι τούτο και να αποφασίσωσι ως άλλοι απόστολοι να διασπαρώσιν εις τας πόλεις και κόμας του Ελληνικού έθνους όπως διαδώσωσι το αληθές πνεύμα του πολιτισμού συντελούντες εις την ημέρωσιν και εις την πρόοδον του έθνους»*.¹⁴⁷

Απαραίτητη όμως θεωρούταν και η γνώση από πλευράς δημοδιδασκάλων της παιδαγωγικής επιστήμης, θεωρητικής και πρακτικής, ώστε να είχαν τη δυνατότητα να ξεχωρίσουν τι έπρεπε να μεταφέρουν στους μαθητές, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο θα το κάνουν. *«..Πρέπει να ληφθή πρόνοια περί παιδαγωγικής μορφώσεως πάντων των διδασκάλων των διδασκόντων εν εκπαιδευτηρίοις έχουσι μορφωτικόν σκοπόν. Εις τοιαύτην γνώμην με έφερεν η εξής περί του πράγματος τούτου σκέψις. Διά να είναι τις καλός διδάσκαλος πρέπει να γιγνώσκη καλώς ου μόνον τι θα διδάξη, αλλά και πως τούτο θα διδάξη. Και το μέν τί θα διδάξη θα μάθη βεβαίως εν τω πανεπιστημίω ακροώμενος επιμελώς της διδασκαλίας των διαφόρων επιστημών και επεξεργαζόμενος τα διδασκόμενα*

¹⁴⁷ Εκπαίδευσις, Α', τχ3, 31.5.1892, σ.18.

εκάστοτε μαθήματα και κατ'ιδίαν και εν τοις ειδικοίς φροντιστηρίοις, τοιούτον νομίζω σκοπόν πρέπει να επιδιώκωσι. Περί του πώς όμως θα διδάσκωσι τας γνώσεις ταύτας μετά ταύτα διδάσκαλοι και καθηγηταί εν τοις σχολείοις της μέσης εκπαιδεύσεως διορισθέντες, περί τούτου δεν ελήφθη ακόμη η προσήκουσα φροντίς».¹⁴⁸ Βεβαίως, μέσα σ' όλα αυτά ο διδάσκαλος διαμέσου της παιδαγωγικής θα κατανοούσε την ψυχολογική κατάσταση του μαθητή, την οποία όφειλε να βάλει σε πρωταρχική θέση κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας με στόχο «...την αυτενέργεια των μαθητών και να αναφαίνεται εις τους μαθητάς χαρά και προθυμία και αγάπη εις την διδασκαλίαν... Ο καλός διδάσκαλος (οφείλει) να αρνηθή τρόπον τινά το επιστημονικόν του εγώ, να κατέλθη την πνευματικήν κατάστασιν του μαθητού και εκεί να προσφέρη ότι ωφελεί τον μαθητήν, εμμένων εν τοις στοιχείοις των γνώσεων, μέχρις ότου το ανάσκητον και βραδυπορούν τευ μαθητού πνεύμα αντιληφθή τούτων και πάλιν επανερχόμενος εις ταύτα, ίνα μονιμοποιηθώσιν εν τη ψυχή του μαθητού αι γνώσεις και αποκτήσωσι διά της συνδέσεως αυτών προς άλλας την ευκολίαν της αναπαραστάσεως αυτών εις το συνειδός».¹⁴⁹ Μόνο αν ο ίδιος κατανοούσε τη διαφορά θέσης, σκέψης, ηλικίας και συνείδησης των μαθητών από τον ίδιο και προσπαθούσε να τους πλησιάσει θα κατάφερνε να εργασθεί σωστά. Τα παιδιά αποτελούν μία ξεχωριστή ομάδα με αρκετές διαφοροποιήσεις από τον ενήλικα, οπότε και από τον διδάσκαλό τους, έτσι αυτός θα έπρεπε να αντιληφθεί αυτές τις διαφορές και όλα όσα τους χωρίζουν και να έλθει πιο κοντά τους. Η κατανόηση της φύσης του παιδιού αποτελούσε το κλειδί της διδασκαλίας.

Πέρα όμως από το προφίλ που όφειλε να έχει κάθε διδάσκαλος, το περιοδικό βοηθούσε, αλλά και συγχρόνως κατά κάποιον τρόπο τον νουθετούσε προς τους κανόνες που έπρεπε να ακολουθεί κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας, ώστε να γίνουν όλα κατανοητά από τους μαθητές. Οι συγκεκριμένοι κανόνες ήταν:

1. Κάθε τι που λεγόταν έπρεπε να δείχνεται στην τελειότερη μορφή του στους μαθητές,

¹⁴⁸ Εκπαίδευσις, Α', τχ15, 31.10.1892, σ.113.

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ.115.

2. Ο διδάσκαλος να γράφει καθαρά και με μεγάλα γράμματα με στόχο την παρατήρησή και κατανόηση από τους μαθητές,
3. Οι γνώσεις να είναι οι απαραίτητες και οι κατάλληλες και όχι πολλές σε ποσότητα, ώστε να αφομοιωθούν από τους μαθητές,
4. Ο διδάσκαλος να κοιτάει τους μαθητές,
5. Κάθε τι που γίνεται αντικείμενο προς συζήτηση και δείχνεται στους μαθητές έπρεπε και να ονομάζεται, ώστε να επανέρχεται στο μυαλό του μαθητή η εικόνα με το όνομα του αντικειμένου.¹⁵⁰

Κατά τη διαδικασία της διδασκαλίας κύριο μέλημά του έπρεπε να ήταν οι μαθητές και οι γνώσεις που θα τους μετέφερε με βασικό θεμέλιο την αυταπάρνηση του ως προς τις δικές του ανάγκες και στροφή προς αυτές των μαθητών. Κάθε τι που ήταν ανάγκη γι' αυτούς ήταν ανάγκη να διδαχθεί, ακόμη και το πιο απλό ή δεδομένο για το διδάσκαλο για τους μαθητές μπορεί να ήταν σύνθετο ή άγνωστο. *«Διότι ο δημοδιδάσκαλος ως τοιούτος πρέπει να ζητή να μανθάνει και να διδάσκη ουχί ό,τι αρέσκει εις αυτόν αλλά κυρίως ότι χρειάζονται οι μαθηταί του, ό,τι ωφελεί αυτούς... Αλλά τούτο δεν είναι αρκετόν. Διά να γίνη ο δημοδιδάσκαλος καταληπτός εις τους μικρούς, ανάγκη να παύση σκεπτόμενος με γενικές και αφηρημένας εννοίας, και την μακράν, ανιαράν πορείαν εν τη μαθήσει, ην αυτός έχει ήδη διανύση... ότι είναι εις αυτόν αναμφίβολον πρέπει χάριν των μαθητών του να τεθή υπ' αμφιβολίαν... οφείλει ο καλός διδάσκαλος να δεικνύη ιδιαίτεραν αφοσίωσιν, εις αυτούς να προσέχη και βοηθή επιμελέστερον...»*.¹⁵¹

Βασικός άξονας του περιοδικού ήταν και η υπεράσπισή των διδασκάλων σε καίρια θέματα τους και η εύρεση λύσεων σε προβλήματά τους. Στο 4^ο τεύχος του πρώτου έτους του περιοδικού υπήρχε άρθρο με τίτλο *«Ολίγον έλεος δια τους δημοδιδασκάλους»* μέσα από το οποίο διαφαινόταν η πλήρης υπεράσπιση τους. Συγκεκριμένα, από τον τίτλο ακόμη του άρθρου γινόταν εμφανές πως οι δημοδιδάσκαλοι αντιμετώπιζαν κάποια προβλήματα και πως δε φαινόταν πιθανή η λύση τους. Κάποια από αυτά ήταν η πείνα, η καταστροφή τους, ως αποτέλεσμα των συχνών μετακινήσεών τους από πόλη σε πόλη ή ακόμη και η απόλυσή τους, καθώς *«πάντα τα μέτρα, α λαμβάνομεν προς βελτίωσιν των δημοτικών σχολείων αστοχούν... όπερ λυμαίνεται τα σχολεία και όπερ*

¹⁵⁰ Εκπαίδευσις, Α', τχ6, 01.07.1892, σ.38.

¹⁵¹ Εκπαίδευσις, Α', τχ10, 01.09.1892, σ.73.

κατέστησε τους δημοδιδασκάλους φυλήν νομαδικήν, περί ουδενός άλλου σκεπτομένους και μεριμνώντες η περί διασώσεως εαυτών εκ του κινδύνου της πείνης και της καταστροφής. Το κακόν τούτο είναι αι συχναί μεταθέσεις των δημοδιδασκάλων και απολύσεις αυτών διά λόγους ασήμαντους πολλάκις».¹⁵² Εκείνη την περίοδο ήταν σύνθηρες το φαινόμενο των μεταθέσεων και των απολύσεων ακόμη και για λόγους εμπάθειας προς το πρόσωπο κάποιων δασκάλων ή και λόγω αλλαγής κυβερνήσεων με στόχο να προωθηθούν άτομα του κόμματος. Στα παραπάνω, βεβαίως, καθοριστικό ρόλο έπαιξε και η οικονομική κατάσταση της χώρας. Γενικότερα, οι πελατειακές σχέσεις ήταν καθημερινό φαινόμενο σε όλο το φάσμα του ελληνικού δημοσίου, δημιουργώντας όμως στον κύκλο των εκπαιδευτικών την πεποίθηση πως «σήμερα είναι, αύριο δεν είναι», μη έχοντας τη δυνατότητα να εργασθούν με απόλυτο ζήλο και ευχαρίστηση, καθότι γνώριζαν πως στην πλειονότητα των περιπτώσεων το έργο τους όχι μόνο δε θα αναγνωρισθεί, αλλά ως αντάλλαγμα θα είχαν μια πιθανή άσχημη θέση ή και απόλυση.

Το παράδοξο είναι ότι το 1892, εν μέσω πολλών προβλημάτων παρατηρήθηκε αύξηση μισθών, η οποία κατά το περιοδικό ήταν ανούσια όταν υπήρχαν τόσο σημαντικά θέματα προς επίλυση, όπως τα παραπάνω. Το περιοδικό ήταν κατά μία έννοια αντίθετο προς αυτή την αύξηση και δικαιολογούσε τη θέση του αυτή με το πρόσχημα πως αν κάθε διδάσκαλος παρέμενε στην πατρίδα του δε θα είχε ανάγκη τα επιπλέον χρήματα -τα περισσότερα εκ των οποίων ήταν για τα ενοίκια σπιτιών- θα μπορούσε να ανταπεξέλθει και με μικρότερο μισθό, μένοντας στο σπίτι του και δουλεύοντας με μεγαλύτερη χαρά και ασφάλεια.

Ήταν, λοιπόν προφανές πως με τις παραπάνω δυσκολίες θεωρούταν σχεδόν ακατόρθωτο ο διδάσκαλος να φτάσει στο πρότυπο, το οποίο φαινόταν να είχε καθορίσει τόσο το περιοδικό όσο και η κοινωνία. Άλλωστε, ο ίδιος κατείχε ξεχωριστή θέση στην οικογένεια κατέχοντας απόλυτο σεβασμό προς το πρόσωπό του, ο οποίος περνούσε και στα παιδιά, διότι αυτός θα ήταν που θα συνεργαζόταν άμεσα με τους γονείς για τα όποια θέματα είχε ο κάθε μαθητής. «Διά την οικογένειαν ο διδάσκαλος είναι ο απαραίτητος

¹⁵² Εκπαίδευσις, Α', τχ4, 10.06.1892, σ.27.

συνεργάτης, είναι ο πνευματικός πατήρ των παιδών, και ας μη αποδίδονται αυτό επισήμως ο τίτλος ούτος, ως συμβαίνει εν Κίνα. Διά την κοινότητα είναι επίσης βοηθός απαραίτητος μορφώνων φιλοστόργως τους μέλλοντας αυτής δημότας διά την πολιτείαν είναι ανεκτίμητος ο διδάσκαλος διότι προσφέρει εις αυτήν αδιαλείπτως μαχητάς πεφωτισμένους υπέρ των αληθών συμφερόντων της πολιτείας, είναι ο μέγας σύμμαχος, αλλ' ουχί σπανίως παρεγνωρισμένος και λησμονημένος». ¹⁵³ Η διαδικασία της διδασκαλίας, η σκέψη του, αλλά και η ψυχή του ταλανίζονταν από τα καθημερινά και ουσιώδη προβλήματα, τα οποία με τη σειρά τους μέσα σε ένα φαύλο κύκλο δημιουργούσαν άλλα που αφορούσαν την εικόνα που είχαν οι μαθητές για το σύνολο των δημοδιδασκάλων.

«Ο εξευτελισμός και η ταπείνωσης των δημοδιδασκάλων αφαιρεί παρ' αυτών σπουδαίαν παιδαγωγικήν δύναμιν. Ο διδάσκαλος διά να έχη δύναμιν ο λόγος του εις τας ψυχάς των μαθητών του, πρέπει να είναι εις τους μαθητάς του σεβαστός, πρέπει να αγαπάται παρ' αυτών. Αλλά πως είναι δυνατόν να είναι σεβαστός εις τους μαθητάς του, όταν ούτοι ηξεύρουν ότι τώρα ήλθε και αύριον φεύγει, ότι ξένος εν ξένω τόπω στερείται κατοικίας ευπρεπούς, ότι στερείται των μέσων της συντηρήσεως του, όταν βλέπουν αυτόν προσλιπαρούντα το έλεος των κομματαρχίσκων, ίνα διατηρηθή εις την θέσιν του, όταν βλέπουν τας αρχάς μετά περιφρονήσεως συμπεριφερομένας ίσως και ομιλούντας περί του διδασκάλου; Και πώς είναι δυνατόν να αγαπήσουν διδάσκαλον, όστις γνώρισμα ουσιώδες έχει ότι είναι πάντοτε προσωρινός, όταν βλέπουν ότι αυτός είναι ξένος, και ότι είναι πάντοτε επί ποδός να κινήση δι' άλλον τόπον;» ¹⁵⁴ Σ' αυτό το σημείο είναι φανερό πως το περιοδικό προσπαθούσε ακόμη και με τις λέξεις που χρησιμοποιούσε να κάνει επίκληση στο συναίσθημα και να φέρει πιο κοντά του τους δημοδιδασκάλους, να τους συσπειρώσει στο περιοδικό. Φυσικά και κάποια από τα παραπάνω που ανέφερε ίσχυαν, αλλά ο μαθητής γενικότερα σέβεται τον διδάσκαλό του αν ο ίδιος κάνει σωστά τη δουλειά του και έχει αξιοσέβαστη προσωπικότητα. Παρ' όλ' αυτά είναι δεδομένο πως κάτω από τις όποιες αντίξοες συνθήκες αντιμετωπίζουν οι τελευταίοι, αδυνατούν να ανταπεξέλθουν στο έργο τους και κυρίως να βρουν την όρεξη και το κουράγιο. Την ίδια στιγμή όμως, γνωρίζοντας οι μαθητές πως ο διδάσκαλος τους μπορεί την επόμενη μέρα κιόλας να

¹⁵³ Εκπαίδευσις, Α', τχ9, 21.08.1892, σ.68.

¹⁵⁴ Εκπαίδευσις, Α', τχ4, 10.06.1892, σ.28.

αντικατασταθεί με έναν άλλον είναι πολύ πιθανό να μη δώσουν την πρέπουσα σημασία στα λεγόμενά του, καθώς τη θέση του θα πάρει κάποιος άλλος με διαφορετικό τρόπο και αντίληψη.

Το συγκεκριμένο άρθρο έκλεινε με μία κατά κάποιον τρόπο καταγγελία πως δεν μπορεί κανείς να μιλάει για ενδιαφέρον βελτίωσης της δημοτικής εκπαίδευσης όταν δεν κάνει το πιο βασικό, μόνιμους τους δημοδιδασκάλους. Θα μπορούσαμε να πούμε πως αποτελούσε βολή προς το πρόσωπο του Χ. Παπαμάρκου, ο οποίος έπαιρνε τη συγκεκριμένη περίοδο αυτές τις αποφάσεις και τον οποίο προσπαθούσε να μειώσει με κάθε τρόπο το περιοδικό. *«Διά τούτο νομίζω ότι εκείνος, όστις ήθελε διά νόμου καταστήση μονίμους τους δημοδιδασκάλους, αυτός θα είναι ο αληθής της δημοτικής εκπαιδεύσεως ιδρυτής. Εν όσω όμως τούτο δεν υπάρχει, η σκέψις περί βελτιώσεως σχολείων και διδασκάλων είναι καθαρός εμπαιγμός της δημοτ. Εκπαιδεύσεως».*¹⁵⁵

Οι βολές όμως προς το πρόσωπο του Χ. Παπαμάρκου συνεχίζονταν για μία ακόμη φορά για τη στάση που ο ίδιος κρατούσε στο θέμα των μισθών και των παροχών των δημοδιδασκάλων. Μέχρι πρότινος παρέχονταν τόσο οι μισθοί και τα επιμίσθια για τα ενοικιαζόμενα σπίτια των δημοδιδασκάλων όσο και επιπλέον ποσά για τον κάθε μαθητή που πήγαινε στο σχολείο. Πλέον όμως παρατηρούνταν μείωση ή και πλήρης περικοπή του επιμισθίου σε ένα ποσό ευτελές και ανίκανο να μπορέσει να αποτελέσει βοήθημα στους διδασκάλους που έμεναν για παράδειγμα στην Αθήνα, τα ενοίκια της οποίας ήταν υψηλά, αλλά και περικοπές στις επιπλέον αποδοχές τους. Το περιοδικό ανοιχτά κατηγορούσε τον Χ. Παπαμάρκου γι' αυτή την κατάσταση, προσπαθώντας το ίδιο να σταθεί στο πλευρό των δημοδιδασκάλων δείχνοντας την πραγματική εικόνα της καθημερινότητάς τους κι έμμεσα νουθετώντας την κυβέρνηση και κατ' επέκταση τον Χ. Παπαμάρκου και άμεσα προσπαθώντας να τους στρέψει εναντίον του, αλλά και να στρέψει και το κοινό κατά αυτού. Άλλωστε *«...αυτός είναι ο νους ο νομοθετών σήμερον και διατάσσει τα των δημοδιδασκάλων –ακολουθεί την πολιτικήν του αποκόπτειν πάσαν υπερέχουσαν κεφαλήν, επιδιώκει δε την διά της πείνης μέθοδον της ταπεινώσεως και του*

¹⁵⁵ Εκπαίδευσις, Α', τχ4, 10.06.1892, σ.28.

εξευτελισμού των δημοδιδασκάλων... Αν το έθνος τρύχηται υπό οικονομικής στενοχωρίας, ας ελαττωθώσιν οι παχείς μισθοί άλλων υπαλλήλων, όχι όμως των δημοδιδασκάλων, ων τους κόπους και την στενοχωρίαν είναι αδύνατον και με διπλάσιον μισθόν του υπάρχοντος να ανταμείψη η πολιτεία... η πολιτεία τάζασα αυτοίς ωρισμένον μισθόν ανέλαβεν αυτών υποχρέωσιν, ην δεν δύναται να αθετήσει».¹⁵⁶

Παρότι αρχικά το περιοδικό και κατ' επέκταση ο Π. Οικονόμου φαινόταν πως ήταν υπέρ της μειώσεως μισθών άλλων υπαλλήλων και όχι των δημοδιδασκάλων, λίγα τεύχη μετέπειτα άλλαξε στάση και ήταν θετικοί στις μειώσεις αν και εφόσον χρειάζονταν, αλλά με γνώμονα να ήταν καθολικές, χωρίς εξαιρέσεις. Πιο συγκεκριμένα, κάποια στιγμή κατηγορήθηκε ο ίδιος ο Π. Οικονόμου από έναν πρώην διδάσκαλο ότι ο πρώτος συμφώνησε σε μία συνεδριάζουσα επιτροπή υπέρ της μειώσεως του μισθού τους. Ο Π. Οικονόμου θεώρησε υποχρέωση του να απαντήσει σ' αυτή την κατηγορία μέσω του περιοδικού του και να δώσει τις απαραίτητες εξηγήσεις, συμφωνά με τις οποίες κάτω από τη δύσκολη οικονομική κατάσταση της χώρας και εφόσον ο Υπουργός θεώρησε απαραίτητο να γίνουν περικοπές στους μισθούς, ήταν και ο ίδιος σύμφωνος σε μειώσεις που θα αφορούσαν το σύνολο των δημοσίων υπαλλήλων και όχι μόνο των διδασκάλων. «Και αν πρόκειται προς διευθέτησιν των οικονομικών της χώρας να ληφθώσι μέτρα αφορώντα πάντας τους υπαλλήλους του Κράτους από του ανωτάτου μέχρι του κατωτάτου, τότε δεν θα είχομεν την αξίωσιν να γίνη εξαιρέσεις των δημοδιδασκάλων, σας διαβεβαιώ δε ότι ουδ' αυτοί οι ίδιοι διδάσκαλοι, ων γινώσκω την ευγένειαν της ψυχής, θα εδέχοντο τοιαύτην εξαιρέσιν... Καταντά δε το πράγμα σκληρότερον, εάν ενθυμηθώμεν, ότι προ ολίγων ετών αφηρέθη παρ' αυτών σημαντική πρόσοδος, τα δίδακτρα, πέρυσι δε το ενοίκιον της κατοικίας αυτών, όπερ εδίδετο εις αυτούς επί 60 συνεχή έτη, από το 1834. Αν δε εις τα δεινά αυτών προστεθή νυν και η περικοπή του μισθού αυτών, ότε ο βίος κατέστη δυσχερέστατος διά την υπερτίμησιν, τότε η δημοτική εκπαίδευσις λαμβάνει το τελευταίον κατά κεφαλής κτύπημα. Πάντες οι εν Ευρώπη παιδαγωγικοί μια φωνή λέγουσι Φροντίσατε να μην πεινώσιν οι διδάσκαλοι. Το έργον των είναι κοπιώδες και ανιαρόν και υποσκάπτει την υγείαν αυτών... Μοί φαίνεται δε ότι όπως έχει κανονισθή νυν ο μισθός αυτών, αποτελεί

¹⁵⁶ Εκπαίδευσις, Α', τχ6, 01.07.1892, σ.44.

το κατώτατον όριον, ου πάσα άλλη ελάττωσις θα καταρρίψη τον κλάδον αυτόν εις την επαιτείαν, ή εις άσκησιν και άλλου έργου προς εξοικονόμησιν του βίου, όπερ θέλει παραβλάβη το κύριον αυτών έργον. Δεν πρέπει δε να λησμονώμεν ότι ο δημοδιδάσκαλος έχει εξάωρον καθ' εκάστην ημέραν εργασίαν και ότι διδάσκει μικρούς παίδας πολλούς μέχρις 80 και 100 και ότι ο βίος ούτος καθίσταται σφόδρα ανιαρός διά τας δυσχερείας της διδασκαλίας και της πειθαρχίας,, όπερ συντέμνει τον βίον των δημοδιδασκάλων».¹⁵⁷

Βέβαια, τα όσα έλεγε ο Π. Οικονόμου είχαν βάση και φυσικά φαίνεται ότι στεκόταν στο πλευρό των δημοδιδασκάλων, ακόμη και αν αυτό υπήρχε πιθανότητα να γίνεται για λόγους άλλους, όπως το γεγονός ότι ήθελε να τους στρέψει προς το μέρος του. Δεν είναι παράλογο το να ζητούσε στην περίπτωση που ήταν ανάγκη, περικοπή μισθού, η οποία όμως να αφορούσε το σύνολο των υπαλλήλων, αλλά τόνιζε πως μεμονωμένη κίνηση θα αποτελούσε τεράστιο πλήγμα για τον κύκλο των δημοδιδασκάλων, διότι ζούσαν ήδη με μισθούς χαμηλούς, τους είχαν κάνει αρκετές μειώσεις και σε διάφορα άλλα εφόδια που κατείχαν και πλέον πάλευαν για να συνεχίσουν να έχουν βασικά αγαθά, πάντοτε δουλεύοντας σε ένα επάγγελμα που αποτελούσε λειτούργημα και επέφερε αρκετά οφέλη στη χώρα. Άλλωστε, «οι δημοδιδάσκαλοι δεν πρέπει να θεωρούνται μισθωτοί χειρώνακτες, ους να δύναται κατά βούλησιν ο δεσπότης αυτών να απολύη ή να μεταθέτη ή να επιπλήττη η να τιμωρή διά προστίμου ή άλλας να επιβάλλη εις αυτούς ποινάς, τοιούτοι ουδέποτε πρέπει να θεωρώνται οι δημοδιδάσκαλοι, αλλ' εργάται του εθνικού μεγαλείου διά της μορφώσεως των πολιτών».¹⁵⁸ Αυτή η διαφοροποίησή του από την αρχική του άποψη ίσως οφειλόταν στο γεγονός ότι προσπάθησε να δει τα πράγματα πιο αντικειμενικά, για μια δίκαιη και ισορροπημένη αλλαγή των απολαβών όλων των υπαλλήλων, ίσως όμως πάλι να φοβήθηκε τυχόν αντιδράσεις από τους υπόλοιπους εργαζομένους του δημοσίου όταν τασσόταν μόνο υπέρ των δημοδιδασκάλων σαν να τους τοποθετούσε στο απυρόβλητο.

Όλη αυτή η παραφιλολογία γύρω από το αν θα υπήρχαν ή όχι εκ νέου περικοπές μισθών δημιουργούσε μεγάλη ανασφάλεια στους δημοδιδασκάλους, κυρίως στους παντρεμένους, οι οποίοι είχαν πολλές υποχρεώσεις. Το περιοδικό αναφερόταν στην

¹⁵⁷ Εκπαίδευσις, Β', τχ13, 03.10.1893, σ.104.

¹⁵⁸ Εκπαίδευσις, Γ', τχ30, 16.06.1895, σ.238.

αφαίμαξη του κλάδου, η οποία δε φαινόταν να τελείωνε εδώ και δυσχέρανε όλο και πιο πολύ τη διαδικασία της διδασκαλίας με αποτέλεσμα η δημοτική εκπαίδευση να βρισκόταν σε άσχημη κατάσταση. *«Και έπειτα απορούμεν, διατί η δημοτ. Εκπαίδευσις χωλαίνει... Αντί λοιπόν σήμερον να γίνεται σκέψις περί ελαττώσεως του μισθού των δημοδιδασκάλων, φρόνιμον και συνετόν θα ήτο, εάν εγίνετο σκέψις περί βελτιώσεως της θέσεως αυτών υπό υλικήν και ηθικήν έποψιν και τούτο ίσα ίσα έπρεπε να γίνη σήμερον υπό των αρμοδίων, εάν όντως επιθυμώσι την ανόρθωσιν της Δημοτ. Εκπαιδεύσεως».*¹⁵⁹ Θεωρούσε πως «Υπουργός ή τμηματάρχης ή σύμβουλος του Υπουργείου θα ευρίσκετο εις εντελή παρφροσύνην, επιχειρών να επαναφέρη, εποχήν παρελθούσαν προ 100 ετών και πλέον, διότι ελαττουμένων των μισθών, οι πλείστοι των δημοδιδασκάλων ήθελον τραπή εις άλλα βιοποριστικά επαγγέλματα, εκτός εκείνων, οίτινες μη δυνάμενοι να τραπώσιν εις άλλην ζωήν, ήθελον παραμείνη καθιστάμενοι μετά πάροδον μικρού χρόνου ηλίθιοι υπό της ανυποφόρου πείνης. Έκαστος άνθρωπος εν τη κοινωνία πρέπει να ανταμείβηται αναλόγως της παραγωγικότητός του. Ο δημοδιδάσκαλος είναι εκ των παραγωγικότερων παραγόντων της κοινωνίας. Εις αυτόν είναι ανατεθειμένη η εκπαίδευσις των τέκνων του γεωργού, του ποιμένου, του βιομηχάνου, του χειρώνακτους εν γένει».¹⁶⁰ Ήταν, λοιπόν λογικό εφόσον οι δημοδιδάσκαλοι δεν ικανοποιούνταν με τις απολαβές τους να έψαχναν να βρουν και άλλες εργασίες που θα τους προσέφεραν τα προς το ζην, με αποτέλεσμα στην πορεία να είναι αδύνατο να είναι τόσο παραγωγικοί στο διδασκαλικό τους έργο, το οποίο πάνω απ' όλα είχε άμεση επίπτωση σ' όλο το έθνος, καθώς αυτό γαλουχούσε τους μελλοντικούς του πολίτες. Σίγουρα το περιοδικό προσπαθούσε με κάθε μέσο που διέθετε να δημιουργήσει αισθήματα συμπόνιας και κατά κάποιο τρόπο λύπησης για τα προβλήματα των δημοδιδασκάλων, αλλά και συσπείρωσης του κλάδου.

Το περιοδικό ήθελε να συσπειρώσει τους διδασκάλους και να τους φέρει ενωμένους κοντά του με κάθε τρόπο. Όπως το ίδιο στεκόταν στο πλευρό τους με τα μέσα που το ίδιο έκρινε, έτσι ζητούσε και από τους ίδιους στήριξη, προκαλώντας τους συναισθηματική φόρτιση. Θεωρούσε πως μεταξύ τους υπήρχε μια αλληλένδετη σχέση, μία σχέδη δούναι και λαβείν. Τα λόγια που χρησιμοποιούνταν δεν ήταν τυχαία,

¹⁵⁹ Εκπαίδευσις, Β', τχ15, 29.10.1893, σ.118.

¹⁶⁰ Εκπαίδευσις, Β', τχ19, 05.12.1893, σ.151.

«διδάσκαλοι ενωθήτε, αδελφοποιηθήτε, διδάξατε ότι υπάρχουν, ότι δεν ανέχεστε αδίκως να σας δέρουν, να σας υβρίζουν και θα νικήσετε».¹⁶¹ Λόγια που έδιναν το έναυσμα για μία «μάχη» με δύναμη, τόλμη, έχοντας αρχηγό και μπροστά σε όλα το περιοδικό. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι απευθυνόταν άμεσα σ' αυτούς, πρώτα για τη δική τους συνένωση με στόχο το δικό τους αγώνα και κατέληγε στο πρόβλημα του περιοδικού. *«Αγαπάτε την Εκπαίδευσιν και υποστηρίζετε αυτήν να ζήση. Προήλθεν εκ του μέσου του διδασκαλικού κλάδου και επιθυμεί να μη θεωρήτε αυτήν ξένην. Η δυστυχία η ιδική σας αντηχεί εις την καρδίαν της Εκπαιδεύσεως και θα εργασθή εκθύμως υπέρ της βελτιώσεως των κακώς εχόντων»*.¹⁶² Με λόγο συναισθηματικά φορτισμένο, είναι εύκολο να αντιληφθεί κανείς πως υπήρχε μια σχέση εξάρτησης μεταξύ του περιοδικού και των διδασκάλων. Εμμέσως πλην σαφώς δήλωνε πως με τη δική τους βοήθεια προς το περιοδικό, το τελευταίο απ' τη πλευρά του θα πίεζε και θα στόχευε προς την εξάλειψη των διδασκαλικών προβλημάτων.

Η υποστήριξή τους όμως ήταν και ψυχολογική, καθότι γνωρίζοντας όλα όσα περνούσαν οι διδάσκαλοι προσπαθούσε να τους ενθαρρύνει και πάνω απ' όλα να τους πείσει πως έπρεπε να συνεχίσουν να έχουν θάρρος, κυρίως να μην απογοητεύονται –ένα αίσθημα το οποίο τους διακατείχε μετά από τις αποφάσεις του Χ. Παπαμάρκου- γιατί αυτό θα επέφερε επιπλέον προβλήματα. *«Ο διδάσκαλος πρέπει να έχη πάντοτε εν τη ψυχή αυτού τον ενθουσιασμόν και την αγάπην προς το ιερόν επάγγελμά του και την ελπίδα περί βελτιώσεως και των πραγμάτων εκείνων, υπέρ ων ενδιαφέρεται, και της καταστάσεως εαυτού»*.¹⁶³

Το περιοδικό από την αρχή έδειξε την πρόθεσή του να βρίσκεται σε ανοιχτή επικοινωνία με τους δημοδιδασκάλους, το οποίο σήμαινε ότι μπορούσαν οι τελευταίοι να γράφουν επιστολές με ό,τι έκριναν οι ίδιοι. Έτσι, μία από τις επιστολές με τίτλο *«Οι Έλληνες δημοδιδάσκαλοι εν διωγμώ»* αφορούσε την επιστολή ενός δημοδιδασκάλου, ο

¹⁶¹ Εκπαίδευσις, Α', τχ6, 01.07.1892, σ.40.

¹⁶² Στο ίδιο, σ.40.

¹⁶³ Εκπαίδευσις, Α', τχ8, 12.08.1892, σ.59 .

οποίος δε φοβόταν να κοινοποιήσει εκ των έσω την τραγική κατάσταση –σύμφωνα με τον ίδιο- στην οποία βρισκόταν.

Ο ίδιος ξεκινούσε με μία καταγγελία προς την κυβέρνηση, σύμφωνα με την οποία δεν είχε λάβει μισθό από τον Φεβρουάριο έως τη στιγμή που έγραφε τον Αύγουστο. Αυτό τον καθιστούσε ανήμπορο ακόμη και να πληρώσει τη μικρή, κατά τ' άλλα, συνδρομή του περιοδικού. Η περιγραφή του ήταν γλαφυρή και έδινε το στίγμα των κακουχιών που βίωναν, «...πως τα καταφέρνω περικυκλούμενος από 7 μικρών τέκνων απαιτούντων κατά πάσαν στιγμήν και ώραν ψωμί παρά της μητρός των, μόνος ο Θεός και εγώ μετά της συζύγου μου γνωρίζομεν και ουδείς άλλος. Εκείνο δ' όπερ μέχρι τούδε με παρεμύθει και επέχυνεν ευέλπιδας ακτίνας εις την οικονομικήν μου καχεξίαν, ήτο η προσδοκία, ει και αύτη ουκ ολίγον οχληρά, ότι ίσως ημέραν τινά δοθή τέλος πάντων πέρας εις την αθλίαν ταύτην κατάστασιν, εις ην πάντες οι ατυχείς δημοδιδάσκαλοι διατελούμεν, δια δικαιότερας τινός και ορθότερας σκέψεως των αρμοδίων... μανθάνω ότι χάριν οικονομίας αποκόπτεται προ τοις άλλοις και το ενοίκιον της κατοικίας μας... Ποιος απαίσιος δαίμων ενέπνευσεν εις την καρδίαν του προτείναντις αύτην τοιαύτην σκληράν και απάνθρωπον απόφασιν;... Δεν μένει άλλο εις αυτούς η να ζητήσωσιν να διορισθώσιν έξω εις τα χωρία, όπου τα ενοίκια είνε μικρά... Δυστυχείς Έλληνες δημοδιδάσκαλοι! Οποία τύχη περιμένει τας οικογενείας μας, όσοι τουλάχιστον έχομεν την ατυχίαν να είμεθα νυμφευμένοι!... Άλλως, ας αφήσωμεν την πολυστένακτον διδασκαλικήν καθέδραν και τον πνιγηρόν και κάκοσμον του δημ. σχολείου αέρα, και ας τραπώμεν εις άλλο έκαστος έντιμον βιοποριστικόν επάγγελμα, χωρίς να θεωρήσωμεν τούτο ουδαμώς προσβολήν...». ¹⁶⁴

Πρωταρχικό μέλημα της κοινωνίας έπρεπε να ήταν η ικανοποίηση των εκπαιδευτικών της, οι οποίοι συντελούσαν στη διαμόρφωση αυτής και στο μέλλον της. Έτσι και εκείνη την περίοδο το

¹⁶⁴ Εκπαίδευσις, Α', τχ8, ό.π., σ.61-62.

περιοδικό θεωρούσε το παραπάνω καθοριστικό και ενθάρρυνε τους δημοδιδασκάλους, καθότι «...αρετή παντός διοργανισμού των σχολείων είναι να μη λυπή αλλά να χαροποιή τους διδασκάλους, να εμπνέη αυτοίς αγάπην προς το επάγγελμά των, και την πεποίθησιν ότι η κοινωνία αποβλέπει προς αυτούς ως θεμελιωτάς του μεγαλείου της πατρίδος των. Το Α και το Ω εν τη επιτυχία παντός διοργανισμού των σχολείων είναι ο διδάσκαλος. Όταν ο διδάσκαλος είναι απηλπισμένος, ουδέν ωφελούσιν ούτε τα καλά κτίρια των δημοτικών σχολείων, ούτε τα καλά προγράμματα,, ούτε η επιθεώρησις των σχολείων, ούτε τα εκπαιδευτικά συμβούλια. Το νομοσχέδιον το υποβληθέν προσφάτως εις την βουλήν περί της δημοτικής εκπαιδεύσεως ήγειρε την θύελλαν των εν Αθήναις δημοδιδασκάλων, ους εμιμήθησαν και πολλοί των εν ταις επαρχίαις συναδέλφων των. Ως λόγοι, ους φέρουσιν ούτοι κατά του νομοσχεδίου τούτου, είναι ότι κλείονται 1000 σχολεία και ότι ρίπτονται εις τους πέντε δρόμους ισάριθμοι διδάσκαλοι...».¹⁶⁵ Ακόμη κι εδώ συνεχιζόταν έμμεσα η επίθεση προς το Υπουργείο και τον Χ. Παπαμάρκου που ήταν ο θεμελιωτής των γενομένων στην εκπαίδευση, για τα σημεία στα οποία έδιναν έμφαση αφήνοντας καίρια κομμάτια της εκπαίδευσης, όπως ήταν οι δημοδιδάσκαλοι. Αυτοί αποτελούσαν την ψυχή της δημοτικής εκπαίδευσης και ακόμη και αν είχαν τα απαραίτητα υλικά και μέσα για τη διαδικασία της διδασκαλίας αν οι ίδιοι μέσα τους έκρυβαν προβληματισμούς και δεύτερες σκέψεις δεν μπορούσαν να πετύχουν τίποτα απ' όσα έπρεπε οπότε και να υπάρξει οποιαδήποτε βελτίωση. Κατά το περιοδικό, στους δημοδιδασκάλους βρισκόταν το κλειδί για τη σωστή δημοτική εκπαίδευση, για την επιτυχία των παιδιών και εν κατακλείδι της κοινωνίας κι αυτό θα επιτυγχανόταν με ευτυχισμένους δημοδιδασκάλους μακριά από εντάσεις, προβληματισμούς και στενοχώριες, ειδικά όταν είχαν να κάνουν με δυσκολία στην απόκτηση των καθημερινών αγαθών. Το περιοδικό, λοιπόν προσπαθούσε να καταδεικνύει κάθε τους δυσκολία και να στέκεται στο πλευρό τους, όπως αρχικά είχε αναφέρει ως στόχο του, περνώντας αυτό γινόταν κυρίως με τέτοιο τρόπο ώστε να στραφεί εναντίον του Χ. Παπαμάρκου κι έτσι πρωταγωνιστής φαινόταν ο τελευταίος και όχι οι δημοδιδάσκαλοι, όπως θα έπρεπε.

¹⁶⁵ Εκπαίδευσις, Γ', τχ30, 16.06.1894, σ.227.

3.3.Η άποψη και η δράση του Π. Οικονόμου και του Χ. Παπαμάρκου στα Διδασκαλεία

3.3.1.Ο Π. Οικονόμου και τα Διδασκαλεία

Τα Διδασκαλεία αποτελούσαν τα σημεία στα οποία γίνονταν η εκπαίδευση των διδασκάλων και των διδασκαλισσών κάτω από την ευθύνη της πολιτείας, η οποία και τα ίδρυε. Το πρώτο Διδασκαλείο όπως ήταν φυσικό ιδρύθηκε στην πρωτεύουσα της χώρας στην Αθήνα για να ακολουθήσουν με τη σειρά τους και άλλα σε διάφορες επαρχιακές πόλεις. Παρ' όλ' αυτά, για την μόρφωση των διδασκαλισσών χρησιμοποιήθηκαν τα ιδρύματα της Φιλεκαπιδευτικής Εταιρείας.¹⁶⁶ *«Η Εταιρεία αυτή προς τον σκοπόν τούτον ίδρυσε και διατηρεί Διδασκαλεία θηλέων εν Αθήναις, εν Πάτραις και μέχρι του παρελθόντος 7βρίου και εν Κερκύρα, όπερ ηναγκάσθη να διαλύση διότι οι πόροι αυτής δεν εξήρκουν εις την συντήρησιν και των τριών Διδασκαλείων, η δε Κυβέρνησις δεν*

¹⁶⁶ *«Η διοίκησις της Εθνικής αυτής Φιλεκαπιδευτικής εταιρείας ενεργείται υπό 12μελούς συμβουλίου απαρτιζομένου εκ των ευδοκιμοτέρων ανδρών των ημετέρων χρόνων κατά τε την παιδείαν και κατά τον ακραιφνή αυτών ζήλον προς ορθήν μόρφωσιν των γυναικών της Ελλάδος. Το συμβούλιον τούτο εκλαίγεται κατά τριετίαν, υποβάλλει κατ' έτος προϋπολογισμόν και απολογισμόν εις τους εταίρους, ον δημοσιεύει εν ιδίω βιβλίω προς γνώσιν παντός ενδιαφερομένου εις την γυναικείαν εκπαίδευσιν. Οι σήμερον δε απαρτίζοντες το Συμβούλιον είναι Νικηφόρος Καλογεράς, π. αρχιεπίσκοπος Πατρών, καθηγητής του Πανεπιστημίου, Κ. Σημαντήρας πρόεδρος του Αρείου Πάγου, Αθ. Βαλαβάνης, πρ. γενικός γραμματεύς του Υπουργείου των Εσωτερικών και βουλευτής Γορτυνίας, Αλ. Αντωνιάδης, αρχίατρος, Άγγελος Σίμος γενικός κεντρικός ταμίας της Εθνικής Τραπέζης, Ίω. Μπότασις π. βουλευτής, Χρισομάνος, ταμίας της Εθνικής Τραπέζης, Δ. Τσαουσόπουλος, κτηματίας, Δ. Ζαχαρίας μεγαλέμπορος. Θ. Κετσέας, ελεγκτής εν τω ελεγκτικώ συνεδρίω... Δικαίως άρα πάσα Κυβερνησις του τόπου εθεώρησεν άξιαν πάσης εμπιστοσύνης την Φιλεκαπιδευτικήν εταιρείαν και ανέθεσεν εις αυτήν την μόρφωσιν διδασκαλισσών με την ιδέαν ότι η Εταιρεία υπό ακραιφνών αισθημάτων προς την ιερότητα του έργου εμπνεομένη θα εμερίμνα σπουδαιώς περί τελειότερας μορφώσεως των γυναικών, αφ' ου μάλιστα η Εταιρεία προσεφέρετο να εκτελή τα εκάστοτε υπό της πολιτείας διατασσόμενα, προθύμως συντρέχουσα την Κυβέρνησιν και συνεργαζομένη μετ' ειλικρινείας προς τον μέγαν κοπόν, ον επιδιώκει. Αι σχέσεις πάντοτε Κυβερνήσεως και Φιλεκαπιδευτικής εταιρείας υπήρξαν ομαλώταται και οι εκάστοτε Υπουργοί της Εκπαιδεύσεως εδράττοντο πάσης ευκαιρίας να επαινώσι και να εκφράζωσι την ευγνωμοσύνην αυτών προς το συμβούλιον της Εταιρείας δι' όσα όντως μεγάλα έργα κατώρθωσεν». Εκπαίδευσις, Α', τχ18, 30.11.1892, σ.139-140.*

*ηδύνατο ή δεν ήθελεν να έλθη εις επικουρίαν παρέχουσα την κατ' έτος διδομένην εις την Εταιρείαν επιχορήγησιν».*¹⁶⁷

Ο Π. Οικονόμου από τα πρώτα κιόλας τεύχη αποφάσισε να ασχοληθεί με το Διδασκαλείο Αθηνών στο οποίο εκείνη την περίοδο που γράφεται το άρθρο ήταν διευθυντής. Μέσα στα χρόνια ύπαρξης του Διδασκαλείου Αθηνών καταγράφηκε αύξηση των σπουδαστών του, όμως στα χρόνια διοίκησης του από τον Π. Οικονόμου, ο αριθμός των μαθητών αυξήθηκε ραγδαία, όπως τη χρονιά του 1892 με συνολικό αριθμό 287 μαθητών. *«Τούτων 79 μεν ανήκουσιν εις την Γ' τάξιν, 119 δε εις την Β' και 89 εις την Α'».*¹⁶⁸ Αυτή η στροφή προς τα Διδασκαλεία ήταν βέβαια γενικότερη κι έδειχνε μία προτίμηση προς το διδασκαλικό επάγγελμα, κάτι που κατά το περιοδικό καθιστούσε αναγκαίο τη δημιουργία κι άλλων διδασκαλείων.

Αυτή βέβαια (η ανάγκη δημιουργίας διδασκαλείων) βασίστηκε στο γεγονός ότι υπήρχαν λίγα σχολεία σε σχέση με τον πληθυσμό της χώρας, κάτι το οποίο ήταν άξιο απορίας αν αναλογιστεί κανείς πως από τότε το δημοτικό σχολείο ήταν υποχρεωτικό για όλους. Το περιοδικό προέβει σε μία αποκάλυψη για τον αριθμό των σχολείων, συγκεκριμένα *«... εκ 5669 κοινοτήτων, όσας αναγράφει η τελευταία απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος, μόνον δύο χιλιάδες τούτων έχουσι σχολεία... καταντά απίστευτον εις την χώραν των Μουσών τα 2/3 των τέκνων του Ελληνικού λαού, οι μέλλοντες πολίται της Ελλάδος, η ελπίς και η πρόοδος αυτής, να είναι εγκαταλελειμμένα εις την τύχην των ουδέ να μανθάνωσι και αυτά τα απαραίτητα εις τον βίον εφόδια της αναγνώσεως και γραφής».*¹⁶⁹ Θεωρείται λοιπόν πως αυτό το χαμηλό ποσοστό οφειλόταν στην έλλειψη διδασκάλων, άρα στην έλλειψη διδασκαλείων, η οποία με μαθηματική ακρίβεια οδηγούσε στην απαραίτητη απόκτηση επιπλέον διδασκαλείων.

Εφόσον στόχος κάθε κυβέρνησης του Κράτους –τουλάχιστον θεωρητικά- ήταν η μόρφωση όλου του λαού –γι' αυτό ήταν και υποχρεωτική η φοίτηση όλων στο δημοτικό-

¹⁶⁷ Εκπαίδευσις, Α', τχ18, 30.11.1892, σ.139.

¹⁶⁸ Εκπαίδευσις, Α', τχ5, 19.06.1892, σ.35.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σ.35.

τότε με έναν υπολογισμό που έγινε από το περιοδικό *«αν θέλωμεν να εκπαιδεύσωμεν τον λαόν ιδρύοντες άνευ εξαιρέσεως πανταχού σχολεία, χρειαζόμεθα περί τας 4 χιλιάδας διδασκάλων»*.¹⁷⁰ Σίγουρα η σκέψη- θέληση του Π. Οικονόμου ήταν λογική, εφόσον ήταν ένας άνθρωπος των γραμμάτων με σπουδές στο εξωτερικό στις οποίες είχε έρθει σε επαφή και με άλλα εκπαιδευτικά συστήματα και είχε σπουδάσει σε αντικείμενο της παιδαγωγικής και γνώριζε τα καταλληλότερα μέσα για τη σωστή και ολική μόρφωση ενός λαού. Βεβαίως, μέσα σ' όλα αυτά δεν τοποθέτησε και τους αστάθμητους παράγοντες, δηλαδή τα γενικότερα προβλήματα της χώρας, τα οικονομικά θέματά της, τις πολιτικές αντιπαραθέσεις, τις πελατειακές σχέσεις, και γενικότερα όλα όσα δυσχέραιναν αυτό το έργο.

Η απογοήτευση, όμως δεν άργησε να φανεί στα λεγόμενα του Π. Οικονόμου για όσα έπραττε ο Χ. Παπαμάρκου τον οποίο θεωρούσε άνθρωπο *«... ον η φύσις προώρισε να τρώγη και να υβρίζη, αλλ' εν Ελλάδι ανεβίβασαν μέχρι του αξιώματος του γενικού διευθυντού της δημοτικής εκπαιδεύσεως»*.¹⁷¹ Η απογοήτευση για την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η χώρα γενικεύτηκε και για το κατά πόσο αυτοί που την διοικούσαν ήταν νοήμονες. Όλα αυτά δημιουργήθηκαν με αφορμή τα νέα νομοθετήματα με ιθύνοντα νου τον Χ. Παπαμάρκου, τα οποία στην πραγματικότητα αποτελούσαν νομοσχέδια ίδια με αυτά που πήγαν προς ψήφισμα δύο χρόνια νωρίτερα, το 1890 και επέφεραν μεγάλη αναστάτωση, διότι *«... μέλλοντα να συνταράξουν και αφανίσουν την δημοτ. Εκπαίδευσιν»*.¹⁷² Προφανώς σ' αυτό το σημείο ο Π. Οικονόμου έκρυβε αγανάκτηση προς το πρόσωπο του Χ. Παπαμάρκου, καθότι τον θεωρούσε υπεύθυνο για τη δική του απόλυση, οπότε ήταν δεδομένο πως καμία κίνηση του τελευταίου δε θα έβρισκε σύμφωνο τον Π. Οικονόμου. Την ίδια στιγμή όμως ορθώς διερωτάται πώς νομοσχέδια, τα οποία αρχικά θεωρήθηκαν

¹⁷⁰ Εκπαίδευσις, Α', τχ5, σ.35.

¹⁷¹ Εκπαίδευσις, Α', τχ7, 27.07.1892, σ.50.

¹⁷² Στο ίδιο, σ.50.

αρνητικά για τη δημοτική εκπαίδευση δύο χρόνια πριν τώρα επανέρχονταν χωρίς να έχει αλλάξει κάτι σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα στα εκπαιδευτικά της χώρας, ώστε να γίνουν αποδεκτά.

Τα νομοσχέδια αυτά και ο λόγος της αγανάκτησης του Π. Οικονόμου αφορούσαν τη διάλυση των Διδασκαλείων και την αντικατάστασή τους από τα Υποδιδασκαλεία, κάτι το οποίο θα αποτελούσε κακούργημα. Τα Διδασκαλεία προσέφεραν σίγουρα καλύτερη εκπαίδευση στους μελλοντικούς διδασκάλους «και είναι αξίωμα παρ' όλων των επιφανών παιδαγωγικών επαναλαμβανόμενον ότι όσον τελειότεροι οι διδάσκαλοι τοσούτω και καλλιτέραν μόρφωσιν θα δίδουν τα σχολεία. Επειδή δε ο διδάσκαλος μορφώνει και διά του λόγου και διά του παραδείγματος, η πρώτη προσοχή των κυβερνήσεων εστράφη εις την διαπαιδαγώγησιν των διδασκάλων. Και προς τούτο έγιναν τα Διδασκαλεία. Τα Διδασκαλεία με τον πρακτικόν αυτών διοργανισμόν είναι κατόρθωμα του φιλοσοφικού γερμανικού πνεύματος, όπερ εύρε πανταχού μιμητάς».¹⁷³ Γενικότερα η «Εκπαίδευσις» αναφέρεται συχνά πυκνά στο Γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά και σε Γερμανούς παιδαγωγούς, τα οποία και θεωρούσε πρότυπο και για την Ελλάδα. Δεν αποτέλεσε τυχαίο συμβάν το γεγονός ότι έκανε σύγκριση μεταξύ των αριθμών των Διδασκαλείων που είχαν άλλες Ευρωπαϊκές χώρες σε σχέση με την Ελλάδα, στοχεύοντας να καταδείξει πως η χώρα μας βρισκόταν σ' αυτό το σημείο αρκετά πίσω, μη δίνοντας την απαραίτητη αξία στην εκπαίδευση των διδασκάλων και με την παύση ακόμη και των λιγοστών Διδασκαλείων που κατείχε, τα πράγματα θα χειροτέρευαν. Έτσι, «η Γερμανία έχει 175 Διδασκαλεία με τετραετή κύκλον μαθημάτων, η Αυστρία 68 με τετραετή κύκλον μαθημάτων, η Ιταλία 111 με τριετή κύκλον μαθημάτων, η Γαλλία 86 με τριετή κύκλον μαθημάτων, η Ελβετία 33 με τετραετή κύκλον μαθημάτων, η Σουηδία και Νορβηγία 12 με τετραετή κύκλον μαθημάτων, η Ολλανδία 9 με τετραετή κύκλον μαθημάτων, το Βέλγιον 6 με τριετή κύκλον μαθημάτων, τινά δε και με τετραετή, η Ρωσσία 61 με τριετή κύκλον μαθημάτων, η Δανία 4 δημόσια και πολλά ιδιωτικά με τριετή κύκλον μαθημάτων, η Αγγλία και η Σκωτία 33 με διετή κύκλον μαθημάτων... Αλλά παρ' ημίν... ενώ έχομεν Διδασκαλεία... διαλύονται αυτά και ιδρύονται Γραμματοδιδασκαλεία με δύο

¹⁷³ Εκπαίδευσις, Α', τχ7, 27.07.1892, σ.50.

δημοδιδασκάλους και με φοίτησιν 8 μηνών!... Τί θα μάθουν από τους δημοδιδασκάλους οι γραμματοδιδάσκαλοι εις 8 μήνας, κύριε Παπαμάρκου; Τα μαθήματα τα οποία θα διδάξουν, ή την μέθοδον της διδασκαλίας;». ¹⁷⁴ Είναι προφανής η διαφορά μεταξύ της Ελλάδος και των υπόλοιπων Ευρωπαϊκών κρατών, η οποία σίγουρα προκαλούσε και τότε απορία για το αν όντως δημιουργούσε έμπρακτα προβλήματα στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας. Ήταν σωστή η τοποθέτηση του περιοδικού, αλλά πάντοτε για να είναι η κάθε αναφορά αντικειμενική θα πρέπει να αντιπαραβάλλεται και με τις συνθήκες και ανάγκες που υπάρχουν σε κάθε χώρα. Σ' αυτή την περίπτωση κάτι τέτοιο δεν είχε συμβεί, ενώ δεν αποκλείεται ο Π. Οικονόμου να δραματοποίησε όσα έγραψε για λόγους μεροληπτικούς προς το πρόσωπο του Χ. Παπαμάρκου.

«Καθ' εκατοντάδας έπαυσε τους δυστυχείς δημοδιδασκάλους αυθαιρέτως, ενώ υπάρχει νόμος του 1888 εξασφαλίζων αυτούς! Διαλύεις τα Διδασκαλεία, α εκόσμου την παιδείαν εν Ελλάδι και ιδρύεις γραμματοδιδασκαλεία με δημοδιδασκάλους, επικροτούντος του πρωθυπουργού!... Ελαττώνεις τους μισθούς των πτωχών δημοδιδασκάλων, ενώ ουδείς άλλος προϊστάμενος άλλου κλάδου αποτόλμησε τοιούτον τι. Ρίπτεις εις τους δρόμους 600 διδασκάλους, δαπανήσαντας εξ ιδίων και μορφωθέντας εν τοις Διδασκαλείοις και αντικαθιστάς τούτους διά γραμματοδιδασκάλων! Και ταύτα πράττων δεν θεωρείσαι ούτε παράφρων, ούτε μωρός αλλ' έκτακτον φαινόμενον εν τω ορίζοντι της Ελλάδος... Ο Παπαμάρκου τείνει υμίν αδελφικώς την χείραν, χωρίς να το καταλαμβάνη ο άθλιος... Ότι θα κατορθώση ούτος υπέρ της Βουλγαρίας και κατά της Ελλάδος δεν θα δυνηθώσι να κατορθώσωσιν όλαι αι μυριάδες των αποστόλων σας και το αφθόνως χυθέν υπέρ των σκοπών σας χρυσίον. Αυτός κατέστρεψε τας εργασίας ημών εν Μακεδονία, αυτόν έφερεν ο διάβολος και εις την Ελλάδα προς τον σκοπόν την εντελούς καταστροφής. Είη το όνομα του κ. Τρικούπη ευλογημένον εις τον αιώνα και εις τον αιώνα του αιώνος». ¹⁷⁵ Ο Π. Οικονόμου συνέχισε να ρίχνει τα βέλη του προς τον Χ. Παπαμάρκου για αρκετά ζητήματα και με βαριές κατηγορίες, οι οποίες αν και δεν στοιχειοθετούνταν, τόσο εκείνη την εποχή όσο και σήμερα μπορούν να θεωρηθούν απλώς ως προσωπική αντιπαλότητα του ίδιου. Τον κατηγορήσε για τη διάλυση των Διδασκαλείων που κατ' επέκταση σήμαινε και απόλυση

¹⁷⁴ Εκπαίδευσις, Α', τχ7, σ.50.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σ.51.

πολλών διδασκάλων, οι οποίοι ξόδεψαν αρκετό χρόνο, αλλά και χρήματα σ' αυτό το επάγγελμα. Η πιο βασική κατηγορία όμως ήταν αυτή του προδότη, διότι θεωρούσε ότι με τη στάση του, ο Χ. Παπαμάρκου βοηθούσε τους Βούλγαρους –σε μία περίοδο γενικότερα παραγμένη με πολιτικές αντιπαλότητες με τη Βουλγαρία για την Ανατολική Ρωμυλία κυρίως -. Ήταν δεδομένο πως οι οπαδοί του Χ. Παπαμάρκου, αλλά και ο ίδιος θα εξεγείρονταν, προσθέτοντας βέβαια και τα αρνητικά λόγια του Π. Οικονόμου για το έργο του Χ. Παπαμάρκου κατά την περίοδο της θητείας του στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης. *«Όλος δ' ο βίος αυτού από του 1876, ότε ειργάζετο εν Θεσσαλονίκη μέχρι της σήμερον, παρουσιάζει αυτόν τοιούτον, δηλ. σειράν αδιάλειπτον καταστροφών. Το δε περιεργότατον πάντων είναι ότι γινώσκει να θεραπεύη θαυμασίως τους εκάστοτε ισχύοντας και να αποπλανά αυτούς λαμβάνων άφθονα πάντοτε χρήματα, α δαπανώνται δια να γίνηται κυριολεκτικώς μία τρύπα εις το νερόν. Τούτο δυστυχώς μαρτυρεί ότι το έδαφος της Ελλάδος είναι επιδεκτικόν μυκήτων. Εν Θεσσαλονίκη εναφανίσθη με την ιδέαν συστάσεως Διδασκαλείου γερμανικωτάτου... Ως διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών και Κερκύρας διά της κενής διδασκαλίας του και της αντιφατικής της σήμερον δεχομένης άλλα και άλλα αύριον, διά της αποτομίας και των ύβρεων εξεδίωξε τους μαθητάς και κατήντησε το Διδασκαλείον Αθηνών να μη έχη επί των ημερών του ουδέ 10 μαθητάς εις εκάστην τάξιν... Η κατάργησις δημοτ. Σχολείων, η διάλυσις των Διδασκαλείων, η παύσις των καλλιτέρων δημοδιδασκάλων, οι κατά εκατοντάδας διορισμοί μαθητών του σχολαρχείου με το όνομα γραμματισταί προς διδασκαλίαν του λαού, η αένναος και αδιάκοπος των διδασκάλων μετακινήσις, είναι γεγονότα χαρακτηρίζοντα της γενικήν Διεύθυνσιν της δημοτικής Εκπαιδεύσεως επί Παπαμάρκου άρχοντος».*¹⁷⁶ Κάθε έργο του Χ. Παπαμάρκου στα μάτια του Π. Οικονόμου φαινόταν αποτυχημένο, κάθε σκέψη του και κάθε του ενέργεια, σε σημείο που θεωρούσε τόσο εγκληματικές τις πράξεις του που στη Γερμανία θα τον θεωρούσαν «ένοχον της εσχάτης προδοσίας».¹⁷⁷

Η συνεργασία τους όμως στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης, αρχικά, είχε ξεκινήσει με τους καλύτερους ιωνούς. Ο Χ. Παπαμάρκου θεωρούσε ότι το Πρότυπο Δημοτικό, το οποίο διηύθυνε ο Π. Οικονόμου είχε ξεχωριστή θέση. *«Το διδασκαλείον δεν*

¹⁷⁶ Εκπαίδευσις, Α', τχ27, 28.02.1893, σ.213-214.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σ.214.

επιτυγχάνει τον σκοπόν αυτού, αν δεν έχη και δημοτικόν τι σχολείον οργανικώς μετ' αυτού συνηρμοσμένον, πρότυπον των σχολείων, εν οίς θα διδάξωσιν εν τω μέλλοντι οι εν τω διδασκαλείω παιδευόμενοι. Εν τούτω, πολλαχώς, μετασχηματιζομένω, θα βλέπωσιν οι μαθηταί καθοδηγούμενοι υπό των αρμοδίων διδασκάλων τους διαφόρους τύπους, ους δύνανται να λαμβάνωσι τα δημοτικά σχολεία αναλόγως των τοπικών αναγκών και περιστάσεων...»¹⁷⁸ Ήταν λογικό, λοιπόν, να προσπαθούσε να διατηρήσει μια καλή και εποικοδομητική σχέση και συνεργασία, διότι το ένα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με το άλλο.

Ακόμη και σε καίρια ζητήματα λειτουργίας του Πρότυπου Δημοτικού, όπως ήταν αυτό του προγράμματός του, παρότι ο Π. Οικονόμου είχε ελευθερία κινήσεων, ζητούσε τη βοήθεια του Χ. Παπαμάρκου. *«Το 1877 το Πρότυπο Σχολείο λειτουργεί ως τεταρτάζιο και ο αριθμός των μαθητών του είναι 112. Το πρόγραμμα του σχολείου, το οποίο καθορίστηκε από τον διευθυντή του, Π. Οικονόμου σε συνεργασία με τον διευθυντή του Διδασκαλείου, Χ. Παπαμάρκου περιλαμβάνει μαθήματα ελληνικών, θρησκευτικών, γεωγραφίας, μυθολογίας, πραγματογραφίας, ζωολογίας, φυσικής, ιχθυογραφίας, καλλιγραφίας, μουσικής, γυμναστικής»*.¹⁷⁹

Το σκεπτικό της αντίθεσής του Π. Οικονόμου προς το νομοσχέδιο της κατάργησης των Διδασκαλείων προσπάθησε να αποδείξει βάζοντας μπροστά όμως όσα πρέσβευε ο Χ. Παπαμάρκου. Ο Π. Οικονόμου θεωρούσε πως το προφανές ήταν πως γραμματοδιδάσκαλοι με οχτάμηνη ή ενός έτους εκπαίδευση δε θα μπορούσαν να έχουν τόσο σωστή εκπαίδευση εν συγκρίσει των εκπαιδευτικών των διδασκαλείων, άρα ελλιπώς θα έκαναν και το έργο τους αργότερα. Έπειτα, αν το πρόβλημα λειτουργίας των Διδασκαλείων ήταν το οικονομικό, τότε ο ίδιος ανέφερε πως *«... διά την λειτουργίαν 16 υποδιδασκαλείων έχεις ανάγκη 300 χιλ. δραχμών κατ' έτος. Διά τί να δαπανηθώσι ταύτα μάτην διά να αποκτήσωμεν γραμματιστάς, αφ' ου ήδη έχομεν καλλίτερους;»*.¹⁸⁰ Πάντοτε ο

¹⁷⁸ Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ.80.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ.81.

¹⁸⁰ Εκπαίδευσις, Α', τχ7, ό.π., σ.52.

κάθε κυβερνών και τα μέλη της κυβέρνησης εφόσον ενδιαφέρονται ειλικρινώς για το καλό του έθνους προσπαθούν να βρουν τα καλύτερα μέσα και να λάβουν τις καλύτερες αποφάσεις. Στην προκειμένη φαινόταν πως το καλύτερο δυνατόν σίγουρα δεν ήταν τα υποδιδασκαλεία, με ένα όμως κενό στα λεγόμενα του Π. Οικονόμου όσον αφορά στο ποσό που δαπανούταν ετησίως για τα Διδασκαλεία, ώστε να μπορεί να γίνει η απαραίτητη σύγκριση. Έκανε μία προσπάθεια να το αποδείξει βάζοντας το ποσό που χρειάζονται ετησίως για τριτοβάθμιους δημοδιδασκάλους, καθώς *«οι τριτοβάθμιοι δημοδιδάσκαλοι λαμβάνουσι 80 δραχμάς, οι γραμματισταί οι πρώτοι 75. Η διαφορά θα είναι 100 χιλ. δραχμών κατ' έτος έστω και 200 αν αντί των γραμματιστών έχωμεν πανταχού τριτοβαθμίους διδασκάλους. Τί είναι τούτο εις εν βασίλειον, όταν πρόκειται περί της ωφελείας 37777 κοινοτήτων. Αλλ' εάν λάβωμεν υπ' όψιν τας δαπάνας των 16 Υποδιδασκαλείων, τότε θα έχωμεν και κέρδος ικανάς χιλιάδας δραχμών αν αφήσωμεν τα Διδασκαλεία να λειτουργώσιν, όπως έχουσι»*.¹⁸¹

Σύμφωνα με τον Χ. Παπαμάρκου κατά τα λεγόμενα του Π. Οικονόμου στόχος του νέου νομοθετήματος ήταν τα μικρά χωριά να έχουν γραμματιστές αντί για δημοδιδασκάλους, διότι *«τα χωριά δεν θέλουν μεγάλα πράγματα, και ατελής διδάσκαλος δύναται επωφελώς και πολύ καλώς να διδάξη όσα πράγματα χρειάζονται οι χωρικοί»*,¹⁸² αλλά και γιατί *«...δεν έχομεν διά τους χωρικούς χρήματα»*.¹⁸³ Τα παραπάνω δε γνωρίζουμε αν όντως ευσταθούν, διότι αποτέλεσαν λόγια, τα οποία μετέφερε το περιοδικό, αν όμως ίσχυαν σίγουρα αποτελούν αρνητική σκέψη και απόφαση του Χ. Παπαμάρκου, διότι δεν μπορεί σε ένα σύνολο να ενδιαφέρεσαι μόνο για ένα κομμάτι του. Οι αποφάσεις που παίρνονται για μία πολιτική οφείλουν να είναι καθολικές, ίσως μόνο με κάποιες μικρές εξαιρέσεις, οι οποίες δε θα υποδαυλίζουν τη θέση αυτών για τους οποίους γίνονται. Δεν είναι δυνατόν να αδιαφορεί για την εκπαίδευση των χωρικών, διότι και αυτοί είναι πολίτες του κράτους, έχουν ανάγκες, υποχρεώσεις άρα και δικαιώματα, επιθυμίες και προσμονές από το κράτος και φυσικά ανάμεσα σ' αυτούς θα μπορούσαν να υπάρχουν παιδιά με όνειρα για ανέλιξη κοινωνική και με ικανότητες, οι οποίες θα

¹⁸¹ Εκπαίδευσις, Α', τχ7, ό.π., σ.52-53.

¹⁸² Στο ίδιο, σ.52.

¹⁸³ Στο ίδιο, σ.52.

πραγματοποιούνταν κάτω από το κατάλληλο περιβάλλον και με τη σωστή εκπαίδευση. Ορθώς, λοιπόν ο Π. Οικονόμου ήταν ιδιαιτέρως καυστικός προς το πρόσωπο του Χ. Παπαμάρκου, *«τότε άφησε τα σχολεία κλειστά... Λαός θα είπη κατά την αντίληψιν του κόμματός σας άνθρωποι φορολογούμενοι, άνθρωποι αποφέροντες πρόσδοδον υπέρ του δημοσίου ταμείου και υπέρ του ισοζυγίου... Αφ' ου δεν σας ζητεί, μη του δίδετε. Μάλιστα τον ευεργετείτε αφίνοντες αυτόν εν σκότει»*.¹⁸⁴

Το περιοδικό από τη μεριά του κατηγόρησε τον Χ. Παπαμάρκου πως από τη στιγμή που ο ίδιος έγινε γενικός επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων το 1892 παρατηρήθηκε ότι ψυχράνθηκαν οι σχέσεις κυβέρνησης και Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Προσπάθησε όμως να βρει την αρχή αυτής της αλλαγής στις σχέσεις τους και κατέληξε σε ένα συμπέρασμα, το οποίο το παρουσίασε σε μορφή μομφής κατά του προσώπου του Χ. Παπαμάρκου.

Το 1882 ο Χ. Παπαμάρκου κατείχε μια αρκετά σημαίνουσα θέση, αυτή του διευθυντή του Διδασκαλείου της Κέρκυρας και θεωρούμενος από την Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία ως καλός γνώστης της παιδαγωγικής -εφόσον την είχε σπουδάσει λίγα χρόνια πριν στο εξωτερικό- θέλησε να τον χρησιμοποιήσει ως διδάσκαλο στο Διδασκαλείο Θηλέων Κέρκυρας. *«Και εδέχθη μεν ο κ. Παπαμάρκου την πρόσκλησιν, αλλά κερδοσκοπήσας επί του ενδιαφέροντος του Συμβουλίου να προσλάβη αυτόν διδάσκαλον εξήτει κολοσσιαίον μισθόν. Το συμβούλιον απέστειλεν ένα των συμβούλων εκεί, τον κ. Αθ. Βαλαβάνην, όστις εύρε τοσούτον προπετείς τας απαιτήσεις του κ. Παπαμάρκου, ώστε ηναγκάσθη να διακόψη πάσαν προς αυτόν περί της υποθέσεως ταύτης διαπραγματεύσιν και επανήλθεν άπρακτος εις Αθήνας, το δε Συμβούλιον του Αρσακείου καλώς ποιούν ανέθεσε την διδασκαλίαν των Παιδαγωγικών εις τον κ. Στ. Ρώσιν κατά πρώτον, είτα δε εις τον κ. Σακελλαρόπουλον διευθυντήν του εκεί Διδασκαλείου»*.¹⁸⁵ Εδώ λοιπόν εμφανίστηκε μία κατηγορία προς το πρόσωπο του Χ. Παπαμάρκου για τα διδασκαλεία, η οποία όμως βασίστηκε σε καταστάσεις που δεν αποδεικνύονταν με κάποιο αρχείο ή έντυπο μέσο, \

¹⁸⁴ Εκπαίδευσις, Α' , τχ7, ό.π., σ.52.

¹⁸⁵ Εκπαίδευσις, Α' , τχ18, 30.11.1892, σ.141.

παρά μόνο σε μία κατά κάποιον τρόπο μαρτυρία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, κάτι που καθιστά αυτή την κατηγορία υπό αμφισβήτηση ακόμη και αβάσιμη.

Την ίδια στιγμή ο Π. Οικονόμου στράφηκε στη δική του υπόθεση, την οποία είχε σε προτεραιότητα και εξαιτίας της οποίας δινόταν αξία σε όσα ίσως συνέβησαν και αφορούσαν τον Χ. Παπαμάρκου. Με ύφος ανθρώπου που νιώθει αδικημένος έγραφε: *«Αν υπάρχει άνθρωπος, όστις δικαιούται να έχη δίκαιον παράπονον κατά του συμβουλίου της Φιλεκπαιδευτικής εταιρείας είμαι εγώ διότι εν ω το Υπουργείον της Παιδείας, παραγνώριζον τας εργασίας μου υπέρ της δημοτ. Εκπαιδεύσεως, ας πάντες αναγνωρίζουσι, με εστέρησε της θέσεώς μου της εν τω Διδασκαλείω διότι έβλεπεν ότι εγώ την τελειοτέραν εκπαίδευσιν των διδασκάλων και ταύτην μόνον έχων υπ' όψιν δεν ηδυνάμην να χρησιμεύσω ως όργανον φατρίας, όπως ουδέποτε εν τω βίω μου εγενόμην τοιούτος διότι εγώ εν κόμμα και μίαν ιδέαν λατρεύω την ανάπτυξιν και τον διαφωτισμόν του λαού, ίνα γνωρίζη τους αγύρτας και λαοπλάνους εν ω ηξεύρει ότι ούτε σύνταξιν έχω ούτε άλλον πόρον ζωής, γινώσκει δε εξ ιδίας πείρας πόσον ευόρκως εξεπλήρωσα το καθήκον μου και εν τοις σχολείοις της Φιλεκπαιδ. Εταιρείας και πανταχού, όπου και αν υπηρέτησα είτε εν Ελλάδι είτε εν Γερμανία, είτε εν τω έξω Ελληνισμώ, εν τούτοις ουδέ μίαν ώραν διδασκαλίας ευηρεστήθη να αναθέση και εις εμέ, συμπράττον ούτω εμμέσως εις την εμπαθή φατρίαν την λυμαινομένην την δημοσίαν διοίκησιν. Αλλά το δίκαιον τούτο παράπονον, ό λέγω και δημοσία δεν με κάμνει να αντιστρατευθώ κατά των εργασιών της εταιρείας, ας κρίνω παντός επαίνου ανωτέρας τουλάχιστον ανωτέρας των εργασιών αναλόγων καθιδρυμάτων συντερουμένων και δικαιουμένων αμέσως υπό του υπουργείου της Παιδείας».*¹⁸⁶

Ο Π. Οικονόμου έχοντας πλήρη επίγνωση όσον έγραφε δήλωσε ρητά πως γνωρίζει ότι παραπονιέται, αλλά αυτό το παράπονο του βγαίνει δικαίως, διότι στερήθηκε των καθηκόντων του από το Υπουργείο, ενώ ο ίδιος έκανε σωστά τη δουλειά του και με μεγάλη επιτυχία τόσο ως διευθυντής όσο και στα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, αλλά και στη Γερμανία. Τα παραπάνω όμως που δήλωνε αποτελούσαν τη δική

¹⁸⁶ Εκπαίδευσις, Α', τχ18, ό.π., σ.141.

του πεποίθησης και αίσθησης για το έργο που είχε διατελέσει και τα αποτελέσματα αυτού, χωρίς να παρουσιάζει στοιχεία ή αριθμούς ή ακόμη και μαρτυρίες που να το αποδεικνύουν. Επανήλθε με μία έμμεση κατηγορία προς τον Χ. Παπαμάρκου και γενικότερα προς το Υπουργείο πως ο ίδιος ποτέ δεν έγινε κομμάτι φατριών ή κομμάτων - μομφή προς τον Χ. Παπαμάρκου που κατείχε διάφορες θέσεις, διότι άνηκε και συνεργαζόταν στενά με το κυβερνών κόμμα του Χ. Τρικούπη- γι' αυτό και τον απάλλαξαν από τα καθήκοντά του, αλλά στόχευσε προς τον διαφωτισμό του λαού, ώστε ο τελευταίος να μπορούσε να αντιληφθεί τους δημαγωγούς και λαοπλάνους –ακόμη μία κατηγορία για τον Χ. Παπαμάρκου που είναι σαν να τον χαρακτηρίζει με τα παραπάνω-. Θα ήθελε κι αυτός να του έχει δοθεί η τιμή να διδάξει και πάλι σε κάποιο από τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και εδώ θέλησε με τον δικό του τρόπο να δείξει την αντίθεσή τους προς τη συμπεριφορά του Χ. Παπαμάρκου. Ο Π. Οικονόμου επιθυμούσε με χαρά να διδάξει στα σχολεία αυτής, ενώ ο Χ. Παπαμάρκου που προτιμήθηκε όχι μόνο δεν έδειξε ιδιαίτερο ζήλο για να το κάνει, αλλά απαίτησε και μεγάλο χρηματικό ποσό. Ολοκλήρωσε δηλώνοντας πως όσο κι αν δε συμφωνούσε με όσα έγιναν, συνέχισε να υποστηρίζει το έργο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και πίστευε στη δράση της.

Ήρθε όμως η στιγμή που το περιοδικό αποφάσισε με έμπρακτα μέσα να αποδείξει κάτι απ' όσα υποστήριζε ο Π. Οικονόμου για την πετυχημένη πορεία του. Έτσι, δημοσιεύθηκε ένα άρθρο ενός τριτοβάθμιου διδασκάλου, ο οποίος αναφερόταν στα συναισθήματά του και στις σκέψεις του κατά την περίοδο της φοίτησής του στο Διδασκαλείο Αθηνών. Ο ίδιος δε φαινόταν ιδιαίτερα ικανοποιημένος από τις σπουδές του σ' αυτό μέχρι την τοποθέτηση του Π. Οικονόμου ως διευθυντή, καθώς *«Οι δύο πρώτοι διευθυνταί μας ενέκρωσαν κυριολεκτικώς με πράγματα, α είναι αδύνατον να εννοώσιν και αυτοί... ήρχισα να μετανοώ ότι αφιερώθην εις το διδασκαλικόν έργον, λέγων κατ' εμαυτόν ταλαιπωρία εν τω Διδασκαλείω, ταλαιπωρία εν τω βίω, περιφρόνησις και βίος δεσποτικός εν τω Διδασκαλείω, περιφρόνησις και βίος δεσποτικός εν τω βίω. Υπό τοιούτων μελαγχολικών αισθημάτων κατειχόμεν, ότε ο τότε υπουργός της Εκπαιδεύσεως κ. Αχ. Γεροκωστόπουλος έστειλεν διευθυντήν του Διδασκαλείου Αθηνών τον κ. Π. Π. Οικονόμου, μεταθέσας αυτόν ως με επληροφόρησαν εις των φίλων του κ. Γεροκωστόπουλου εκ του Υπουργείου, ένθα ήτο γενικός Διευθυντής της δημοτικής εκπαιδύσεως διωρισμένος προς τιμωρίαν, επειδή ουδαμώς εννοεί να παρεκκλίνη της*

ευθείας οδού ανθιστάμενος κατά πάσης παρεκτροπής όθεν δήποτε προερχομένης. Η πρώτη διδασκαλία του νέου Διευθυντού μας περί της σπουδαιότητος του διδασκαλικού έργου με αφύπνισεν εκ του ληθάργου και τριβών τους οφθαλμούς μου παρετήρουν καλλίτερα, αν ευρίσκωμαι εν Διδασκαλείω ή αλλαχού. Ενθυμούμαι την διδασκαλίαν αυτήν ακόμη ζωηρότατα και ουδέποτε θα λησμονήσω αυτήν. Παρέβαλε το διδασκαλικόν έργον προς όλα τα επαγγέλματα και αυτά τα υψηλά θεωρούμενα και δι' επιχειρημάτων απέδειξεν πόσον τα άλλα υπολείπονται του διδασκαλικού, όπερ αποβλέπει εις την βελτίωσιν και εις τον εξευγενισμόν του ανθρώπου και την ευδαιμονίαν του έθνους ημών. Συνεχάρη και εμακάρισεν ημάς, διότι εξελέξαμεν το ευγενέστατον έργον και μας προέτρεψε ατρόμητοι να εργασθώμεν προς το μέγαν τούτον σκοπόν, χωρίς να μας πτοή ουδέ να μας απελπίζη των λεγομένων μεγάλων αι ατασθαλίας, του πολιτικού ημών βίου η κατάστασις και η αθλιότης, της κοινωνίας ίσως η παραγνώρισις... Ταύτα και πολλά άλλα έλεγεν ημίν ο διδάσκαλος μου εκείνος, οι δε λόγοι του προερχόμενοι εκ της καρδιάς συνεκείνουν ημάς πάντας έτι περισσότερον. Από της στιγμής ταύτης άρχεται νέα τροπή εν εμοί. Απεφάσισα να εργασθώ ως διδάσκαλος του λαού αδιαφορών τι μέλλω να πάθω. Εις το Διδασκαλείον μας εισήλθε νέον πνεύμα, εις το πρότυπον δημοτικόν σχολείον ήρχισε άλλη ζωή. Ο Διευθυντής ημών αφωσιωμένος εις το έργον του και αγαπών αυτό παρέμενε από πρωίας μέχρι εσπέρας τους πάντας βοηθών. Τα μαθήματα ήρχισαν να διδάσκονται κατά τρόπον κινούντα την αυτενέργειαν και το ενδιαφέρον ημών. Αυστηρώς απηγορεύθη ημίν η αποστήθισις. Η διδασκαλία εγίνετο συζηγητικώς. Περίεργον ότι πολλοί εκ των συμμαθητών μου, οίτινες πρότερον εθεωρούντο ανεπίδεκτοι μαθήσεως, υπό το νέον πνεύμα ανέπτυξαν ζήλον και κατώρθωσαν πολλά πράγματα! Η χαρά πάντων ημών ήτο να είμεθα εν τω Διδασκαλείω ή διδάσκοντες ή διδασκόμενοι. Εν τοιαύτοι χαρά αμεταπτώτω και εν ενθουσιασμό προς το έργον ημών ετελειώσαμεν την δευτέραν τάξιν του Διδασκαλείου και την τρίτην, ότε κατά τας εξετάσεις απελύθη της υπηρεσίας υπό της νέας Κυβερνήσεως ο τοιούτος ημίν Διευθυντής. Το άλγος ημών ήτο μέγα, το Διδασκαλείον όλον παρουσίαζε όψιν νεκροταφείου. Οι μαθηταί όλων των τάξεων ένδακρυς ίσταντο εν τω διδασκαλείω ηδέν λέγοντες. Πρώτην φοράν συνησθάνθημεν ότι τους καλούς ανθρώπους τους αφίνει ο Θεός να γεύωνται όλην την ευτυχίαν αλλά και όλην την δυστυχίαν. Την παύσιν του Διευθυντού ημών εθεωρήσαμεν πάντες ημείς ως περιφρόνησιν της αρετής, της ικανότητος, της αληθούς του λαού εκπαιδεύσεως. Και ελυπήθημεν ότι τον δυστυχή τούτον τόπον μαστίζει δεινώς η αυθαιρεσία και τα πάθη και τον έφερον εις το χείλος της απωλείας! Αλλ' ως να μη ήρκει η

βαθεία αυτή ημών θλίψις, ετιμώρησαν και ημάς οι νέοι Διευθυνταί δώσαντες μικρούς βαθμούς, ίνα ψυχράνωσι τον υπέρ του διδασκάλου ημών ζήλον. Δεν αποκρύπτω ότι όλη αυτή η συμπεριφορά της πολιτείας μας απογοήτευσε κατά την αρχήν του σταδίου ημών και ουδεμία ημών και ουδεμία αμφιβολία ότι εγώ τουλάχιστον θα ετρεπόμην εις άλλο έργον, αν δεν είχαν μαθητεύση πλησίον του κ. Π. Π. Οικονόμου... Εις το εξής είπον καλλίτερον να μετέλθω μίαν τέχνην, να προσκολληθώ εις εν επάγγελμα, ένθα δεν θα έχω ούτε με τον Γεωργαντιάν σχέσεις ούτε Παπαμάρκον θα έχω εις το κεφάλιν μου, άνθρωπον πανταχού φέροντα ερήμωσιν, όπου και αν πατήση το ποδάρι του».¹⁸⁷

Είναι ένα άρθρο ιδιαίτερα συναισθηματικό που όμως κρύβει και τη βαθεία θλίψη και απογοήτευση που δημιούργησαν κάποιες καταστάσεις. Ο τότε μαθητής του Διδασκαλείου Αθηνών μαζί με τους συμμαθητές του φανερά αδιαφορούσαν τόσο για τη μάθησή τους όσο και για το επάγγελμα που θα ακολουθούσαν, αλλά με το που ανέλαβε καθήκοντα ο Π. Οικονόμου άλλαξε τον τρόπο αντίληψης τους και αυτή ήταν η πρώτη επιτυχία του τελευταίου. Όπως δηλώνεται, ο διευθυντής μιλούσε με ιδιαίτερη αγάπη για το επάγγελμα του δημοδιδασκάλου, αγάπη που ενστάλαξε και στις ψυχές των μαθητών του, εργάστηκε με νέο πνεύμα σε σχέση με τους προκατόχους του, με απαγόρευση της αποστήθισης και δίνοντας βάση στην κατανόηση και αυτενέργεια των μαθητών. Ο αρθογράφος – διδάσκαλος έδωσε έμφαση στο γεγονός ότι ο Π. Οικονόμου εργαζόταν για ώρες στο διδασκαλείο και ήταν πάντοτε πρόθυμος να τους βοηθήσει και να βρίσκεται κοντά τους όποτε τον χρειαζόνταν. Παρόλο αυτών και ο ίδιος ο διδάσκαλος δεν κατανόησε ποτέ για ποιο λόγο ο διευθυντής του απολύθηκε, ενώ έκανε τόσο σωστά τη δουλειά του και δεν ήταν μόνο πως ο ίδιος ένιωσε έτσι, αλλά όλο το σχολείο πικράθηκε. Προσπάθησε να δώσει μία εξήγηση, η οποία αρχικά με την αθωότητα που τότε τον διέκρινε ήταν πως υπάρχει αδικία στη ζωή και πως ο Θεός στους ανθρώπους δίνει μεγάλες επιτυχίες και αποτυχίες. Μετέπειτα όμως κατηγόρησε την αλλαγή κυβέρνησης και του ιθύνοντες, όπως τον Χ. Παπαμάρκου, ότι επί της ουσίας το έκαναν καθαρά λόγω εμπάθειας προς το πρόσωπο του Π. Οικονόμου και εξαιτίας του γεγονότος ότι ήταν βαθιά πληγωμένος σκέφτηκε να ακολουθήσει άλλο επάγγελμα, ώστε να αποφύγει την

¹⁸⁷ Εκπαίδευσις, Α', τχ21, 30.12.1892, σ.165-166.

οποιαδήποτε συναναστροφή με τους υπεύθυνους της απόλυσης. Τέλος κατηγόρησε τους νέους διευθυντές πως αφού δεν δόθηκε «έλεος» στον Π. Οικονόμου και απολύθηκε χωρίς λόγο, τιμώρησαν και τους ίδιους με χαμηλούς βαθμούς. Βέβαια, η τελευταία είναι ακόμη και σήμερα μία εύκολη και συνηθισμένη σκέψη των μαθητών όταν βαθμολογούνται και δεν είναι ικανοποιημένοι με το αποτέλεσμα, ρίχνοντας την ευθύνη στους περίεργους, εμπαθείς, ή αγνώμονες δασκάλους, κάτι που κατά πολλές περιπτώσεις δεν ισχύει. Είναι πολύ πιθανό να έχει αυτή τη στάση, η οποία εν συνόλω είναι αρνητική για τη νέα κυβέρνηση και λόγω της χαμηλής βαθμολογίας, η οποία δημιουργεί μόνο αρνητικά συναισθήματα στους μαθητές. Όσον αφορά στο σύνολο του άρθρου σίγουρα δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την πραγματικότητα των όσων ειπώθηκαν και την ισχύ τους, κυρίως όσον αφορά στις κατηγορίες του τότε μαθητή, αλλά σίγουρα σαν μαρτυρία για το έργο που επιτελούσε ως διευθυντής ο Π. Οικονόμου θα πρέπει να ληφθεί υπόψη από ένα ενεργό μέλος του Διδασκαλείου της περιόδου.

3.3.2.Ο Χ. Παπαμάρκου και τα Διδασκαλεία

«Η διεύθυνσή του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης ανατίθεται στον Χ. Παπαμάρκου, υπότροφο του ΣΕΓ στη Γερμανία και η λειτουργία του αρχίζει το φθινόπωρο του 1876 με προσωπικό επτά καθηγητών και με είκοσι μαθητές στην πρώτη του τάξη. Ο Κανονισμός λειτουργίας του Διδασκαλείου – έντεκα κεφάλαια- δημοσιεύεται το 1877. Στη σύνταξή του είναι καθοριστική η συμβολή του Χ. Παπαμάρκου, ο οποίος έχει ως παράδειγμα τους Κανονισμούς των γερμανικών Διδασκαλείων της περιόδου αυτής.

Ο σκοπός του Διδασκαλείου είναι διττός: αμέσως μεν να επιδράση επί της βελτιώσεως της πρώτης παρ' ημιν παιδεύσεως χριστιανικώς και εθνικώς και επιστημονικώς κατά τας απαιτήσεις των νυν καιρών συντελουμένης, εμμέσως δε να συντελέση και εις την βελτίωσιν της λοιπής παιδεύσεως, παρέχον μεν τοις εν αυτό μαθητεύουσι τας αναγκαίας ειδικάς γνώσεις και το προσήκον ήθος εις πάντα διδάσκαλον,

υποδεικνύον δε και εθίζον αυτούς εις τον τρόπον του ορθώς διδάσκειν και καλώς παιδεύειν τους νεαρούς ελληνόπαιδας». ¹⁸⁸

Είναι σύνηθες φαινόμενο κάθε πράξη να επιφέρει τόσο θετικά σχόλια όσο και αρνητικά. Ακόμη και για το Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης υπήρχαν θετικές κρίσεις, αλλά και επικρίσεις, όπως αυτή του Π. Οικονόμου που είδαμε παραπάνω. Στους «*Υθλους και πράγματα*» ο Χ. Παπαμάρκου δε δίστασε να φέρει στο φως και άλλα αρνητικά σχόλια που υπήρχαν για τον ίδιο και το έργο του, όπως αυτά του Γεώργιου Βιώνη στην εφημερίδα «*Ακρόπολις*» τον Ιανουάριο του 1890, αλλά και του Χρήστου Παπαδόπουλου.

Ο Γ. Βιώνης τον χαρακτήριζε με τα χειρότερα λόγια όσον αφορά στην προσωπικότητά του: «ο Χ. Παπαμάρκου είναι ασυνείδητος, χυδαίος, κουφός, αβέλτερος, ανίκανος, κατηγορος, λιβελλογράφος, άδικος, θρασύς, πικρός, διπλωματούχος υβριστής, συκοφάντης, έχων το στόμα δεκάπηχυ και πλατύτερον και λαλίστερον των βατράχων, εξημμένος την φαντασίαν, επιβλαβής εις τον Ελληνισμόν, ανώτερος υπάλληλος καταχρώμενος της εμπιστοσύνης των προϊσταμένων αυτού, άξιος να αποπεμθή εκ της υπηρεσίας». ¹⁸⁹ Οι χαρακτηρισμοί ήταν αρκετά σκληροί και σίγουρα όσοι διάβασαν το άρθρο από την αρχή του κιόλας θα σχημάτισαν τη χειρότερη εικόνα για τον Χ. Παπαμάρκου. Όπως ο Π. Οικονόμου, έτσι και ο Γ. Βιώνης είχαν κοινή άποψη για τον Χ. Παπαμάρκου, αλλά μ' αυτά συμφωνούσε και ο Χ. Παπαδόπουλος, όσον αφορά κυρίως στο γεγονός ότι θεωρούσαν πως προξενούσε κακό στη χώρα και προσπαθούσε μέσα από τις θέσεις που κατείχε να εκμεταλλευτεί καταστάσεις. Συνέχισε όμως ο Χ. Παπαμάρκου και με κατηγορίες που ειπώθηκαν για το έργο του, τόσο στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης, όσο και σε αυτό των Αθηνών, σύμφωνα με τα οποία μετά από τη θέση του ως διευθυντής εκεί είτε διαλύθηκαν, είτε υπολειπούνταν. ¹⁹⁰

Ο Χ. Παπαμάρκου δε φοβήθηκε να απαντήσει σ' όλες αυτές τις αρνητικές κριτικές, αφού πρώτα συγκέντρωσε όλα όσα του είχε καταλογίσει ο Π. Οικονόμου στο

¹⁸⁸ Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ.79.

¹⁸⁹ Χ. Παπαμάρκου, *Υθλοι και πράγματα*, σ.9.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ.9.

περιοδικό «Εκπαίδευσις». Όσον αφορά, λοιπόν, στο έργο του στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης ξεκίνησε με τα όσα έγραψε για τον ίδιο και τη δράση του ο «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων», ο οποίος ήταν και ο υπεύθυνος της τοποθέτησής του σ' αυτή τη διευθυντική θέση. Συγκεκριμένα, ο Σύλλογος θεωρούσε ότι «η τριετής ήδη διεύθυνσις αυτού και η ευτυχής συγκομιδή των καρπών, ους εδρεψάμεθα εφέτος εκ του Διδασκαλείου, εδικαίωσε τας προσδοκίας του Συλλόγου. Η μέγιστη χρησιμότης του Διδασκαλείου και η συναίσθησις της χρησιμότητος ταύτης κατεφάνη και ευθύς εξ αρχής της συστάσεως αυτού διά του πλήθους των αιτήσεων προς εισαγωγήν, εξεδηλώθη δε μάλιστα λαμπρώς κατά το τέλος του λήξαντος σχολικού έτους. Πολυπληθείς αιτήσεις περί αποστολής διδασκάλων εκ των απολυομένων κατεπλημμύρησαν ημάς...».¹⁹¹ Καταδεικνύεται, λοιπόν, ότι σύμφωνα με τον Σύλλογο ο στόχος του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης επετεύχθη, καθότι αποτέλεσε επιλογή για σπουδές σ' αυτό, αλλά και οι απόφοιτοί του έγιναν δεκτοί σε διάφορα σχολεία, ό,τι λοιπόν προσδοκούσε έγινε πραγματικότητα.

Άλλα σχόλια ως προς τα θετικά αποτελέσματα του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης ήταν από τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο στις Σέρρες, ο οποίος το χαρακτήριζε ως «τέλειο» και «ποθητό» και δύο από τους διδασκάλους του που στάλθηκαν στην περιοχή επιτέλεσαν πολύ καλά το έργο τους.¹⁹² Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανούπολης, όπου εντυπωσιάστηκε από την νέα παιδαγωγική μέθοδο που χρησιμοποιούνταν στους σπουδαστές του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης -σύμφωνα με τον προορισμό του ανθρώπου και πάντοτε με την εθνική συνείδηση να προέχει-, κάτω από το βλέμμα του Χ. Παπαμάρκου στον οποίο το «.. Συμβούλιον προθύμως εκφράζει ουτωσί πανδήμως ενταύθα τας μέγιστας ευχαριστίας αυτού...».¹⁹³

Οι κατηγορίες προς το πρόσωπο του Χ. Παπαμάρκου για το έργο του στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης συνεχίζονταν με σειρά να παίρνει η εφημερίδα «Νεολόγος»

¹⁹¹ Χ. Παπαμάρκου, *Υθλοι και πράγματα*, ό.π., σ.33.

¹⁹² Στο ίδιο, σ.34.

¹⁹³ Στο ίδιο, σ.35.

και η άποψη της ότι ο τελευταίος δημιουργούσε διδασκάλους χωρίς ανδρεία και ανέτοιμους για σημαντικές περιστάσεις και όλα αυτά σε δυσαναλογία με το αντίστοιχο Βουλγαρικό σχολείο. Το σωστό Διδασκαλείο κατά την εφημερίδα «... ηκολούθει το σύστημα της εν συσιτίω διαίτης , θα παρείχεν εις την κοινωνίαν αντί των σήμερον θηλυπρεπόν και χλιαρών διδασκάλων άνδρας καρτερικούς, αντάξιους των νυν περιστάσεων».¹⁹⁴ Συνακόλουθα, δημιουργήθηκε διαμάχη μεταξύ της εφημερίδας και του Χ. Παπαμάρκου, καθώς ο τελευταίος ήθελε να απαντήσει στις κατηγορίες της εφημερίδας με άρθρο που θα δημοσίευε στην ίδια, αυτή όμως αρνήθηκε και ο Χ. Παπαμάρκου βρήκε το «έδαφος» να απαντήσει μέσω της «Αυγής» και μετά υπήρξε ανταπάντηση από τον «Νεολόγο» και κάπως έτσι μπήκε στη μέση ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος με σκοπό να πάρει θέση, αλλά ο τελευταίος «... αποφεύγων δε να θίξη το ζήτημα, αν η ενεστώτα Διεύθυνσις του Διδασκαλείου ανταποκρίνηται εις τας επιτακτικές ανάγκας της Μακεδονίας».¹⁹⁵ Το παραπάνω ο Χ. Παπαμάρκου το θεώρησε μεγάλη προσβολή από πλευράς Συλλόγου και στράφηκε εναντίον αυτού. Την ίδια στιγμή αρκετοί δημοδιδάσκαλοι από διάφορες περιοχές ζήτησαν από τον «Νεολόγο» να ανασκευάσει τα λεγόμενά του, τα οποία απ' τη μία –σύμφωνα με τους ίδιους- στρέφονταν καταφανώς υπέρ των Βούλγαρων διδασκάλων και από την άλλη δεν κολάκευαν τους Έλληνες συναδέλφους.

Ο Χ. Παπαμάρκου ολοκλήρωσε την απάντηση προς τον Π. Οικονόμου για τις κατηγορίες του στο περιοδικό του, όσον αφορά στη δράση του πρώτου στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης, με την έκθεση του ΣΕΓ για το πρόσωπό του και προκάλεσε τον Π. Οικονόμου να βρει ανάλογη έκθεση υποστήριξης του ίδιου από τον ΣΕΓ, γνωρίζοντας φυσικά ο Χ. Παπαμάρκου πως κάτι τέτοιο δεν υπήρχε για το πρόσωπο του Π. Οικονόμου. «...Μετά την επάνοδον υμών εις Αθήνας ο Σύλλογος ανέθηκεν υμίν εμπιστευτικές αποστολάς, εκπαιδευτικόν εχούσας χαρακτήρα, τας οποίας μετά νοημοσύνης, δραστηριότητος και φιλογενείας πολλής εξετελέσατε λίαν επιτυχώς, είτα δε ενεπιστεύθη υμίν την ίδρυσιν και διοργάνωσιν του εν Θεσσαλονίκη Διδασκαλείου του Συλλόγου, όπερ μετά πολλής δεξιότητος και φιλοπατρίας διευθύναντες από του Σεπτεμβρίου του 1875 μέχρι

¹⁹⁴ Χ. Παπαμάρκου, *Υθλοι και πράγματα*, ό.π.,σ.38.

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σ.38-39.

του Μαρτίου 1882 κατεστήσατο άξιον της αποστολής του και των προσδοκιών του Συλλόγου, όστις άκων ηναγκάσθη να αποδεχθή την οικειοθελώς υποβληθείσαν παραίτησιν, ην προσωπικοί όλως λόγοι προεκάλεσαν.

Ευχαρίστως επιλαμβανόμεθα της ευκαιρίας να πιστοποιήσωμεν ενταύθα ότι η εν τω Διδασκαλείω επιτυχής διεύθυνσις υμών και αι λοιποί υπό του Συλλόγου ανατεθείσαι υμίν ειδικαί αποστολαί έδωκαν αυτώ πλειστάκις την ευκαιρίαν να εκφράση υμίν την ευαρέσκειαν αυτού και τας ζωνήρας του ευχαριστίας και ότι η διδασκαλία υμών εν γένει και η ελληνοπρεπής μόρφωσις των εν τω εκπαιδευτηρίω τούτω παιδευθέντων υπήρξε τοιαύτη, ώστε οι πλείστοι αυτών ως διευθύνται και διδάσκαλοι δημοτικών σχολείων διεκρίθησαν αείποτε δια την αρτίαν παιδαγωγικήν μόρφωσιν, το φρόνημα και το ήθος καθόλου, πολλάί δε κοινότητες ουκ ολίγα απηύθυναν συγχαρητήρια των Συλλόγω δια την άκραν επιτυχίαν και την δεξιάν διεύθυνσιν του Διδασκαλείου.

*Επαναλαμβάνοντες και αύθις τας ευχαριστίας του Συλλόγου και ευχόμενοι όπως και εν τω μέλλοντι διακριθήτε επί τη επιτελέσει των καθηκόντων υμών επ' αγαθώ της εθνικής παιδείας διατελούμεν μετ' εξαίρέτου υπολήψεως».*¹⁹⁶

Όσον αφορά λοιπόν στα όσα έπραξε ο Χ. Παπαμάρκου στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης, ο ίδιος κατέδειξε με έμπρακτα μέσα ότι τα λεγόμενα τόσο του Π. Οικονόμου, όσο και των άλλων που συμφωνούσαν με αυτόν ήταν αβάσιμα και ότι ολοκλήρωσε εκεί το έργο του με θετικά αποτελέσματα.

Για την αναφορά του Π. Οικονόμου για τη δράση του Χ. Παπαμάρκου στο Διδασκαλείο Κέρκυρας, η οποία παρατέθηκε παραπάνω, ο τελευταίος θέλησε να απαντήσει με δημοσιεύματα κερκυραϊκών εφημερίδων, οι οποίες έβλεπαν στο πρόσωπο του όλες τους τις προσδοκίες να μπορούν να γίνουν πράξη.

¹⁹⁶ Χ. Παπαμάρκου, *Π. Π Οικονόμου Αληθούς της προόδου μαχητού προμάχου και διατυπωτού της νεωτέρας παρ' ημίν παιδαγωγικής και κορυφαίου των παρ' ημίν διδασκάλου αυτοαποκαλούμενου*, Τυπογραφείο αδελφών Περρή, Αθήνα 1893, σελ.11, παραπομπή 2 .

Στην εφημερίδα «*Ρήγας Φεραίος*» σημειώθηκε πως «*Η Κέρκυρα ... αναλογίζεται πόσον πολυτίμους δύναται να παράσχη τη πατρίδι υπηρεσίας ανήρ, οίος ο κ. Χαρίσιος Παπαμάρκου*»¹⁹⁷ και ήθελε να συνεισφέρει και η ίδια με κάθε τρόπο στην επιτυχημένη έκβαση του έργου του.

Στην εφημερίδα «*Χρυσάλλις*» έγινε ιδιαίτερη μνεία στο λόγο που εκφώνησε ο Χ. Παπαμάρκου κατά τα εγκαίνια του Διδασκαλείου και «*εκ της αναγνώσεως του ... λόγου αφορμήν λαμβάνομεν να εκτιμήσωσιν την περίνοιαν και τας βαθείας γνώσεις του αξιόλογου τούτου λογίου, τον οποίον η Κέρκυρα ητύχησε να δεχθή εις τους κόλπους της ως φιλόστοργον ηγέτην της προς μάθησιν οργώσης νεολαίας της Επτανήσου*».¹⁹⁸

Στην εφημερίδα «*Το Βούκινον*» εκθειάστηκε η προσπάθεια που κατέβαλε ο Χ. Παπαμάρκου για να συστήσει το Διδασκαλείο Επτανήσου με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, αλλά και η συνολική του παρουσία και η προσωπικότητά του, οι οποίες εξέπεμπαν κύρος. : «*...Εκατέβαλε τας μεγαλύτερας προσπάθειαις και φροντίδες για να συστήση όπως πρέπει το Διδασκαλείον... ο Κύριος ούτος είναι γνωστός στον ελληνικόν και γερμανικόν κόσμον. .. όποιος αξιώθηκε να συνομιλήση με τον αξιότιμον κ. Διευθυντήν έστω και ολίγο, θα έμεινε καταγοητευμένος από την λαμπράν συμπεριφοράν του και τας λοιπάς γνώσεις του και θα ενόησεν ότι ο σπάνιος ούτος άντρας είνε στολισμένος με όλαις ταις θείαις και ευαγγελικαίς αρεταίς και από την βασίλισσαν αυτών παιδείαν. Εν μία φράση ο κ. Παπαμάρκου τιμά τον Ελληνισμόν και την ιδιαιτέραν αυτού πατρίδα... όποιος διδάσκεται εις το Διδασκαλείον αυτό, εκείνος βγαίνει πεπαιδευμένος και με ελληνικά αισθήματα*».¹⁹⁹

Η συνολική εικόνα του για όσα έπραξε στην Κέρκυρα ολοκληρώθηκε με την αγόρευσή του σε επίτιμο μέλος του εν Γαρίτση Κερκύρας εκπαιδευτικού και

¹⁹⁷ Χ. Παπαμάρκου, *Υθλοι και Πράγματα*, ό.π., σ.71.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σ.71-72.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σ.72.

αλληλοβοηθητικού Συλλόγου η Αδελφότης λόγω του ότι εκτιμήθηκαν οι γνώσεις του, αλλά και η θέση που κατείχε στην κοινωνία.²⁰⁰

Τελευταίο Διδασκαλείο στο οποίο δούλεψε ο Χ. Παπαμάρκου ήταν αυτό των Αθηνών στο οποίο «θα παραμείνει... ως το 1889 και θα θέσει ως στόχο του την αναδιοργάνωση και βελτίωση της λειτουργίας του ιδρύματος. Στο πλαίσιο αυτό ερμηνεύονται και η αντικατάσταση όσων διδασκόντων θεωρούνται ανίκανοι, η επιβολή αυστηρών όρων εργασίας, οι τροποποιήσεις του προγράμματος σπουδών και η βαρύνουσα σημασία στο ήθος και το φρόνημα των σπουδαστών.

Οι πρωτοβουλίες αυτές του Χ. Παπαμάρκου κρίνονται θετικές από τον προϊστάμενό του Σ. Λάμπρου, αλλά ο συνάδερφός του Θ. Μιχαλόπουλος τον επικρίνει σε ένα υπόμνημά του προς τον Υπουργό και τον κατηγορεί για τη μη αποδοτική λειτουργία του Διδασκαλείου».²⁰¹

Ο Χ. Παπαδόπουλος προσπάθησε να μεταφέρει στο κοινό την εικόνα της τέλει λειτουργίας του Διδασκαλείου Αθηνών κατά τη διάρκεια της διεύθυνσης του και να αποδώσει όλες τις ευθύνες και τα προβλήματα στη διεύθυνση Χ. Παπαμάρκου. Συγκεκριμένα, απέδωσε πολλές κατηγορίες και χαρακτηρισμούς στον τελευταίο, όπως «φυγόπονο, ασυνείδητο, συκοφάντη, αισχροκερδή, αδικόντα τους καθηγητές του εν Αθήναις Διδασκαλείου και ανάξιο διευθυντή του Διδασκαλείου».²⁰²

Ο Χ. Παπαμάρκου προσπάθησε να αποδείξει το ακριβώς αντίθετο αρχικά προσθέτοντας ένα απόσπασμα από την έκθεση του επόπτη του Διδασκαλείου Σ. Λάμπρου του 1887, ο οποίος κατάφερε να διακρίνει διαφορές στο Διδασκαλείο κατά τη διάρκεια των δύο διευθυντών. Μία από τις πρώτες διαφορές, η οποία αποτέλεσε και λόγο ώστε να ταχθεί υπέρ του Χ. Παπαμάρκου ήταν η σύγκριση των διδασκάλων που αποφοίτησαν κατά τη διάρκεια που διηύθυνε ο Χ. Παπαδόπουλος με αυτούς του Χ.

²⁰⁰ Χ. Παπαμάρκου, *Υθλοι και Πράγματα*, ό.π., σ.72-73.

²⁰¹ Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ.94.

²⁰² Χ. Παπαμάρκου, *Υθλοι και Πράγματα*, ό.π., σ.76-82.

Παπαμάρκου «...τούς εφετεινούς αποφοίτους εύρον πολύ μετριοφρονεστέρους και ευσταλεστέρους των παλαιών και τούτο έκρινα ωφέλειαν ου μικράν».²⁰³

Ακόμη και σε μία έκθεση του Π. Οικονόμου το 1886 ως γενικού επιθεωρητή διαφαίνεται η κακή κατάσταση του Διδασκαλείου Αθηνών στα χρόνια του Χ. Παπαδόπουλου. «Τα αποτελέσματα της εν ταις μεγάλαις πόλεσι παιδείσεως των δημοδιδασκάλων γευόμεθα ήδη με το περιπλέον. Άλλοτε τον διδάσκαλον ανεγνώριζε τις αμέσως βλέπων αυτόν είτε έμπροσθεν είτε όπισθεν. Ήδη οι νέοι δημοδιδάσκαλοι αμιλλώνται να μη φαίνωνται τοιούτοι...Οι μισθοί αυτών ηυζήθησαν τοσούτον, ώστε τινών έφθασεν ο μισθός τον μισθόν των καθηγητών. ... Οι δημοδιδάσκαλοι εξακολουθούσι το αιωνίως αδόμενον μυρολόγι ότι παρορώνται, δεν ανταμείβονται. Τα τοιαύτα είνε συμπτώματα ουχί βελτιώσεως, αλλά σήψεως των δημοδιδασκάλων».²⁰⁴

«Οι μαθηταί, γενικώς ειπείν, τέλεον ακατάρτιστοι και αστοιχείωτοι εν τε τοις θεωρητικοίς μαθήμασι και εν τη πρακτική διδασκαλία και επιβάλλοντες την θέλησιν αυτών τοις διδασκάλοις, τύφον και οιήσεως πλήρεις, αλαζόνες και μάταιοι, οι καθηγηταί γυμνοί πάσης παιδαγωγικής γνώσεως και αδαείς των της δημοτικής παιδείσεως, οι διδάσκαλοι αμαθέστατοι του έργου αυτών, το πρόγραμμα πλημμελές και ανεφάρμοστον και ελλιπέστατον, το πρότυπον πανάθλιον διευθυνόμενον μεν υπό διευθυντού αδεξίου και φυγόπονου, λειτουργούν δε διά διδασκάλων μαθητών όντων της β' και γ' τάξεως του Διδασκαλείου».²⁰⁵ Ήταν λοιπόν φανερό πως το Διδασκαλείο υπολειτοργούσε κάτω από πολύ άσχημες συνθήκες.

Ο Χ. Παπαμάρκου δεν δίστασε να απαντήσει στις κατηγορίες του Π. Οικονόμου αναφερόμενος σ' αυτόν και στα όσα έπραξε τόσο στο Πρότυπο όσο και στο Διδασκαλείο, ώστε να καταδείξει πως επί της ουσίας αυτός ήταν που δεν επιτελούσε ορθά το έργο του, το οποίο τον έφερε στη δυσμενή θέση να χάσει τη θέση του ως διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών. Πιο συγκεκριμένα, ο Μ. Βρατσάνος, διευθυντής του

²⁰³ Χ. Παπαμάρκου, *Υθλοι και Πράγματα*, ό.π., σ.84-85.

²⁰⁴ Στο ίδιο, σ.85.

²⁰⁵ Στο ίδιο, σ.85-86.

Διδασκαλείου Αθηνών στις 3 Νοεμβρίου 1881 έκανε μία αναφορά προς το Υπουργείο για τον Π. Οικονόμου, τον τότε διευθυντή του Πρότυπου και καθηγητή του Διδασκαλείου, κατά την οποία παρατήρησε αργοπορίες, απουσίες και γενικότερα αδιαφορία για το έργο του σ' αυτά τα δύο, η οποία με τη σειρά της επέφερε προβλήματα στη λειτουργία τους και στους μαθητές τους.²⁰⁶ Τα αρνητικά σχόλια για τον Π. Οικονόμου συνεχίστηκαν όταν ο Μ. Βρατσάνος αντιλήφθηκε ότι παρόμοια ήταν η συμπεριφορά του Π. Οικονόμου και παλαιότερα «... η αμέλεια αυτή του διευθυντού του προτύπου δεν είναι νέα, αλλά χρονολογείται από πολλών ετών, ως μαρτυρούσι τα πολλά έγγραφα τα διαμειφθέντα μεταξύ του Σ. Υπουργείου και του προκατόχου μου (του κ. Παπαδόπουλου) ότι της αμελείας ταύτης ένεκα επεπλήχθη υπό του τότε υπουργού των Εκκλησιαστικών κ. Ν. Παπαμιχαλοπούλου, και ίνα αρθή πάσα πρόφασις εδόθη αυτώ και επιμίσθιον, ορισθέντος ακριβώς και του χρόνου της εργασίας εν τε τω προτύπω και τω Διδασκαλείω... η τοιαύτη κατάσταση εξακολουθεί υφισταμένη, και δη μετ' επιτάσεως' παρατηρήσεις δε και συμβουλαί εγένοντο αυτώ, αλλά τα πάντα εις μάτην. Τούτο όμως είναι αφόρητον, διότι και το δημόσιον ζημιούται και ο εθνικός σκοπός του μορφώσαι δημοδιδασκάλους ικανούς και κατά τας απαιτήσεις της κοινωνίας και της επιστήμης παραμελείται, το δε Διδασκαλείον, ου η ανασύστασις είχε καταστή κοινή του έθνους ευχή, κινδυνεύει να θεωρηθή άσκοπον και περιττόν».²⁰⁷ Παρά λοιπόν τη βεβαιότητα του Π. Οικονόμου ότι είχε επιτελέσει το έργο του με επιτυχία και όλοι πίστευαν το ίδιο γι' αυτόν: «Το Υπουργείον της Παιδείας γινώσκει εξ ιδίας πείρας πόσον εγώ εξεπλήρωσα το καθήκον μου όπου και αν υπηρέτησα, είτε εν Ελλάδι, είτε εν Γερμανία(!) είτε εν τω έξω Ελληνισμώ. Αν δεν έχετε την ικανότητα να αναγνωρίζετε την αρετήν, δεν σας επιτρέπετε όμως και να την υβρίζετε»,²⁰⁸ ο Χ. Παπαμάρκου απέδειξε πως όχι μόνο δεν ήταν σωστός και τυπικός στη δουλειά του, αλλά η όλη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί και η γενικότερη συμπεριφορά του έγινε αντιληπτή μέχρι και στο Υπουργείο, το οποίο από την πλευρά του προσπάθησε να βρει άμεση λύση στο πρόβλημα κάνοντας του παρατηρήσεις προς αλλαγή της παραπάνω συμπεριφοράς.

²⁰⁶ Χ. Παπαμάρκου, *Υθλοι και Πράγματα*, ό.π., σ.82.

²⁰⁷ Στο ίδιο, σ.83-84.

²⁰⁸ Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ.108.

Με την παραπάνω εκδοχή παρουσιασμένη αυτή τη φορά με την μορφή ανταπάντησης και κατηγορίας από την πλευρά του Χ. Παπαμάρκου προς το πρόσωπο του Π. Οικονόμου παρατηρείται πως τα λεγόμενα του τελευταίου δεν μπορούν να ισχύουν, καθότι δεν αποδεικνύονται έμπρακτα όπως γίνεται από την πλευρά του Χ. Παπαμάρκου, αλλά και πως ο Π. Οικονόμου μάλλον υπερεκτιμούσε τις δυνατότητές του και τις πράξεις του. Η Ε. Πουγαρίδου καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο Π. Οικονόμου είτε δεν έχει συναίσθηση των πράξεών του και όσων προκαλούσαν είτε ηθελημένα προσπάθησε για άλλους λόγους να αγνοήσει τα αρνητικά σχόλια προς το πρόσωπό του.²⁰⁹

Όσον αφορά στις πράξεις του Π. Οικονόμου ως διευθυντή του Διδασκαλείου Αθηνών, αυτές μπήκαν στο στόχαστρο του Χ. Παπαμάρκου, κυρίως για το θέμα των εξετάσεων τον Ιούνιο του 1892 και αφοτου είχε απολυθεί ο πρώτος. Αυτή τη φορά στις εξετάσεις που έγιναν με τον νέο διευθυντή του Διδασκαλείου Αθηνών Φ. Γεωργαντά, τα αποτελέσματα ήταν πολύ διαφορετικά αριθμητικά σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια κάτω από τη διεύθυνση του Π. Οικονόμου²¹⁰. Επί διεύθυνσης του τελευταίου πρυτάνευε η εύνοια για να ολοκληρώσουν επιτυχώς τις εξετάσεις όσο τα δυνατόν περισσότεροι, ίσως ακόμη και για λόγους πελατειακών σχέσεων με απώτερο στόχο την επιτυχημένη εικόνα του Διδασκαλείου, η οποία με τη σειρά της θα δημιουργούσε την αίσθηση ότι αυτό αποτελούσε την καλύτερη επιλογή για όλους. Όπως απεφάνθη και ο Ν. Πολίτης στο πόρισμά του για τις εξετάσεις του 1892 « *“...μεγάλη επιείκεια επρυτάνευσε κατά τη βαθμολογία της εξετάσεως ... αδυνατών να εξηγήση τις πώς ευρέθησαν εν τη Β΄ του Διδασκαλείου τάξει μαθηταί ανίκανοι προδήλως να υποστώσι και την επιεικεστάτην εισιτήριον δοκιμασίαν....Οι δε μαθηταί της Β΄ τάξεως, οι παραπονούμενοι νυν, κατετάχθησαν εις ταύτην την δοκιμασίαν, ήτις ούτε δικαία ούτε νόμιμος επιτρέπεται να θεωρηθή, διότι ως προκύπτει εκ των επισήμων πρακτικών του Διδασκαλείου πάντες οι κατά την λήξιν του παρελθόντος έτους προσελθόντες εις προαγωγικάς εξετάσεις μαθηταί της Α΄ τάξεως, ήτοι 83 μαθηταί, προήχθησαν εις την Β, η δε συνεδρίασις δια τα*

²⁰⁹ Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ.109.

²¹⁰ «Κατά το έτος δε της διευθύνσεως του κ. Π. Π. Οικονόμου προσήλθον εις προαγωγικάς εξετάσεις 60, ων προήχθησαν μεν εις πρωτοβαθμίους 52 και εις δευτεροβαθμίους 9, ουδείς δε απερρίφθη. Το όλον των προαχθέντων 61!». Χ. Παπαμάρκου , Π. Π. Οικονόμου Αληθούς [...], ό.π., σ.48.

αποτελέσματα αυτών έγεινεν εν καιρώ βαθείας νυκτός την παραμονήν της απολύσεως του πρώην διευθυντού του Διδασκαλείου, χωρίς να ληφθή υπ' όψιν η βαθμολογία του καθηγητού της Α' τάξεως κ. Δ. Ολυμπίου, ως ούτος βεβαιοί." Διαβάζοντας κανείς τα παρατιθέμενα πρακτικά καταλαβαίνει ότι ο Οικονόμου προέβη σε πολλές παρατυπίες όλα τα χρόνια της διοίκησης του στο Διδασκαλείο και ότι οι μαθητές ψεύδονται, όταν κατηγορούν τον Γεωργαντά και έμμεσα και τον Παπαμάρκου για τον άδικο τρόπο διεξαγωγής των εξετάσεων».²¹¹ Διαφαίνεται πως στα χρόνια του Π. Οικονόμου κυριαρχούσε το σύστημα της πλήρης αυθαιρεσίας με στόχο όλοι να επιτυγχάνουν στις εξετάσεις και να προάγονται, «ουδείς μεν έμεινεν εις τον πρότερον αυτού βαθμόν... επίσης πρώτην φοράν συνέβη και η κατά το έτος τούτο (1891) προσέλευσις τόσου πολλού πλήθους δημοδιδασκάλων εις προαγωγικάς εξετάσεις... αλλά το παραδοξότερον πάντων ...είνε τα άλματα κατά την προαγωγήν, η καταπάτησις ... των νομίμων και η προς το αμαρτάνειν απάνθρωπος ψυχραιμία».²¹² Αλλά ακόμη και «Ο τρόπος με τον οποίο δόθηκαν τα θέματα κρίνεται παράτυπος από τον Ζ. Ρώση, όπως επίσης και η κατάσταση που δημιουργήθηκε με την ανικανότητα των μαθητών να απαντήσουν στις ερωτήσεις».²¹³

Τα παραπάνω δείχνουν εμφανώς πως οι κατηγορίες του Π. Οικονόμου ότι απολύθηκε για προσωπικούς λόγους εμπάθειας του Χ. Παπαμάρκου διότι δεν άνηκε στο ίδιο κόμμα μ' αυτόν -στο κόμμα εξουσίας- και έπραξε αλόγιστα χωρίς να δώσει έμφαση στη δουλειά του, δεν έχουν βάση. Ο Χ. Παπαμάρκου απέδειξε περίτρανα πως η απόφασή τους ήταν σωστή και βασιζόταν σε απτά γεγονότα, καθώς ο Π. Οικονόμου εργαζόταν λανθασμένα, παραβιάζοντας τη σωστή λειτουργία του Διδασκαλείου και τους νόμους, με τρομερή επιείκεια και με μοναδικό σκοπό να φανεί (χωρίς να αληθεύει) πως το Διδασκαλείο του αποτελούσε πόλο έλξης πολλών επίδοξων διδασκάλων και είχε επιτυχημένη πορεία, καθώς ήταν τόσο καλά προετοιμασμένοι που κανείς δεν τύγγανε απόρριψης και έτσι μπορούσε να διατυμπανίζει για τα αποτελέσματα του και για το ζήλο του στη δουλειά, τα οποία απέφεραν καρπούς.

²¹¹ Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ.110.

²¹² Χ. Παπαμάρκου, Π. Π. Οικονόμου Αληθούς [...], ό.π., σ.49.

²¹³ Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ.110.

Επιπλέον, ο Χ. Παπαμάρκου αναφέρθηκε και στη δράση του Π. Οικονόμου στο Διδασκαλείο της Θεσσαλίας από το οποίο απολύθηκε, με στόχο να αποδείξει πως και εδώ αδικώς κατηγορήθηκε από τον τελευταίο ότι τον απέλυσε για προσωπικούς λόγους. Από την αρχή ακόμη της θητείας του ο Π. Οικονόμου, στην εκφώνηση του λόγου του στα εγκαίνια που πραγματοποιήθηκαν για την ίδρυση του Διδασκαλείου, δημιούργησε αρνητικό κλίμα. Ο Π. Οικονόμου σύμφωνα με τον Νομάρχη Λαρίσης «...απροκαλύπτως ... και αποτόμως κατεδίκασε το παρ' ημίν παλαιόν σύστημα της κατωτέρας και μέσης εκπαιδεύσεως, λάβρος δ' επέπεσε κατά των λειτουργών του συστήματος τούτου, ήτοι των διδασκάλων και καθηγητών, ο λόγος ούτος, λέγω υπήρξεν η αρχή και η αφορμή του κακού. Έκτοτε η θέσις του διευθυντού κ. Π. Οικονόμου απέναντι των καθηγητών του Γυμνασίου και των λοιπών διδασκάλων κατέστη ύποπτος, δύσκολος και σχεδόν εχθρική, διότι πάντες ούτοι από της ημέρας εκείνης εγένοντο αδυσωπητοι αυτού πολέμοι... Προσωπικαί αφορμαί κατά τας ώρας των παραδόσεων δοθείσαι, και αποδιδόμεναι εις την οικογένειαν του κ. Οικονόμου, ..., επέτειναν την διάστασιν, η δε ρήξις εγένετο φανερά πλέον και απροκαλύπτως, διότι ου μόνον απεκλείετο ο ειρηνένος διευθυντής πάσης αναστροφής και συνομιλίας μετ' αυτών, αλλά και δημοσία κατ' αυτού κατεφέροντο. Η ρήξις δε κατέστη τοις πάσι γνωστή κατά την ενέργειαν των εξετάσεων... ούτοι εγένοντο εκμανέστεροι επανελθόντες και ήρξαντο συστηματικώτερας κατ' αυτού καταδιώξεως... και πρώτον κατά του ειρηνένου διευθυντού κτύπημα υπήρξεν η έξωσις αυτού εκ του καταστήματος λόγω ότι η ενοικίασις της οικογενείας αυτού εμποδίζει την απρόσκοπτον ενέργειαν των παραδόσεων... ηναγκάσθη να μισθώση ιδιαιτέραν οικίαν... ενώ ο διορίσας αυτόν πρώην κ. Υπουργόν ... ενετείλατο αυτω να κατοική εντός του καταστήματος, ούτω δε καθίστατο μετριωτέρα η διαφορά των απολαών, ας είχεν εν Αθήναις... Παραστήσας την κατάστασιν ταύτην, θα είμαι αρκετά δίκαιος και αμερόληπτος, ώστε να ομολογήσω ότι ο κ. Οικονόμου έχει και ως άνθρωπος και ως διδάσκαλος τας ελλείψεις του. Ατυχώς διανύομεν το μέσον του σχολικού έτους, και δεν είναι δυνατόν ήδη να ληφθώσι τα κατάλληλα μέτρα προς διόρθωσιν της καταστάσεως ταύτης, ήτις βεβαίως δεν συντελεί το παράπαν εις την ωφέλειαν και την ηθικὴν μόρφωσιν της σπουδαζούσης νεότητος».²¹⁴

²¹⁴ Χ. Παπαμάρκου, Π. Π. Οικονόμου Αληθούς [...], ό.π., σ.15-18.

Ακόμη και το Υπουργείο αντιλαμβανόταν αυτή την κατάσταση και την αδυναμία του Π. Οικονόμου, η οποία αποτελούσε γι' αυτό την κύρια αιτία που το «...εν Θεσσαλία Διδασκαλείον νοσεί...»²¹⁵ και που ανίκανος ο διευθυντής του δεν μπορούσε να έχει το κύρος να επέμβει και να κάνει τους καθηγητές να πειθαρχήσουν. Ακόμη και ο έκτακτος διευθυντής του Διδασκαλείου Ι. Πανδούρης που στάλθηκε τον Απρίλιο του 1884 για να αναπληρώσει τον Π. Οικονόμου και να επιφέρει «την ειρήνην μεταξύ των καθηγητών αυτού και του διευθυντού»²¹⁶, αντιλήφθηκε τις τεταμένες σχέσεις που υπήρχαν και την πραγματικά αρνητική εικόνα του Διδασκαλείου της Θεσσαλίας.

Για ακόμη μία φορά λοιπόν, όσο και αν ο Π. Οικονόμου ήθελε να υποστηρίξει την επιτυχημένη του πορεία στα Διδασκαλεία, η οποία κατ' αυτόν ήταν ευρέως γνωστή, στην πραγματικότητα και στο Διδασκαλείο Θεσσαλίας ήταν αποτυχημένη και οδήγησε τον Υπουργό Π. Μανέτα το 1886 να τον απολύσει. Δεν ήταν άλλοι οι λόγοι όπως προφανώς συνέφερε τον ίδιο να υποστηρίξει, ούτε είχε στηθεί πλεκτάνη γύρω από το πρόσωπό του : «*Το Υπουργείον της Παιδείας παραγνωρίζον τας εργασίας μου υπέρ της δημοτικής εκπαιδευσεως, ας πάντες αναγνωρίζουσιν, με εστέρησε της θέσεως μου εν τω Διδασκαλείω, διότι έβλεπεν ότι εγώ την τελειότεραν εκπαίδευσιν των διδασκάλων και ταύτην μόνον έχων υπ' όψιν μου δεν ηδυνάμην να χρησιμεύσω ως όργανον φατρίας, όπως ουδέποτε εν τω βίω μου εγενόμην τοιούτος· διότι εγώ εν κόμμα και μίαν ιδέαν λατρεύω, την ανάπτυξιν και τον διαφωτισμόν του λαού, ίνα γνωρίζη τους αγύρτας και λαοπλάνους, γινώσκει δε εξ ιδίας πείρας πόσον ευόρκως εξεπλήρωσα το καθήκον μου πανταχού όπου και αν υπηρέτησα είτε εν Ελλάδι, είτε εν Γερμανία(!), είτε εν τω έξω Ελληνισμώ*».²¹⁷ Το προφανές είναι πως αν κάποιος επιτελεί σωστά το έργο του δεν απολύεται, αλλά υπάρχουν περιπτώσεις όπου οι πελατειακές ή κομματικές σχέσεις υπερισχύουν και των παραπάνω, κάτι το οποίο στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν συντρέχει, όταν αποδεδειγμένα τα Διδασκαλεία ή τα Πρότυπα σχολεία κάτω από τη διεύθυνση του Π. Οικονόμου υπολειτουργούσαν.

²¹⁵ Χ. Παπαμάρκου, *Π. Π. Οικονόμου Αληθούς [...]*, ό.π., σ.18-19.

²¹⁶ Στο ίδιο, σ.19-20.

²¹⁷ Στο ίδιο, σ.22-23.

Ο Χ. Παπαμάρκου στην πορεία υπερασπίστηκε τον εαυτό του θέτοντας τα στοιχεία της δικής του δράσης στο Διδασκαλείο: «*Ἡδυνήθη δε ο «ολετήρ» οὗτος του Διδασκαλείου Ἀθηνῶν κατά την πενταετή αὐτοῦ διεύθυνσιν μόνον τα ὀλίγα ταῦτα να πράξῃ*· 1. *Να βελτιώσῃ πῶς το ἦθος των μαθητῶν.* 2. *Να ενισχύσῃ την ὠδικήν και το τετράχορδον και την γυμναστικήν.* 3. *Να συντελέσῃ, ὅσον ἠδύνατο, εἰς την διόρθωσιν του προγράμματος.* 4. *Να διορθώσῃ το πρότυπον.* 5. *Να μορφώσῃ τους μαθητάς ὅσον δυνατόν περισσότερον επιτηδείους εἰς το ἔργον αὐτῶν.* 6. *Να βελτιώσῃ, ὅσον αἱ περιστάσεις επέτρεπον, το προσωπικόν αὐτοῦ, αποδιώκων ὅσους εννοεῖται, ἠδύνατο κακοῦς, και προσλαμβάνων, ὅσους ἠδύνατο καλοῦς.* – *Ἀλλά δυστυχῶς δεν ἠδύνατο τα πάντα. Τοιαῦτα τα ὀλίγιστα μόνον και ταῦτα μετὰ πλείστου κόπου κατά το πενταετές διάστημα της διευθύνσεως του ολετήρος τούτου του Διδασκαλείου ἐγένοντο*».²¹⁸ Προσπάθησε, λοιπόν να αποδείξει πώς ως διευθυντής εργάστηκε με αρκετό ζήλο και έχοντας πολλούς στόχους, αλλά λίγα μέσα, τα οποία σε συνδυασμό με την πρότερη κατάσταση του Διδασκαλείου δυσχέραιναν τις προσπάθειές του. Το έργο του ήταν πολύπλευρο στοχεύοντας σε πολλά σημεία, στους μαθητές και την εκπαίδευσή τους, στους δασκάλους και τις γνώσεις τους, στην καλή λειτουργία του πρότυπου, αλλά και στο πρόγραμμα. Είναι ακόμη και σήμερα προφανές πώς αν υπάρχει θέληση και στόχοι πολλά μπορούν να επιτευχθούν, αλλά χωρίς τα απαραίτητα μέσα, τη βοήθεια από άλλα άτομα και με μία ήδη παλαιότερη αρνητική κατάσταση δύσκολα αναστρέψιμη, χρειάζεται περισσότερος χρόνος για κάποιες αλλαγές και ίσως κάποιες άλλες δε γίνουν ποτέ.

Ακόμη, όμως και ο ίδιος ο Χ. Παπαδόπουλος στην έκθεση που συνέταξε το 1886 –περίοδο κατά την οποία διηύθυνε ο Χ. Παπαμάρκου- ως επόπτης του Διδασκαλείου δεν είχε κανένα αρνητικό σχόλιο γι' αυτό, καθώς «*περί του προσωπικού ουδέν ἔχομεν εἰπεῖν δυσάρεστον, πάντων φιλοτίμως εργαζομένων προς μόρφωσιν των μαθητῶν και πατρικῶς προς αὐτούς συμπεριφερομένων*».²¹⁹ Ήταν, λοιπόν κι αυτό ένα δείγμα της επιτυχημένης πορείας του Χ. Παπαμάρκου στο Διδασκαλείο Αθηνών.

²¹⁸ Χ. Παπαμάρκου, *Π. Π. Οικονόμου Ἀληθοῦς [...]*, ὁ.π., σ.86-87.

²¹⁹ Στο ίδιο, σ.88.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό πως βάσει αποδείξεων κρίνεται πως ο Χ. Παπαμάρκου ως διευθυντής Διδασκαλείων κατά καιρούς διετέλεσε επιτυχημένα το έργο του, σε αντίθεση προς τον Π. Οικονόμου, ο οποίος μιλά για μια επιτυχημένη πορεία, η οποία βασιζόταν μόνο στη δική του αντίληψη και σε μία μαρτυρία ενός εκπαιδευτικού. Ο Χ. Παπαμάρκου συνήθιζε κάθετι που έλεγε να το στηρίζει σε τεκμήρια ούτως ώστε να μην υπάρχει καμία αμφιβολία. Κρίνοντας, λοιπόν τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό πως κατάφερε όχι μόνο να απομακρύνει κάθε κατηγορία προς το πρόσωπο του για ελλειμματική ή κακή δράση στη διεύθυνση των διδασκαλείων, αλλά και να αποδείξει την επί πολλών ετών αρνητική ή και παραβατική εικόνα του Π. Οικονόμου τόσο ως εκπαιδευτικού όσο και ως διευθυντή, η οποία και οδήγησε στην αντικειμενική απόλυσή του και στην απομάκρυνση των επιθέσεων προς το πρόσωπο του Χ. Παπαμάρκου για απόλυση λόγω κομματικών συμφερόντων ή προσωπικών αντιπαθειών.

3.4.Η κόντρα μεταξύ του Π. Οικονόμου και του Χ. Παπαμάρκου για τα σχολικά εγχειρίδια

«Ο Παπαμάρκου εμφανίζεται στο χώρο του σχολικού βιβλίου τη δεκαετία του 1880. Ήδη από τις απαρχές του νεοσύστατου ελληνικού κράτους είναι εμφανής η πολιτική βούληση να διαμορφωθεί μία στρατηγική για το σχολικό βιβλίο συνολικά. Παρά τις προσπάθειες που καταβάλλονται ως το 1880 φαίνεται πως οι εκπαιδευτικές αρχές δεν είναι ικανές να επιβάλλουν την ομοιομορφία των σχολικών εγχειριδίων και να ελέγξουν την κυκλοφορία και τη χρήση τους, όπως το σχεδιάζουν. Όλο αυτό το διάστημα το κράτος, προσπαθώντας να ελέγξει μονοπωλιακά το μηχανισμό συγγραφής και διανομής του σχολικού βιβλίου μέσω των επιτροπών κρίσεων που συστήνει, οδηγείται σε μία ανεξέλεγκτη κατάσταση εξαιτίας της ασυδοσίας και αθέμιτης δραστηριότητας των εκδοτικών οίκων και βιβλιοεμπόρων στο πλαίσιο της πολιτικής του ελεύθερου ανταγωνισμού που έχει

επικρατήσει. Αποτέλεσμα της προκειμένης κρατικής αδυναμίας είναι η άνθηση της κερδοσκοπίας και η διάδοση των πελατειακών σχέσεων στις διαδικασίες επιλογής των εγχειριδίων».²²⁰

Κύριο σχολικό βιβλίο στο δημοτικό θεωρούνταν το αλφαβητάριον και εν συνεχεία υπήρχαν επιπλέον αναγνωστικά, τα οποία ήταν σύμφωνα με τις προσταγές εκείνης της περιόδου ακολουθώντας μία ηθικοπλαστική και θρησκευτική γραμμή, ενώ οι μετέπειτα κυβερνήσεις από το 1880 με πρωτεργάτη τον Χ. Τρικούπη προσπάθησαν να δημιουργήσουν ομοιομορφία μεταξύ των σχολικών εγχειριδίων και να ακολουθηθούν κανόνες ως προς το περιεχόμενό τους, το χρόνο ισχύς τους -4 έτη-, τους κανόνες και τον τρόπο έγκρισής τους από ειδικές επιτροπές και την τιμή τους.

Το 1883 έγινε ο πρώτος διαγωνισμός, ο οποίος ολοκληρώθηκε με την έγκριση μόνο του αναγνωσματογράφου και του αλφαβηταρίου του Βλ. Σκορδέλη, τις έντονες αντιδράσεις των απορριφθέντων και τις καταγγελίες για στημένο διαγωνισμό και με τον Χ. Παπαμάρκου -μέλος της επιτροπής του διαγωνισμού- να παραιτείται στα μέσα του διαγωνισμού. Αποτέλεσμα ήταν ο διαγωνισμός να ακυρωθεί και να επιτραπούν επιπλέον βιβλία πέρα από αυτά που είχαν επιλεγεί.²²¹

Το 1886 έγινε μία ακόμη προσπάθεια διεξαγωγής διαγωνισμού, μέλος των επιτροπών του οποίου υπήρξε μεταξύ των άλλων για ακόμη μία φορά ο Χ. Παπαμάρκου. *«Η απόφαση - εισήγησή του για τα αλφαβητάρια της Α΄ τάξης είναι εκτενής και λεπτομερειακή, αλλά αρνητική για όλα όσα προτάθηκαν. Το ίδιο αρνητικός είναι και στην έγκριση των προτεινόμενων παιδαγωγικών βιβλίων, με μια προτίμηση προς το βιβλίο του Ν. Σπαθάκη. Η θέση του για το βιβλίο της ωδικής δεν υιοθετήθηκε από τα υπόλοιπα μέλη της επιτροπής, όπως έγινε με τα υπόλοιπά βιβλία, και ενσωματώνει ειδικό σημείωμα με τις αντιρρήσεις του στην έκθεση που δημοσιεύεται. Τα αποτελέσματα και αυτού του διαγωνισμού ξεσηκώνουν κύμα αντιδράσεων από τους απορριφθέντες συγγραφείς μεταξύ*

²²⁰ Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ.173-174.

²²¹ Στο ίδιο, σ.175.

των οποίων είναι και ο Π. Οικονόμου, ο οποίος συμμετέχει στο διαγωνισμό με βιβλία για κάθε τάξη του δημοτικού».²²²

Γενικότερα αυτός ο νόμος ίσχυε ως και το 1895 με τη μόνη διαφορά να παρουσιάζεται το 1893 ως προς το χρόνο ισχύς ενός σχολικού εγχειριδίου, όπου μειώθηκε από τα τέσσερα έτη στα τρία και τον αριθμό των επιτροπών. Στο νέο διαγωνισμό βάσει αυτού του νόμου ζητήθηκε και στροφή ως προς τον τρόπο και το περιεχόμενο των προτεινόμενων σχολικών εγχειριδίων. Πιο συγκεκριμένα, «η συνδιδασκτική μέθοδος και το ερβατριανό, συγκεντρωτικό σύστημα που προέκρινε τη συνεχή διήγηση περιστρεφόμενη γύρω από ένα πρόσωπο ή γεγονός κλασικού ή εθνικού – θρησκευτικού περιεχομένου (Οδυσσέας, Γεροστάθης) αντικαθίσταται από το εγκυκλοπαιδικό σύστημα, ένα σύστημα θεματικών ενότητων για τη θρησκεία, τη φύση, τις ανθρώπινες σχέσεις, οι οποίες αναδεικνύονται μέσα από διηγήματα, παροιμίες, γνωμικά και ποιήματα».²²³ Η καθεμία από τις παραπάνω είχε τους υποστηρικτές της, οι οποίοι όπως είναι λογικό έρχονταν σε σύγκρουση. Ο Χ. Παπαδόπουλος, ο Π. Οικονόμου και ο Β. Σκορδέλης υποστήριζαν το ερβατριανό σύστημα, ενώ ο Χ. Παπαμάρκου, ο Μωραΐτης, ο Γεωργαντάς το εγκυκλοπαιδικό. Επί της ουσίας αυτή η αλλαγή υπονοούσε μια γενικότερη στροφή στην εκπαίδευση, καθώς μέχρι πριν η ερβατριανή μέθοδος είχε ως βάση της μετάφραση αρχαίων ελληνικών κειμένων, άρα προσπαθούσε να δημιουργήσει εθνική συνείδηση μέσω του ένδοξου παρελθόντος. Αντιθέτως, στην εγκυκλοπαιδική διάταξη της ύλης υπήρχαν θεματικές ενότητες, οι οποίες έδιναν έμφαση σε θέματα της εποχής, τόσο πρακτικά, όσο και ουσιαστικά θέματα, δηλαδή «...συνδέεται με την προσπάθεια στροφής της εκπαίδευσης προς πρακτικότερες κατευθύνσεις. Αυτό ενισχύεται και από την εντύπωση που δημιουργείται ότι

²²² Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ.175-176.

²²³ Στο ίδιο, σ.176-177.

*παραγνωρίζεται η ιστορική γνώση –τόσο σημαντική στο προηγούμενο σύστημα- αφού δεν αναφέρεται στην προκήρυξη η ανάγκη συγγραφής βιβλίου ιστορίας για τα δημοτικά σχολεία».*²²⁴

Ο νέος διαγωνισμός κατέδειξε νικητή τον Χ. Παπαμάρκου για τα αναγνωστικά του, της β΄ και γ΄ τάξης του δημοτικού, ενώ απορρίφθηκαν τα άλλα του βιβλία. Οι αντιδράσεις ήταν πολλές και από τους υπόλοιπους συγγραφείς, αλλά και από τον Χ. Παπαμάρκου, ο οποίος δεν έμεινε ικανοποιημένος από την κρίση της επιτροπής. Όλα αυτά οδήγησαν εν τέλει στην παύση ισχύος αυτού του διαγωνισμού για την έγκριση ενός και μόνο βιβλίου «...εξαιτίας της αντιπαλότητας που αναπτύσσονταν μεταξύ των συγγραφέων που πολλές φορές μάλιστα έφτανε σε ακραία σημεία».²²⁵

3.4.1. Η άποψη του Π. Οικονόμου για τα σχολικά εγχειρίδια και τον Χ. Παπαμάρκου

Ο Π. Οικονόμου έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στα αναγνωστικά ως προς την επίθεση που άσκησε στον Χ. Παπαμάρκου, κυρίως τόσο γιατί διαφωνούσε στη μέθοδο και στο περιεχόμενο συγγραφής τους, όσο και στο γεγονός πως ο τελευταίος συμμετείχε τόσο ως διαγωνιζόμενος όσο και ως κριτής των διαγωνισμών για τα σχολικά βιβλία κι αυτό κατά τον Π. Οικονόμου δεν επέτρεπε στο διαγωνισμό να χαρακτηρίζεται ως αντικειμενικός.

Η αρχή της αντίδρασης του Π. Οικονόμου έγινε από το 7^ο τεύχος της πρώτης χρονιάς κυκλοφορίας του περιοδικού «Εκπαίδευσις», όπου ήταν ειρωνικός τόσο όσον αφορά στο χαρακτήρα του Χ. Παπαμάρκου «...είναι σοφός άνθρωπος, παιδαγωγός

²²⁴ Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ.177.

²²⁵ Στο ίδιο, σ.178.

άριστος, δυνάμενος να σκέπται καλλίτερον από τους Γερμανούς, να κάμνη σχολεία και βιβλία καλλίτερα των Γερμανικών»²²⁶, όσο και στα ίδια τα αναγνωστικά του, καθώς τόνιζε πως «... (δεν) εγράφησαν ποτέ μωρότερα βιβλία και χυδαιότερα και απειροκαλύτερα άλλα των αναγνωσματορίων του κ. Παπαμάρκου και (δεν) υπάρχουν βιβλία άλλα επιτηδειότερα να εμβάλωσιν αηδίαν και αποστροφήν και εις τους διδασκάλους τους διδάσκοντας τοιαύτα βιβλία και εις τους μαθητάς τους αναγινώσκοντας αυτά... Και η γλώσσα, και η διήγησις, αλλά προ παντός άλλου η ύλη είναι τοσούτον ημαρτημένη και αντιπαιδαγωγική, ώστε θεωρούμεν καθήκον να καταδείξωμεν ταύτα, ίνα σώσωμεν τα σχολεία από τον κίνδυνον, ον και κατά τούτο διατρέχουσιν. Ουδεμία σελίς είναι αναμάρτητος, τα δε διηγήματα είναι τοσούτον ταπεινά και χαμαίζηλα και ανήθικα, ώστε εκπλήττεται τις με την θρασύτητα των ανθρώπων, διά τοιούτων βιβλίων να ζητούν να εκδιώξουν εκ των σχολείων τον Όμηρον, τον Ηρόδοτον, τον Γεροστάθην και τα άλλα κλασσικά βιβλία».²²⁷ Σ' αυτό το σημείο, λοιπόν, γίνεται φανερό αυτό που αναφέρθηκε παραπάνω για τη στροφή συστήματος ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο σύμφωνα με το οποίο κατά τον Π. Οικονόμου, ο Χ. Παπαμάρκου αρνήθηκε κλασσικά ελληνικά βιβλία που καταδείκνυαν το ένδοξο παρελθόν της Ελλάδος, ενώ θεωρούσε πως τίποτα θετικό δεν υπήρχε σ' αυτά τα αναγνωστικά, καθώς τα θεωρούσε αντιπαιδαγωγικά και επικίνδυνα για τη χώρα, κάτι το οποίο πίστευε και για τον ίδιο τον Χ. Παπαμάρκου. Άλλωστε, δε δίστασε να πει πως «... μωρότερα βιβλία δεν εγράφησαν ποτέ από καταβολής κόσμου ουδέ θα γραφώσι» και καλούσε όλους του διδασκάλους να αντιταχθούν σ' αυτά για το καλό της πατρίδας.²²⁸

Στο θέμα των κλασσικών ελληνικών βιβλίων επανήλθε ο Π. Οικονόμου μέσω του περιοδικού στο 21^ο τεύχος τονίζοντας την απαράδεκτη κατ' αυτόν απόφαση του Χ. Παπαμάρκου να τα αντικαταστήσει με βιβλία, τα οποία δεν είχαν καμία αξία, δεν μάθαιναν τα ουσιώδη στα παιδιά και παρ' όλ' αυτά ήταν και ακριβότερα από τα άλλα. Ολοκλήρωσε την αντίθεσή του με μία έμμεση κατηγορία προς το πρόσωπο του

²²⁶ Εκπαίδευσις, Α', τχ7, 27.07.1892, σ.55.

²²⁷ Στο ίδιο, σ.55.

²²⁸ Στο ίδιο, σ.56.

τελευταίου για έλλειψη στοιχείων στα βιβλία του που αναφέρονταν σε καίρια σημεία της ελληνικής παιδείας, αλλά και γενικότερα του έθνους, όπως ήταν η πατρίδα, η θρησκεία, η Ελλάδα και η εθνική ιστορία. *«Έχομεν βιβλία αναγνωστικά τα άριστα δι' ελληνοπαίδας. Και έρχεται ο αυτός κακός δαίμων της Εθνικής παιδείσεως, και επειδή όχι μόνον να συγγράψη δεν είναι ικανός τοιαύτα βιβλία, αλλά ουδέ να εκτιμήση την παιδευτικήν αυτών σημασίαν, διψών δε φιλοχρηματίαν ως ο Ιούδας, καταργεί αναιδέστατα την Οδύσσειαν και τον Ηρόδοτον, εξορίζει τον Ηρακλήν και τον Θησέα, και βιάζει τους ελληνοπαίδας ν' αγοράζωσιν εις διπλασίαν τιμήν και ν' αναγιγνώσκι μωρολογήματα ικανά ν' αποβλακώσωσι και τας ευφυεστέρας φύσεις εισάγει βιβλία διά να θησαυρίση αυτός - τα οποία όχι φρόνιμα εθνικόν και αίσθημα θρησκευτικόν δεν δύνανται να εμπνεύσωσιν, αλλ' από τα οποία λείπουν και αυταί αι λέξεις πατρίς, θρησκεία, Ελλάς, εθνική ιστορία».*²²⁹ Θεωρούσε, λοιπόν πως στόχος του Χ. Παπαμάρκου ήταν η συγγραφή νέων βιβλίων καθαρά για οικονομικούς λόγους με απώτερο στόχο να κερδίσει ο ίδιος χρήματα, καθότι τα νέα συγγράμματα ήταν πιο ακριβά από τα προηγούμενα.

Άλλωστε, «μέχρι τούδε από της συστάσεως των Διδασκαλείων επεκράτησεν η ιδέα ότι προς μόρφωσιν ηθικήν και εθνικήν των ελληνοπαίδων πρέπει να δοθώσιν αυτοίς κλασσικά εθνικά συγγράμματα μεθερμηνευομένα εις την γλώσσαν αυτών και εις την αντίληψιν. Και τοιαύτα εξελέχθησαν πλήν των εθνικών παραμυθιών και των ηρώων της Ελλάδος, ο Ροβινσών, το κλασσικόν έργον του άγγλου Defoe, το μεταφρασθέν εις 72 γλώσσας και αναγινωσκόμενον απλήστως και παρά μικρών και παρά μεγάλων, Αναγνώσματα καθ' Όμηρον μάλιστα δε εκ της Οδυσσεΐας αυτού, Αναγνώσματα καθ' Ηρόδοτον, Αναγνώσματα καθ' Αρριανόν, κ.τ.τ. Τοιαύτην δε ιδέαν προς ανάγνωσιν κλασσικών βιβλίων εν τοις σχολείοις της Ελλάδος δεν υπαγόρευσε μόνον η τελειότης των έργων και το επίχαρι των μνημονευθέντων συγγραφέων, οίτινες είναι αιώνιον πάντων των αιώνων και πάντων των ανθρώπων και μικρών και μεγάλων εντρύφημα και εγκαλλώπισμα, αλλά και η επιστήμη αυτή η καθαρά της παιδαγωγικής, ήτις απηλλαγμένη

²²⁹ Εκπαίδευσις, Α', τχ21, 30.12.1892, σ.164.

πάσης προλήψεως εξήνεγκε ψήφον υπέρ των ανωτέρω βιβλίων ως των μόνων καταλλήλων να αναγιγνώσκονται παρ' όλων των παιδων ανεξαρτήτως φυλής και γένους». ²³⁰

Ο Π. Οικονόμου δε δίστασε να φανερώσει στο αναγνωστικό κοινό τη διάσταση μεταξύ των απόψεων και των πράξεων του Χ. Παπαμάρκου πάνω στο θέμα των εγχειριδίων και εν μέρει να ξεσκεπάσει το μη λειτουργικό σύστημα της επιλογής συγγραμμάτων, το οποίο υποστήριζε ο τελευταίος. Πιο συγκεκριμένα, «κατά τον δεύτερον διαγωνισμόν ενεκρίθη η παιδαγωγική του κ. Σπαθάκη. Κριτής και εισηγητής ήτο ο κ. Χ. Παπαμάρκου. Και όμως ο κύριος ούτος δεν edίδασκε κατά το βιβλίον, όπερ αυτός εβράβευσε, μάλιστα δε κατέκρινε τούτο, όπερ μαρτυρεί τι πράγμα είναι μερικοί κριταί, εξ' ων η πολιτεία εξαρτά την βελτίωσιν των σχολείων». ²³¹ Είναι εμφανές πως η επιλογή γινόταν είτε βεβιασμένα είτε ακολουθώντας άλλες πρακτικές που έκρυβαν άλλα συμφέροντα, διότι δεν είναι δυνατόν να υποστηρίζεις και να επιλέγεις κάτι και επί της ουσίας σε σύντομο χρονικό διάστημα να είσαι αντίθετος προς αυτή σου την απόφαση.

Το ότι το σύστημα αυτό ήταν σαθρό προσπάθησε να αποδείξει και με άλλα γεγονότα, καθώς «εις τον πρώτον διαγωνισμόν ενεκρίθη το αλφαβητάριον του κ. Σκορδέλη, εν δε τω δευτέρω απερρίφθη, μόνον διότι ήλλαξαν οι κριταί. Τοτ' αυτό ρητέον και περί της ιστορίας του κ. Φραγκίστα, και περί άλλων βραβευθέντων βιβλίων. Ταύτα πάντα τι αποδεικνύουσι; Ότι η αξία ή η απαξία παντός βιβλίου είναι σχετική κατά τους κριτάς και απόδειξις τούτου είναι ότι το αυτό βιβλίον εν μία περιόδω αποθεούται και εν τη άλλη αποταρταρούται ως το χειρότερον πάντων των βιβλίων, και ότι το βραβευθέν βιβλίον δεν είναι το κάλλιστον απολύτως, αλλά σχετικώς προς τους κριτάς και ότι ενδέχεται να είναι το χείριστον πάντων». ²³² Η άποψη του είναι λογική απ' τη σκοπιά πως ένα βιβλίο, το οποίο αποθεωνόταν από μία επιτροπή δεν μπορεί με την επόμενη επιτροπή να θεωρούταν το χειρότερο. Σίγουρα σε μια τέτοια περίπτωση κάτι άλλο συνέβαινε, κάτι που είχε να κάνει με τους κριτές και τον τρόπο με τον οποίο λάμβαναν τις αποφάσεις. Βεβαίως, κάθε άνθρωπος έχει διαφορετική άποψη και κρίση, έτσι και κάθε κριτής μπορεί

²³⁰ Εκπαίδευσις, Α', τχ27, 28.02.1893, σ.214.

²³¹ Εκπαίδευσις, Α', τχ20, 20.12.1892, σ.155.

²³² Στο ίδιο, σ.155.

να βρει σε κάθε βιβλίο κάτι διαφορετικό. Διάσταση απόψεων μεταξύ των κριτών μπορεί να υπάρξει, το κενό όμως αυτού του διαγωνισμού έγκειται στο γεγονός πως θα έπρεπε να υπάρχουν κάποιες προδιαγραφές για το κατάλληλο σύγγραμμα, ώστε οι αποκλίσεις μεταξύ των απόψεων τους να είναι μικρές.

Συγχρόνως όμως ο Π. Οικονόμου εξέφρασε και την άποψή του για το πώς πρέπει να είναι τα διδακτικά βιβλία ώστε να θεωρηθούν κατάλληλα: *«1. να περιέχει πάσας τας γνώσεις τας απαιτούμενας προς μόρφωσιν του μαθητού κατά τον βαθμόν του σχολείου, δι' ο είναι προωρισμένον, 2. Η διάταξις της ύλης να είναι παιδαγωγική, δηλ. να είναι τοιαύτη ώστε και ευκόλως να αντιλαμβάνηται αυτής ο μαθητής και το ενδιαφέρον αυτού να εξεγείρηται διά της επιτηδείας των γεγονότων εκθέσεως και 3. Η γλώσσα του βιβλίου πρέπει να είναι ακριβής απηλλαγμένη και του αρχαίζοντος ιδιώματος και του χυδαίου...»*.²³³ Όφειλαν λοιπόν να ήταν έτσι διαμορφωμένα τα διδακτικά βιβλία, ώστε να ήταν κατάλληλα και σύμφωνα προς τις ανάγκες, τα ενδιαφέροντα και τις δυνατότητες των μαθητών, άλλωστε αν πραγματικά δεν κάλυπταν τα παραπάνω επί της ουσίας δε θα επιτελούσαν ορθά το στόχο τους, ο οποίος ήταν η μόρφωση των παιδιών. *«Το αναγνωστικόν βιβλίον θ' αναπτύξη την κρίσιν του παιδός, θα εξεγείρη αισθήματα ευγενή, θα εμπνεύση φρόνημα, θα παράσχη τα στοιχεία του ηθικού ημών χαρακτήρος, θα μορφώση εκ του μικρού παιδός Έλληνα ή Γερμανόν ή Άγγλον, θα εξυπνίση την συνείδησιν αυτού ως ατόμου και ως μέλλους κοινωνίας ωρισμένης ή δεν θα πράξη ουδέν τούτων και θα κρατήται υπό ενός φωνασκού αναγνώστου»*.²³⁴

Τον Οκτώβριο του 1893, το περιοδικό δημοσίευσε και σχολίασε τη νέα προκήρυξη για τη συγγραφή των διδακτικών βιβλίων, η οποία δημοσιεύθηκε στις 25 Φεβρουαρίου. Σύμφωνα μ' αυτήν *«(τα) αναγνωστικά βιβλία διά τους μαθητάς αμφοτέρων των φύλλων,(θα είναι) άνευ εικόνων, περιέχοντα Αισωπείους μύθους, περιγραφάς και βίους ζώων και φυτών, περιγραφάς της φύσεως, παροιμίας, γνωμικά, ποιήματα και διηγήματα διά γλώσσης απλής και γνησίας Ελληνικής καλλύνοντα τας ψυχάς των μαθητεούντων παίδων ΚΑΤΑ ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙ ΤΩΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΩΝ*

²³³ Εκπαίδευσις, Α', τχ11, 10.09.1892, σ.81.

²³⁴ Εκπαίδευσις, Α', τχ28, 10.03.1893, σ.223.

ΔΕΚΑΕΤΙΩΝ ΠΑΝΤΑΧΟΥ ΤΟΥ ΠΕΠΟΛΙΤΙΣΜΕΝΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΝΤΩΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ».²³⁵ Προφανώς, το περιοδικό στοχευμένα τόνισε με κεφαλαία γράμματα κάποιες λέξεις και προτάσεις θέλοντας να αναδείξει την ειρωνική στάση προς τα παραπάνω λεγόμενα, καθώς και την αντίδραση - αντίθεσή του προς αυτή την προκήρυξη. Η νέα προκήρυξη, λοιπόν, ήθελε τα διδακτικά βιβλία προσιτά στους μαθητές από άποψη γλώσσας, αλλά και περιεχομένου, με θέματα κυρίως από τη φύση και γενικότερα να διέπονταν από κάποια στοιχεία, τα οποία έκρινε ότι ακολουθούσαν και όλα τα άλλα «πολιτισμένα» κράτη της Ευρώπης.

Σ' αυτό το σημείο το περιοδικό αντιπαρέβαλε την προκήρυξη των αναγνωστικών της Γερμανίας –η οποία επί της ουσίας αποτελούσε το “καλούπι” για τη δημιουργία της δικής μας-, καθότι στην Ελλάδα εκείνης της περιόδου θεωρούταν και από τους πολιτικούς της ως χώρα πρότυπο ως προς το εκπαιδευτικό της σύστημα, το οποίο προσπαθούσε να μιμηθεί και η χώρα μας. *«Πρέπει δε το αναγνωσματοάριον να έχη λαϊκόν χαρακτήρα και το περιεχόμενον αυτού να συντελή εις την μόρφωσιν των μαθητών, όπερ είναι και ο σκοπός του σχολείου. Μάλιστα δε προτιμητέα είναι εκείνα τα αναγνωσματοάρια, ά έχουσι καλήν γλώσσαν και δεν περιέχουσιν ουδέ εν τοις ιστορικοίς και φυσιογνωστικοίς τεμαχίοις ιδίας του εκδότου εργασίας, αλλ’ αποσπάσματα εκ των αρίστων παρ’ ημίν λαϊκών συγγραμμάτων των ημετέρων κλασσικών συγγραφέων»*.²³⁶ Το περιοδικό προσπάθησε να αποδείξει πως ένα από τα πολιτισμένα κράτη, το οποίο ο Υπουργός και οι σύμβουλοί του επιδίωκαν να μιμηθούν και στο οποίο παρέπεμπαν, δεν έδινε έμφαση σε θέματα φυσιογνωστικά απορρίπτοντας βιβλία παγκοσμίως αναγνωρισμένα για την αξία τους και γραμμένα από συγγραφείς της ίδιας της χώρας. Αντιθέτως, διαμέσου αξιόλογων βιβλίων εγχώριων συγγραφέων ήθελε να μορφώσει καταλλήλως τα παιδιά. Ορθώς, λοιπόν κατέδειξε ένα κενό ανάμεσα σ’ αυτά που υποστήριζε το Υπουργείο και

²³⁵ Εκπαίδευσις, Α', τχ28, σ.217-218.

²³⁶ Στο ίδιο, ό.π., σ.218.

την πραγματικότητα και συνέχισε γράφοντας πως «... η ουσία αυτή του Αναγνωσματορίου, να είναι δηλ. **εθνικόν βιβλίον** ήτοι να περιέχει πράγματα αναφερόμενα εις το Γερμανικόν έθνος, εξαίροντα τας καλὰς αυτού ιδιότητας, επαινούντα τον βίον του, την εκκλησίαν του κ.τ.λ. κ.τ.λ. Διατί λοιπόν δεν ζητείτε, και υμείς, Κύριε Υπουργέ τοιούτο Αναγνωσματορίον; Δεν σας αρέσκει να βλέπητε τον Ελληνικόν λαόν έχοντα εθνικόν φρόνημα και διά τούτο αφαιρείτε από τας χείρας αυτού τον Όμηρον και τον Ηρόδοτον, **αφαιρείτε την ιστορίαν την εθνικήν αυτού σύμπασαν**, και επιτρέπετε ακώλυτον κυκλοφορίαν βιβλίων, ων η μόνη αρετή είναι να απομωραίνουνσι τους ανθρώπους; Ιδού δε τι λέγει ως προς το προκείμενον ζήτημα ο μέγας της Γερμανίας παιδαγωγός, ο Diesterweg Wegweiser τομ.2 σελ. 161. 'Το Αναγνωσματορίον των σχολείων ημών πρέπει να είναι Γερμανικόν βιβλίον δηλ. να είναι βιβλίον **πατριωτικόν**. Τα εν αυτό εκτιθέμενα πρέπει να καθιστώσιν εις τους μαθητάς γνωστά κατ' εξοχήν **εθνικά πράγματα**, ο δε τρόπος της παραστάσεως αυτών είτε εν πεζώ είτε εν ποιητικώ λόγω γίνεται, να είναι επίχαρις και θελκτικός... η δόξα της πατρίδος ημών, τα αληθή των μεγάλων ανδρών αυτής κατορθώματα, η χώρα ημών και οι κάτοικοι αυτής πρέπει να παραταθώσι εις τας ψυχὰς των παιδων κατά τον επίχαριν τρόπον της αντιλήψεως αυτών υπό των ποιητών αυτής και συγγραφέων. Το διά τους παίδας προωρισμένον αναγνωσματορίον πρέπει απροκαλύπτως (ganz entehieden) να φέρη τον εθνικόν χαρακτήρα και να φαίνητε εν αυτό αριδήλως το αίσθημα της ενότητος εις πράγματα εθνικά. **Ο αυξανόμενος Γερμανός πρέπει να ανατραφή και μορφωθή Γερμανικώς.** ... Αλλ' ας προσαγάγωμεν και δεύτερον μάρτυρα αξιόπιστον τον Chr. Schumann... λέγει τα εξής: 'Το αναγνωσματορίον είναι παρά την αγίαν Γραφήν, το σπουδαιότατον βιβλίον του δημοτικού σχολείου. **Περιέχει δε τούτο κατ' εκλογήν τα άριστα μέρη του πνευματικού θησαυρού του έθνους ημών** και ούτως αποβαίνει γνήσιον του λαού βιβλίον και πυρήν της γλωσσικής αυτού μορφώσεως... Ημείς οι Γερμανοί κατέχομεν απaráμιλλον θησαυρόν κλασσικών συγγραμμάτων κατά τα διάφορα του λόγου είδη και εκ του θησαυρού τούτου πρέπει να τρέφηται πάσα καρδιά επιδιώκουσα ελευθερίαν μόρφωσιν... Το αναγνωσματορίον δε τούτο πρέπει ου μόνον ποιήματα των κορυφαίων παρ' ημίν ποιητών να περιέχη, αλλά και εν πεζώ λόγω (και το μέρος μάλιστα τούτο πρέπει να ήναι το επικρατέστερον) να περιέχη τα άριστα μέρη εκ των μεγάλων ημών

συγγραφέων, εν οἷς να απεικονίζεται μετὰ ζωῆς καὶ χάριτος ἡ Γερμανικὴ χώρα καὶ ὁ Γερμανικὸς βίος'». ²³⁷

Με τα παραπάνω ανέδειξε την πλήρη αναστροφή της πραγματικότητας από το Υπουργείο, το οποίο σε καμία περίπτωση δεν ακολούθησε όπως το ίδιο δήλωνε τις πράξεις των πολιτισμένων κρατῶν καὶ το κατηγόρησε ἐμμέσως γιὰ παιδεία ἡ ὁποία δὲν ἦταν ἐθνική, ἀλλὰ ἀντιθέτως ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὴ θρησκεία, ἀπορρίπτοντας τοὺς ἐθνικοὺς συγγραφεῖς τῆς σε ἀντίθεση με τὴ Γερμανία, ἡ ὁποία ἔδινε ἐμφαση σὲ ὅλα τὰ παραπάνω γνωρίζοντας πὼς οὐσία τῆς παιδείας ἦταν ἡ διαμόρφωση ἐθνικῆς συνείδησης μέσῳ τῆς μορφώσεως τῶν νέων. Δὲν ἀκολουθοῦσε μιὰ παιδεία βασισμένη σὲ συγγράμματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὴ ζωὴ καὶ τὴ φύση, ἀλλὰ τὸ ἔθνος καὶ τὰ ἐπιτεύγματά του. Σίγουρα διαμορφώνεται ἐδῶ ἓνα ἐρώτημα γιὰ τὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ Υπουργεῖο θέλησε νὰ ἀνασκευάσει τὴν πραγματικότητα καὶ ἀν αὐτὸ ἐγίνε ἐσκεμμένα ἢ ἀπὸ ἀγνοία.

Ἐνα ἀκόμη παράδοξο σ' ὅλα αὐτά, τὸ ὁποῖο γνωστοποίησε τὸ περιοδικό ἦταν καὶ τὸ γεγονὸς πὼς τὸ παλαιότερο σύστημα συγγραφῆς ἀναγνωστικῶν, καθὼς καὶ τὰ ἴδια ἀναγνωστικά, τὰ ὁποῖα στόχευαν στὴ διαμόρφωση ἐθνικῆς συνείδησης διαμέσου κλασσικῶν συγγραφέων ἦταν ευρέως ἀποδεκτά ὄχι μόνον στὴν Ελλάδα, ἀλλὰ καὶ στὴ Γερμανία, ἡ ὁποία τὰ θεωροῦσε πολὺ σημαντικά καὶ γιὰ τὴ μόρφωση τῶν δικῶν τῆς τέκνων. ²³⁸ Αφοῦ, λοιπὸν ἀποδεδειγμένα τὰ πολιτισμένα κράτη υποστήριζαν τέτοια συγγράμματα καὶ τελικὸς σκοπὸς τῶν ἀναγνωστικῶν ὀφείλε νὰ ἦταν ὁ πατριωτισμὸς καὶ ἡ ἐθνικὴ συνείδηση, διερωτᾶται τὸ περιοδικό «... ἡ προκήρυξις τοῦ υπουργείου τι ἐπιδιώκει, παρακαλούμεν, ζητούσα περιγραφῆς καὶ βιογραφίας ζώων καὶ φυτῶν;». ²³⁹ Ἡ ἀπάντησις σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα εἶναι προφανής. Συνέχισε ὁμως ἐπιρρίπτοντας τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἀπόκρυψη τῆς ιστορίας ἀπὸ τὰ ἀναγνωστικά καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Ομήρου

²³⁷ Ἐκπαίδευσις, Α', τχ28, 10.03.1893, σ.218-221.

²³⁸ «Οὐδέν ἄλλο βιβλίον πληροῦν πάντας τοὺς ὅρους μορφωτικοῦ βιβλίου τῶν παιδῶν, εἶπεν ὁ Herbart, γινώσκω πλην τῆς Οδύσσειας τοῦ Ομήρου». Στὸ ἴδιο, σ.220.

²³⁹ Στὸ ἴδιο, σ.220.

και του Ηροδότου στον Χ. Παπαμάρκου²⁴⁰ θεωρώντας πως ο Υπουργός έπεσε θύμα του τελευταίου ή είχε πλήρη άγνοια κυρίως όσον αφορά του τι γινόταν στη Γερμανία και «διά ταύτα νομίζομεν ότι έχει καθήκον ο κ. Υπουργός επιβαλλόμενον εις αυτόν και υπό του ονόματος του και υπό της χώρας... να καλέση τον συντάκτην της προκηρύξεως των βιβλίων διά την δημοτικήν εκπαίδευσιν και να ζητήση λόγον παρ' αυτού πως γράφει πράγματα γινόμενα δήθεν εις τα πεπολιτισμένα Κράτη, εν ώ τοιαύτα εκεί δεν γίνονται; Διά τί εξορίζει εκ του σχολείου ημών τον Όμηρον και τον Ηρόδοτον, τα αιώνια υποδείγματα τελειότητος ανθρωπίνης; Διά τι τέλος απαγορεύει την εθνικήν ημών ιστορίαν και ούτω και το έθνος βλάπτει και το Υπουργείον εκθέτει εις γενικήν δικαίαν κατάκρισιν... καθήκον έχει εν πάση προτεινομένη μεταβολή των εκπαιδευτικών ημών πραγμάτων να συγκαλή εις συνεδρίαν τους δυναμένους να έχωσι γνώμιν ασφαλή περί τοιούτων ζητημάτων... και αφ' ου διαφωτίζεται παρ' αυτών εν κοινή συζητήσει εις το τι δει γενέσθαι, τότε ας εκτελή τα κοινή δεδογμένα μετά της πεποιθήσεως ότι ωφελεί τον τόπον»²⁴¹. Ο Π. Οικονόμου πρότεινε λοιπόν, ο Υπουργός να αποφασίζει για τέτοια καίρια θέματα αφού πρώτα ακούσει τη γνώμη που έχουν οι περισσότεροι από αυτούς που έχουν γνώση πάνω σ' αυτά τα αντικείμενα και πάντοτε με γνώμονα το καλό της πατρίδας και να ψάξει σε βάθος την ακριβή αιτία της διαφορετικής ανάγνωσης της προκήρυξης των αναγνωστικών της Γερμανίας.

Παράλληλα, προσπάθησε να νουθετήσει τον Υπουργό για το θέμα του μαθήματος της Ιστορίας, καθότι «εν τω σχολικώ νόμω αναγράφεται εν τοις σπουδαιοτάτοις το μάθημα της εθνικής ιστορίας»²⁴², αλλά σύμφωνα με απόφαση του Χ. Παπαμάρκου «κατήγγησε το μάθημα της ιστορίας από τα δημοτικά σχολεία δηλ. την βασιλίδα των μαθημάτων, την ψυχήν της εθνικής ημών παιδεύσεως».²⁴³ Βεβαίως, στόχος του περιοδικού σ' αυτό το σημείο ήταν να τονίσει και να επικρίνει την απόφαση του Χ. Παπαμάρκου επιδεικνύοντας για μία ακόμη φορά την αντίθεσή του προς την ιστορία του

²⁴⁰ «Εις ημάς δεν υπάρχει ουδέ η ελάχιστη αμφιβολία ότι εις τον κ. υπουργόν παρεστάθηκαν αλλοία τα πράγματα, ουχί ως αληθώς υπάρχουνσι, και απέκρυσαν επιμελώς ότι διά του μέτρου τούτου αποβάλλεται εκ των σχολείων ο Όμηρος και ο Ηρόδοτος...». ²⁴⁰ Εκπαίδευσις, Α', τχ28, ό.π., σ.221.

²⁴¹ Στο ίδιο, σ.221.

²⁴² Στο ίδιο, σ.222

²⁴³ Στο ίδιο, σ.222.

έθνους και την εθνική συνείδηση και να τον κατηγορήσει για έλλειψη πατριωτισμού, τονίζοντάς του την υποχρέωσή του για όσο καιρό ήταν υπάλληλος του κράτους να ακολουθούσε τους νόμους του.²⁴⁴

Επανερχόμενοι στο θέμα της νέας προκήρυξης για τα αναγνωστικά, η οποία απέρριπτε τα κλασσικά βιβλία των αρχαίων σύμφωνα με απόφαση του Χ. Παπαμάρκου, το περιοδικό αντιπαρέβαλε την άποψη του τελευταίου λίγα χρόνια πριν και συγκεκριμένα «... εν έτει 1885... στο “περί του σκοπού της Εκπαιδεύσεως της Ελληνίδος νεολαίας”...»²⁴⁵ σύμφωνα με την οποία «... κατέκρινε διά γλώσσης δριμείας την αφοσίωσιν των άλλων εις τα ξένα, την αμέλειαν δε των εθνικών...».²⁴⁶ Μάλιστα, το περιοδικό στοχεύοντας στο να αποδείξει την αντίθεση μεταξύ των τότε απόψεων του Χ. Παπαμάρκου και των μετέπειτα, δε δίστασε να βάλει αυτολεξεί τα λόγια του τελευταίου, σύμφωνα με τα οποία «... η άγνοια των πατρίων η επιφέρουσα την έλλειψιν του προς τα πάτρια ζήλου είνε κατά μέγα μέρος έργον των σχολείων... Ο **Ηρόδοτος** και ο Πολύβιος είναι ταμείον σοφών ανεκδότων και βρίθουσιν ανθρωπίνων πράξεων εκ γενναίας ψυχής, ακαταβλήτου θάρρους και διαπύρου προς την πατρίδα ενθουσιασμού προερχομένας... Δεν υπάρχει γνησίως Ελληνική ύλη προς σύνταξιν ενός **ελληνικού αναγνωσματορίου** και είναι ανάγκη να καταφεύγωμεν εις τα γαλλικά και γερμανικά αναγνωσματάρια;».²⁴⁷ Είναι λοιπόν άξιο απορίας πως ο άνθρωπος που λίγα χρόνια πριν υμνούσε τα ελληνικά συγγράμματα και τους αρχαίους συγγραφείς και τα θεωρούσε αναπόσπαστο κομμάτι της ελληνικής εκπαίδευσης στον προκείμενο διαγωνισμό τους απέρριψε, βάζοντας στη θέση τους κείμενα των οποίων η αξία τους αμφισβητούταν.

Το γενικότερο μπέρδεμα και οι αντιδράσεις για τους διαγωνισμούς επέφεραν σύγχυση μεταξύ των διδασκάλων για το ποια βιβλία έπρεπε να χρησιμοποιήσουν, γι’

²⁴⁴ «Εν όσω όμως είναι υπάλληλος και πληρώνεται με παχείς μισθούς μόνον διά να εκτελή ευσυνειδήτως τους νόμους, η αθέτησις αυτών η σκόπιμος μάλιστα προκειμένου περί σοβαρού ζητήματος, οίον είναι η διδασκαλία, ή μη της εθνικής ιστορίας εν τοις σχολείοις της Ελλάδος, γινομένη μάλιστα εν αγνοία του προϊσταμένου υπουργού, είναι πράξις, ην δεν δυνάμεθα αρκούντως να χαρακτηρίσωμεν». Εκπαίδευσις, Α’, τχ28, ό.π., σ.222

²⁴⁵ Εκπαίδευσις, Α’, τχ29, 20.04.1893, σ.225.

²⁴⁶ Στο ίδιο, σ.225.

²⁴⁷ Στο ίδιο, σ.226.

αυτό το λόγο το περιοδικό αποφάσισε να δώσει τις απαραίτητες διευκρινήσεις προς αυτούς. «...Δηλούμεν αυτοίς ότι από δύο ετών ουδεμία πλέον δι' αυτούς ως προς τούτο (ενν. να διδάξουν τα εγκριθέντα βιβλία του διαγωνισμού) υποχρέωσις υπάρχει και ότι έκαστος διδάσκαλος δύναται μόνος να εισάγη ό,τι βιβλίον αυτός θεωρεί το καλλίτερον. Εγώ ως άριστα βιβλία προκρίνω. 1. Αλφαβητάρια και αναγνωσματάρια εκ του εθνικού ημών βίου διά την πρώτην τάξιν του σχολείου. 2. Ροβινσώνα διά την δευτέραν τάξιν. 3. Οδύσσειαν διά την τρίτην τάξιν. 4. Ηρόδοτον διά την τετάρτην τάξιν... Ο διδάσκαλος είναι ελεύθερος να προτιμήση οποίον θέλη... Νομίζομεν ότι επιβάλλεται καθήκον εις τους διδασκάλους να υπερασπίσωσι την πατρίδα των απειλουμένην υπό ανθρώπων, οίτινες κατέστησαν η χλεύη του κόσμου διά τα ασυνάρτητα και θαυμάσια περί σχολείων και διδασκάλων σχέδιά των».²⁴⁸ Ο Π. Οικονόμου προσπάθησε, λοιπόν τόσο να σταθεί στο πλευρό των διδασκάλων και να τους βοηθήσει δίνοντας κατευθυντήριες γραμμές για τα συγγράμματα, αλλά συγχρόνως να καταδείξει την πεποίθησή του για τα κλασσικά κείμενα των αρχαίων, καθώς και την αντιεθνική πολιτική του Χ. Παπαμάρκου.

Προσπάθησε να σταθεί δίπλα τους και όταν έμαθε ότι κατά κάποιο τρόπο απειλούνταν να διδάσκουν τα αναγνωσματάρια του Χ. Παπαμάρκου και του Γεωργαντά, παρότι όπως ειπώθηκε παραπάνω ήταν ελεύθεροι να πράξουν κατά βούληση. «...Υπάλληλοι του τμήματος της δημοτικής εκπαιδεύσεως υπό κακώς εννοουμένου ζήλου προς τον προϊστάμενον του τμήματος, ου θέλουσι να θεραπεύσωσι τα ιδιωτικά συμφέροντα, λησμονούντες την θέσιν των προσπαθούν διὰ παντοίων απειλών να παραπείσωσιν αυτούς ότι η μόνη σωτηρία αυτών έγκειται εν τη εισαγωγή εις το σχολείον αυτών των βιβλίων... Νομίζομεν ότι ο κ. Υπουργός ... θα σωφρονίση αυτούς...».²⁴⁹

Οι κατηγορίες προς το πρόσωπο του Χ. Παπαμάρκου συνεχίστηκαν όσον αφορά στον νόμο ΒΡΑ΄ για τον διαγωνισμό των βιβλίων, όπου θεωρούσαν ότι ο τελευταίος τον δημιούργησε σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά που είχαν τα δικά του βιβλία και μάλιστα εν τέλει κρίθηκε πολυδάπανος για την αγορά των συγκεκριμένων βιβλίων, ιδίως αν συγκριθούν με τα παλαιότερα. Πιο συγκεκριμένα, ο παραπάνω νόμος απαιτούσε

²⁴⁸ Εκπαίδευσις, Β΄, τχ4, 20.06.1893, σ.32.

²⁴⁹ Εκπαίδευσις, Β΄, τχ12, 12.09.1893, σ.95.

Αλφαβητάριον «... άνευ εικόνων, όπερ έσται διμερές, συγκείμενου εκ του παρασκευαστικού της απταίστου και του παρασκευαστικού της λογικής αναγνώσεως...»²⁵⁰, μόνο που τέτοιο Αλφαβητάριον «...υπάχει εν κυκλοφορία μόνον το του Παπαμάρκου και ουδενός άλλου... Αλφαβητάριον εκ ΤΕΣΣΑΡΩΝ μόνον τυπογραφικών φύλλων και ουχί εξ οκτώ, όσα δηλαδή συνέρραψεν η Παπαμάρκειος απεραντολογία, εξ ης προκύπτει ζημία τρις μεγίστη διά τους μαθητάς και τους γονείς, η εξής. Κατά το άρθρον 4 του ρηθέντος Νόμου ΒΡΑ' "η τιμή κατά το τυπογραφικόν φύλλον ορίζεται διά τα βιβλία των δημοτικών σχολείων εις λεπτά οκτώ."... ώστε Αλφαβητάριον εξ οκτώ... τυπογραφικών φύλλων, ων έκαστον διατιμάται οκτώ λεπτών, θα πωλήται... αντί 64 λεπτών... πολλάκις θα διπλασιάζονται τουλάχιστον αι διάφοροι κερδοσκοπικάί χείρες των μεταπωλητών, έως να φτάσωσι τα Αλφαβητάρια εξ Αθηνών εις χείρας των μικρών μαθητών των διαφόρων αποκέντρων χωρίων της Ελλάδος. Ωστε το Αλφαβητάριον θα πωλήται αντί 64 και 80 και 120 λεπτών τοις μαθηταίς... ενώ πωλούνται νυν από 3 λεπτών μέχρι 25 μόνον».²⁵¹ Γίνεται λοιπόν αντιληπτό πως τα βιβλία που χρησιμοποιούσαν στο παρελθόν ήταν πιο οικονομικά και αν συγκρίνει κανείς την αξία τους – όπως αποκαλύφθηκε παραπάνω μέσω των απόψεων του περιοδικού- αποτελούσαν την καλύτερη δυνατή λύση, δείχνοντας πως δεν υπήρχε λόγος αλλαγής τους.

Βεβαίως, την ίδια στιγμή το περιοδικό απέδειξε πως ο διαγωνισμός ήταν στημένος από τον ίδιο τον Χ. Παπαμάρκου, ο οποίος κατ' αυτούς είχε μελετήσει όλα του τα μέρη, ώστε να ευνοηθεί ο ίδιος. «Κατασκεύασε πρώτον τον νόμον ελλιπέστατον και ελαστικώτατον, διά Βασιλικού δε είτα Διατάγματος εξήρεσε του γενικού κανόνος μόνον τα ιδικά του βιβλία, και διά της υπουργικής προκηρύξεως εξησφάλισεν οριστικώς εις εαυτόν το γέρας διότι α'.)έκαμε την προκήρυξιν, κατά τε το περιεχόμενον της ύλης των βιβλίων του και την διαίρεσιν αυτής, ακριβώς όπως είχε γράψη αυτός τα ιδικά του βιβλία β'.) πλην τούτου προκήρυξε τα βιβλία των δημοτικών σχολείων άνευ εικόνων! "διότι σήμερον αντί σμικροτάτης δαπάνης δύναται παν σχολείον και πας διδάσκαλος να έχη (κολοκύθια-τούμπανα) ίδιον βιβλίον εικόνων". Ως γράφει ο ίδιος... γ'.) το σπουδαιότατον 'όμως πάντων είναι εν άρθρω 5 του Β. Διατ. Της 20 Φεβρουαρίου 1893 γράφει τάδε "Έκαστον

²⁵⁰ Εκπαίδευσις, Β', τχ36, 30.04.1894, σ.286.

²⁵¹ Στο ίδιο, σ.286.

τυπογραφικών φύλλον πρέπει να περιέχει περίπου 27,000 τυπογραφικά στοιχεία, *πλήν των φύλλων των αναγνωστικών βιβλίων των δημοτικών σχολείων, ων το μεν Αλφαβητάριον πρέπει να περιέχει εν όλω εν μιν τω πρώτω μέρει 42,500 στοιχεία!! Εν τω δευτέρω δε αυτού μέρει περί τα 16,500 κατά τυπογραφικών φύλλον, ο δε δεύτερος και τρίτος τόμος του Αναγνωσματορίου περί τα 18000 στοιχεία κατά τυπογραφικών φύλλον ο δε τέταρτος του αυτού βιβλίου περί τα 22000 στοιχεία κατά φύλλον*.²⁵² Εδώ παρατηρείται πως ο νόμος κοιτούσε λεπτομέρειες, οι οποίες το πιο πιθανόν θα αποτελούσαν σχεδόν αδύνατο να πραγματοποιηθούν αν όχι για όλους σίγουρα για τους περισσότερους, για τον συντάκτη του όμως δεν ήταν καθότι ο ίδιος «... προκηρύσσω διαγωνισμόν συμφωνότατον προς το περιεχόμενον των ιδίων του αναγνωσματορίων, αλλά και ποιών εξαίρεσιν κατά την έκτασιν, διά μόνα τα ιδικά του βιβλία!». ²⁵³ Είχε λοιπόν επιτελεστεί μία κατάφορη αδικία κυρίως προς το πρόσωπο των υπόλοιπων συγγραφέων, διότι κατά κάποιον τρόπο θα έδιναν μία άνιση μάχη με νικητή εκ των προτέρων τον Χ. Παπαμάρκου, ο οποίος τα είχε φέρει όλα στα μέτρα του, αλλά και προς των πρόσωπο των μαθητών, οι οποίοι θα είχαν σύγγραμμα, το οποίο θα ήταν αμφιβόλου ποιότητας εφόσον δε θα είχε επιλεχθεί με σωστά κριτήρια και μάλιστα θα πλήρωναν και ένα διόλου ευκαταφρόνητο ποσό.

Άλλωστε, ο συγκεκριμένος διαγωνισμός με τον τρόπο που διεξαγόταν και με την επιλογή ενός και μόνο βιβλίου μόνο προβλήματα θα μπορούσε να προκαλέσει, καθώς «...οι κριταί...ενέκριναν το βιβλίον του φίλου των, το βιβλίον το υποστηριζόμενον υπό της κρατούσης πολιτικής μερίδος, το βιβλίον τέλος το συμφωνούν προς τας γνώμας των κριτών. Αλλά τοιοῦτο βιβλίον είναι και το άριστον; Βεβαίως ουχί. Ο έλεγχος των βραβευθέντων βιβλίων απέδειξε τρανόντατα τας ατελείας αυτών, ο έλεγχος των λόγων της απορρίψεως των άλλων απέδειξεν ότι οι κριταί κατά το πλείστον ηπατώντο. Τότε, αφ' ου τα βραβευθέντα βιβλία δεν ήσαν τα καλλίτερα, και έβλαψε σπουδαίως την παιδείαν ο άδικος παραγκωνισμός των καλών βιβλίων, έφερε τουλάχιστον ωφέλειαν υλικήν εις τους μαθητάς, όπερ κυριώτατα επεδίωκεν ο νόμος; Ουχί. Οι καθηγηταί οι έχοντες ίδια βιβλία ή μη εγκρίνοντες τα εγκριθέντα εδίδασκον κατά τα βιβλία των ή κατά τα βιβλία των

²⁵² Εκπαίδευσις, Β', τχ36, ό.π., σ.286.

²⁵³ Στο ίδιο, σ.286.

πεποιθήσεών των και οι μαθηταί ήσαν ηναγκασμένοι να αγοράζωσι διπλά βιβλία, δηλαδή και τα εγκριθέντα και τα άλλα, καθ' ἃ ἐδίδασκεν ὁ καθηγητής των και οὕτως ἀντί ἐλαττώσεως των δαπανών ἐπῆλθε διπλασίαισι αὐτῶν».²⁵⁴ Τα παραπάνω καταδεικνύουν την αδυναμία του διαγωνισμού στο να επιτύχει το σκοπό του, καθώς και δεν υπήρχε αντικειμενικότητα στην επιλογή των βιβλίων και δεν χρησιμοποιούνταν εν τέλει τα επιλεχθέντα, αλλά μεγαλύτερο μειονέκτημα αποτελούσε το γεγονός πως από οικονομικής απόψεως υπήρξε ασύμφορος για τους μαθητές και τις οικογένειές τους, διότι αναγκάζονταν να δίνουν χρήματα για την αγορά τόσο των βιβλίων που διάλεξαν οι κριτές, όσο και αὐτῶν που εν τέλει διδάσκονταν.

Ακόμη ένα γεγονός που αποδεικνύει τα «σαθρά θεμέλια» αὐτοῦ τοῦ διαγωνισμοῦ εἶναι καὶ ἡ συμπεριφορὰ των ἰδίων των κριτῶν, οἱ οἱποῖοι μπορεῖ συγχρόνως νὰ ἦταν καὶ διδάσκαλοι. Ἐτσι, ἀπὸ τὴ μίᾳ μεριά ἐκρίναν θετικὰ ἓνα βιβλίον καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲν τὸ χρησιμοποιούσαν μέσα στὴν τάξη, ἀλλὰ δίδασκαν κάποιο ἄλλο. Τέτοια παραδείγματα ἦταν «... ὁ κ. Παπαμάρκος, ὁ βραβεύσας τὴν παιδαγωγικὴν τοῦ κ. Σπαθάκη οὐδέποτε ἐδίδαξε κατ' αὐτήν, μάλιστα δὲ ἀναφανδὸν κατέκρινεν αὐτήν, ὁ κ. Γεωργαντάς ὁ δώσας καὶ αὐτὸς ψήφον υπέρ τῆς παιδαγωγικῆς τοῦ κ. Σπαθάκη ἐδίδαξε κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν παιδαγωγικὴν τοῦ κ. Χρ. Παπαδοπούλου καὶ διδάσκει ἀκόμη μεταχειριζόμενος ἐνιαχοῦ καὶ τὴν παιδαγωγικὴν τοῦ κ. Σπαθάκη. Ὁ κ. Σπαθάκης οὐδέποτε ἐδίδαξε κατὰ τὴν ἐγκριθείσαν ψυχολογίαν τοῦ κ. Δ. Ολυμπίου, ὁ κ. Δ. Ολύμπιος οὐδέποτε ἐδίδαξε κατὰ τὴν ἐγκριθείσαν λογικὴν τοῦ κ. Αρ. Σπαθάκη».²⁵⁵ Ὅταν λοιπὸν οἱ ἴδιοι οἱ κριτὲς δὲν υποστήριζαν ἐπὶ τῆς οὐσίας τὶς ἐπιλογές τους καὶ κατ' ἐπέκτασιν αὐτὸ των διαγωνισμῶν, πὼς ἦταν δυνατόν νὰ πειστεῖ ἡ ὑπόλοιπη κοινωνία γιὰ τὰ πλεονεκτήματά του ἐναντὶ τοῦ παλαιότερου συστήματος ἐπιλογῆς βιβλίων ἢ ἐνὸς καινούριου τρόπου ἐπιλογῆς; Πέραν αὐτοῦ τοῦ ἐρωτήματος τίθεται ἓνα ἀκόμη που ἀφορᾷ στὴν ἴδια τὴν κυβέρνησιν, τὸν Υπουργὸ καὶ τὸν Πρωθυπουργὸ γιὰ τὸν ρόλον που εἶχαν σ' ὅλα αὐτά, ἀν δηλαδὴ ἀπλῶς ἐπέλεξαν νὰ ἀδρανήσουν γιὰ ἄλλους βαθύτερους λόγους ἢ ἀν ἀπλῶς εἶχαν ἄγνοια ὅλων ὅσων συνέβαιναν. Βεβαίως, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις εἶχαν τὴν ἀπόλυτη ἐυθύνη καὶ ὀφείλαν νὰ πράξουν ἄμεσα πρὶν ἐπεκταθεῖ αὐτὸ τὰ φαινόμενα. Παρ' ὅλ' αὐτά, τὸ περιοδικὸ δὲ

²⁵⁴ Ἐκπαίδευσις, Β', τχ20, 15.12.1893, σ.155-156.

²⁵⁵ Στὸ ἴδιο, σ.156.

φαινόταν να επιρρίπτει σε μεγάλο βαθμό την ευθύνη στην κυβέρνηση παρά μόνο παρακαλούσε τον Υπουργό Παιδείας «...να συγκαλέση τους ειδικούς παιδαγωγικούς και να κάμη προκήρυξιν των βιβλίων της δημοτικής εκπαιδεύσεως άλλην, διότι η υπάρχουσα είναι το παράπαν ασύμφωνος και προς την παιδαγωγικήν και προς τας αληθείς της χώρας ανάγκας».²⁵⁶

Δεν λείπει βέβαια από το περιοδικό η κρίση και για το αναγνωσματοάριο του ίδιου του Χ. Παπαμάρκου, το οποίο έχει μια σοβαρή έλλειψη όσον αφορά στο θέμα της Θρησκείας και της Πατρίδας. Πιο συγκεκριμένα, εκλείπει «...το θρησκευτικόν αίσθημα και η προς την πατρίδα αγάπη, όπερ είναι η βάσις της γνήσιας δημοτικής εκπαιδεύσεως και η κρηπίς του εθνικού μεγαλείου».²⁵⁷ Σε όλο το περιοδικό διαφαινόταν η βάση που δινόταν στη θρησκευτική και εθνική μόρφωση, η οποία ήταν αλληλένδετη με την καθημερινότητα και θα δημιουργούσε πολίτες με εθνικό φρόνημα. Αυτό βέβαια δεν αποτελούσε θέση μόνο του περιοδικού, αλλά και όλης της χώρας. Δε δίστασε το περιοδικό να τον κατηγορήσει εμμέσως για την έλλειψη των παραπάνω και με αρκετά ειρωνικό ύφος να τονίσει πως εξελλειπαν τέτοιες λέξεις όπως η «πατρίς», αλλά υπήρχαν άλλες όπως «... **φείδια, λύκους, αλώπεκας, γεράκια, χρυσοκανθράκους, μωρούς ξενοδόχους, κλέπτας, καπνοδοχοκαθαριστάς...**»²⁵⁸ που το μόνο σίγουρο ήταν πως θα αποβλάκωναν τους μαθητές.

Ένα ακόμη αρνητικό στο αναγνωσματοάριο του Χ. Παπαμάρκου αποτελούσε η γλώσσα που ο ίδιος χρησιμοποιούσε. Σε κάθε κείμενο η γλώσσα αποτελεί πρωταρχικό στοιχείο για να αποτελέσει το ίδιο αρχικά κατανοητό για τους αναγνώστες και μετέπειτα ενδιαφέρον προς ανάγνωση. Όταν όμως απευθύνεται σε αναγνώστες- παιδιά, η γλώσσα οφείλει ακόμη πιο πολύ να είναι η κατάλληλη και είναι και ένα βασικό κομμάτι πάνω στο οποίο κρίνονται τα αναγνωστικά. Στην προκείμενη περίπτωση ο Χ. Παπαμάρκου κρίθηκε αρνητικά ως προς τη γλώσσα του αναγνωσματοαρίου του, καθότι «...δεν προσαρμόζεται εις την ανάπτυξιν των μαθητών εκάστης τάξεως... και καταστήσωσιν ούτως εις τον λαόν

²⁵⁶ Εκπαίδευσις, Β', τχ20, ό.π., σ.156.

²⁵⁷ Εκπαίδευσις, Γ', τχ13, 01.01.1895, σ.100.

²⁵⁸ Εκπαίδευσις, Γ', τχ20, ό.π., σ.159.

*δύσκολον και κατ' ακολουθίαν δυσάρεστον την ανάγνωσιν βιβλίων γεγραμμένων εν καθαρευούση όπως δήποτε γλώσση».*²⁵⁹

Οι υπόλοιπες ελλείψεις είχαν να κάνουν με την αδυναμία ηθικής ανάπτυξης των τέκνων, καθώς η ηθική διδασκαλία ήταν «...λίαν ασθενής και ανίκανος..»²⁶⁰ και οριοθέτησης του σκοπού, καθότι «...ούτε ο σκοπός του αναγνωσματορίου τίθεται υπό του συγγραφέως ορθώς, ούτε ο τρόπος καθ' όν επιδιώκει τούτον είναι επιτυχής. Ο υπό του συγγραφέως τιθέμενος σκοπός του αναγνωσματορίου δεν επιτυγχάνει».²⁶¹ Ο σκοπός σε κάθε μάθημα, αλλά και αναγνωστικό είναι αρκετά σημαντικός ώστε να προχωρήσει η διαδικασία του μαθήματος και να υπάρξει μεγαλύτερη κατανόηση και συμμετοχή των μαθητών. Θα πρέπει αυτό που λέγεται ότι θα προσπαθήσει να καταφέρει, στο τέλος όντως να το πραγματώσει. Στην περίπτωση του Χ. Παπαμάρκου από τη μία μεριά επέλεξε πολλούς μύθους παρότι απευθυνόταν σε μαθητές Γ' τάξης του δημοτικού²⁶² και από την άλλη μεριά «... οι πλείστοι είναι λίαν κακώς εκλεγμένοι, ώστε αστοχούσι του σκοπού...».²⁶³ Το παραπάνω δημιουργούσε και θέμα ως προς το περιεχόμενο των αναγνωστικών του Χ. Παπαμάρκου.

²⁵⁹ Εκπαίδευσις, Γ', τχ13, ό.π., σ.100.

²⁶⁰ Εκπαίδευσις, Γ', τχ12, 25.12.1894, σ.95.

²⁶¹ Εκπαίδευσις, Γ', τχ10, 30.11.1894, σ.78-79.

²⁶² «Χρήσις εκλεκτών τινων α') μλυθων προς διδασκαλίαν επιτρέπεται, ως γνωστόν, μόνον εν τη κατωτάτη τάξει των δημοτικών σχολείων, ουδέποτε δε εν ταις ανωτέραις και μάλιστα εν τη Γ' και Δ'». Στο ίδιο, σ.78-79.

²⁶³ Στο ίδιο, σ.78-79.

3.4.2. Η άποψη του Χ. Παπαμάρκου για τα σχολικά εγχειρίδια και τον Π. Οικονόμου

Από την πλευρά του και ο Χ. Παπαμάρκου φρόντισε να δώσει τη δική του οπτική για τα αναγνωστικά βιβλία και κατά κύριο λόγο να απαντήσει σ' όλες τις κατηγορίες κυρίως από πλευράς Π. Οικονόμου και «Εκπαιδεύσεως» για όσα βιβλία είχε συγγράψει ο ίδιος.

Το παραπάνω το έκανε ήδη σχεδόν από την αρχή του βιβλίου «Υθλοι και πράγματα» στο οποίο συγκέντρωσε όλες τις αντιρρήσεις και τους αρνητικούς χαρακτηρισμούς του Π. Οικονόμου, οι οποίοι προαναφέρθηκαν και στην πορεία προσπάθησε να τα καταρρίψει παραθέτοντας ένα απόσπασμα από την εφημερίδα «Άστυ» κατά την οποία θαυμάζοταν «... την απ' αρχής μέχρι τέλους διήκουσαν ψυχολογικήν του συγγραφέως δύναμιν επί των αναγκών της παιδικής ηλικίας, δι' ην είνε προωρισμένον, την αυστηράν μεθοδικότητα και το εκλεκτόν και το ελληνοπρεπές της ύλης αυτού. Η γλώσσα απηλλαγμένη εντελώς παντός χυδαίου και ξενότροπου, ουχί δε εις ασυμφωνίαν ευρισκομένη προς την των αναγνωστικών βιβλίων των επομένων ετών, καθαρά και κανονική, αλλά παιδική, περιέχει πλούτον λέξεων, ων το πλείστον μεν μέρος είνε γνωσταί εις το παιδίον της ηλικίας ταύτης, άλλαι δε, ας οφείλει να μάθη προς αύξησιν του γλωσσικού του θησαυρού, ευκόλως δύνανται να νοηθώσιν υπ' αυτού».²⁶⁴ Έτσι, φανερωνόταν από πλευράς του Χ. Παπαμάρκου πως υπήρχαν αντιθετικές απόψεις ως προς την ικανότητά του και τον τρόπο συγγραφής του, καθώς κάποιοι θεωρούσαν πως ο ίδιος ήταν ταλαντούχος και από τη μία πλευρά η ύλη του προσπαθούσε να προάγει το ελληνικό στοιχείο και από την άλλη η γλώσσα συμβάδιζε με τη νοητική και γλωσσική ικανότητα των παιδιών στα οποία απευθυνόταν και ακόμη και οι λέξεις, οι οποίες ήταν άγνωστες προς αυτά, χρησιμοποιούνταν για το καλό των παιδιών με σκοπό να μάθουν νέες και να αναπτύξουν το λεξιλόγιό τους. Προσπάθησε λοιπόν να αποδείξει πως όλα βρίσκονταν υπό πλήρη έλεγχο από την πλευρά του, κυρίως διότι είχε δεινότητα προς την οργάνωση και συγγραφή σχολικών εγχειριδίων.

²⁶⁴ Χ. Παπαμάρκου, *Υθλοι και Πράγματα*, ό.π., σ.184

Την ίδια στιγμή ως υποσημείωση φρόντισε να απαντήσει στα υπόλοιπα αρνητικά σχόλια του περιοδικού «*Εκπαίδευσις*». Πρώτα απ' όλα αναφέρθηκε στον τίτλο του αλφαβηταρίου του που ήταν το «*Ελληνικόν Αλφαβητάριον*» και προσπάθησε να δώσει εξηγήσεις για τον λόγο που το ονόμασε έτσι, καθότι θεωρούσε πως απευθυνόταν προς τα ελληνόπαιδα και είχε ως στόχο «... την εκμάθησιν της ελληνικής γλώσσας...»²⁶⁵, αλλά και επειδή η ύλη προερχόταν κατά κύριο λόγο από Έλληνες αρχαίους συγγραφείς «... εκ του Αριστοτέλους, του Θεοφράστου, του Αιλιανού και των Αισωπειών μύθων...».²⁶⁶ Επιπλέον, αναφέρθηκε στο θέμα της απουσίας εικόνων που κατ' αυτών έγινε σκοπίμως, διότι δε θεωρούσε πως ερχόταν σε συνάφεια «... μετά της ουσίας και του σκοπού του Αλφαβηταρίου, το δε διότι σήμερον αντί σμικροτάτης δαπάνης δύναται παν σχολείον και πας διδάσκαλος να έχη ίδιον βιβλίον εικόνων... πολύ τεχνικώτερον και πολύ δαψιλέστερον ή όσον τούτο δύναται να συμβή εν Αλφαβηταρίοις...».²⁶⁷ Σ' αυτό το σημείο είναι βεβαίως εύκολο να δοθεί ως ανταπάντηση ότι αυτό το επιπρόσθετο βιβλίο θα αποτελούσε ένα επιπλέον κόστος για το σχολείο, το οποίο ακόμη και αν ήταν μικρό θα μπορούσε να αποφευχθεί. Τέλος, δε δίστασε να αναφερθεί και στον αριθμό των σελίδων του αλφαβηταρίου, σύμφωνα με τον οποίο ήταν επτά γιατί «... τόσην διδακτικήν ύλην, μεθοδικώτατα μάλιστα διατεταγμένην, δύναται πας επιμελής διδάσκαλος ... εντός ενός έτους...».²⁶⁸ Ακόμη και το συγκεκριμένο σημείο μπορεί να τεθεί υπό εξέταση, καθώς διαφαίνεται πως ο Χ. Παπαμάρκου δηλώνει ρητά τη γνώμη του πως ο αριθμός των σελίδων όφειλε να είναι συγκεκριμένος ώστε να μπορεί να ολοκληρωθεί σωστά η καθορισμένη ύλη σε ένα έτος. Πώς όμως έφτασε ο ίδιος στο συγκεκριμένο συμπέρασμα, είναι κάτι το οποίο δεν αναφέρει. Αποτελεί ένα αβάσιμο συμπέρασμα χωρίς αποδείξεις.

Όσον αφορά στο γλωσσικό κομμάτι του βιβλίου, ο Χ. Παπαμάρκου τόνισε τα πλεονεκτήματά του, καθώς ενδιαφέρθηκε για την «... προαγωγήν της γλωσσικής των παιδίων δεξιότητος... την επαύξησιν του κύκλου των γνώσεων, την προαγωγήν της εν τω καλώ ευαισθησίας και την εξέγερσιν της αγάπης προς το κάλλος και την τάξιν, την εν τη

²⁶⁵ Χ. Παπαμάρκου, *Υθλοι και Πράγματα*, ό.π., σ.184.

²⁶⁶ Στο ίδιο, σ.184.

²⁶⁷ Στο ίδιο, σ.184.

²⁶⁸ Στο ίδιο, σ.184.

φύσει παρατηρουμένην».²⁶⁹ Ακόμη όμως και το περιεχόμενό του με τη συγκεκριμένη ύλη ήταν το καταλληλότερο για να βοηθήσει τους μαθητές και να αυξήσει το ενδιαφέρον τους με Αισώπειους μύθους και με αναφορές προς τον Θεό.²⁷⁰ Άρα έκανε φανερό πως υπήρχε και το θρησκευτικό στοιχείο παρότι είχε κατηγορηθεί για έλλειψη αυτού ή για αθεΐα, αλλά και σημαντικά μέρη για ένα Ελληνικό αναγνωστικό, όπως οι μύθοι του Αισώπου, καθώς αυτοί «...αφ' ενός μεν σκοπούσι την εκκρίζωσιν κακιών.. αφ'ετέρου δε την εμφύτευσιν και καλλιέργειαν των αντιθέτων αυταίς αρετών».²⁷¹

Ο Χ. Παπαμάρκου συνέχισε την υποστήριξη προς το συγγραφικό του έργο με τα θερμά λόγια του Κωστή Παλαμά, του οποίου τα λεγόμενα λόγω του συνολικού του έργου και της γενικότερης αποδοχής του είχαν ιδιαίτερο κύρος και θα μπορούσαν να πείσουν την πλειοψηφία του κοινού και των αντιμάχων του πρώτου για την αξία του αναγνωσματορίου του. Πιο συγκεκριμένα, ο Κωστής Παλαμάς ανέφερε πως: «...Προσεκτικά διεξήλθα και τα τρία τεύχη του βιβλίου των και ησθάνθην ότι εξ αυτού αναδίδεται, ως αύρα ζωογόνος, η διδασκαλία. Κυρίως δεν είμαι εγώ ο αρμόδιος να αποφανθώ περί συγγραφέων τοιούτου είδους...Αλλ' όμως είμαι άνθρωπος... Βλέπω και ακούω· βλέπω τας εικόνas ... και αι εικόνες αύται λαλούν· και ακούω τας φωνάς των, και πολλάκις εισδύουν αύται μέχρι των βαθυτάτων της καρδιάς μου. το Ελληνικόν Αναγνωσματορίον τούτο παρουσιάζεται εις την αντίληψίν μου ως αληθινόν διδακτικόν βιβλίον, απηλλαγμένον, όσον είνε δυνατόν, του κατηραμένου διδασκαλισμού· αν δεν κατώρθωσεν εξ ολοκλήρου ν' απαλλαγή εξ αυτού, δεν πταίουν δια τούτο οι συγγραφείς του· πταίουν οι καιροί μας, οι κατ' εξοχήν δασκαλικοί· πταίει η περιρρέουσα ατμόσφαιρα...Και βιβλίον πραγματικώς διδακτικόν, βιβλίον μάλιστα προωρισμένον να μεταδώση τας πρώτας γνώσεις εις παιδιά, με συγκινεί ως κόσμος όλος που εκτυλίσσεται ήρεμα και διαδοχικώς προ των όψεων ταξιδιώτου, πρώτην φοράν δοκιμάζοντος τας συγκινήσεις του ταξειδίου... Το Αναγνωσματορίον τούτο με κάμνει να ελπίζω εις το μέλλον. Είνε συντεταγμένον με τόσην επιστήμην και με τόσην ευσυνειδησίαν!... Το πεζόν μέρος συνετάχθη επί τούτω υπό των συγγραφέων του Αναγνωσματορίου περιλαμβάνει διηγήσεις που αποβλέπουν ιδίως εις

²⁶⁹ Χ. Παπαμάρκου, *Υθλοι και Πράγματα*, ό.π., σ.185.

²⁷⁰ Στο ίδιο, σ.185.

²⁷¹ Στο ίδιο, σ.185.

του ήθους την διάπλασιν, και περιγραφάς που αφορώσιν εις την γνώσιν της φύσεως... Το μέγαν προσόν του είνε ότι εξεγείρει μέσα εις την ψυχήν του παιδίου τον έρωτα προς την φύσιν, ενώ αποκαλύπτει ενώπιόν του λεπτομερώς και με την πρέπουσαν χάριν τα θαυμάσια της φύσεως. Πλήθος θετικών και χρησίμων γνώσεων σαφώς μεταδίδονται εξ' αυτού εις το παιδίον... Τοιαύτη η υλη η γλώσσα δε του βιβλίου πλουσία και καθαρεύουσα, και απεγνωσμένους αγώνας καταβάλλουσα, όπως προσεγγίση την φυσικότητα και την απλότητα της δημοτικής, της εθνικής μας γλώσσης... Αυπούμαι διότι δεν δύναμαι να επαινέσω και το ποιητικόν μέρος του βιβλίου. Τα πεζά είναι πολύ ανώτερα των ποιημάτων του Αναγνωσματορίου... ». ²⁷² Ο Κωστής Παλαμάς θέλοντας να τονίσει τα πλεονεκτήματα του αναγνωσματορίου έμμεσα δήλωνε πως ήταν τόσο καλό που δεν χρειαζόταν κάποιος να έχει ιδιαίτερες γνώσεις για να το αντιληφθεί, ακόμη κι ένας απλός άνθρωπος μπορούσε να το κάνει, καθώς είχε την ικανότητα να προκαλέσει συναισθήματα, να μπει στην καρδιά του αναγνώστη, άρα να είναι έντονο και ενδιαφέρον σαν ανάγνωσμα. Γενικότερα, θεωρούσε ότι αποτελούσε το ιδανικό ανάγνωσμα για τα παιδιά, ώστε να λάβουν τις απαραίτητες πρώτες γνώσεις και το πιο θετικό του μήνυμα που του απέδιδε τα εύσημα είχε να κάνει με το γεγονός πως αυτό δημιουργούσε στον ίδιο την ελπίδα για το μέλλον. Ο Χ. Παπαμάρκου δε δίστασε όμως να φανερώσει και το μοναδικό αρνητικό που βρήκε ο Κωστής Παλαμάς στο αναγνωσμάτιο, το οποίο είχε να κάνει με το ποιητικό μέρος που το θεωρούσε ελλειμματικό, ιδίως εν συγκρίσει με το πεζό. Εάν ο Χ. Παπαμάρκου ήταν ανειλικρινής ή ήθελε να μεταφέρει μια πλασματική – θετική εικόνα για το ανάγνωσμά του, θα μπορούσε να παραλείψει το παραπάνω κομμάτι, φυσικά όμως φαίνεται αφενός να το είχε αποδεχτεί, αφετέρου να μην ήθελε σε καμία περίπτωση να έρθει στην πορεία μία ανταπάντηση κατά την οποία θα του έριχναν ευθύνες ή θα τον κατηγορούσαν ως δειλό ή ψεύτη που προσπάθησε να αλλοιώσει την πραγματικότητα.

Συνέχισε και με άλλες αποδείξεις για το συγγραφικό του έργο εξ ονόματος άλλων, όπως του Δρ. Β. Ράιν, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Ιένης, ο οποίος εξέφρασε τη γνώμη του για την ύλη των αναγνωσμάτων. «*Το περιεχόμενον αυτών διαιρείται εις ηθοποιητικήν διδασκαλίαν και εις πραγματογνωσίαν. Ιδίως υπερέχει η πρώτη ουχ ήττον*

²⁷² Χ. Παπαμάρκου, *Υθλοι και Πράγματα*, ό.π., σ.191-192

και η πραγματογνωσία...εις εκάτερον των μερών τούτων η προσήκουσα προσοχή εδόθη και ίσον ποσόν εξ εκάτερου εν τω βιβλίω περιελήφθη».²⁷³ Ο Ράιν ενδιαφέρθηκε για όλα τα βιβλία ξεχωριστά, αναφέρθηκε σε όλες τις ηθικές αρετές που φανερώνονταν σε αυτά και έβγαλε το συμπέρασμα πως «οι συγγραφείς προσεπάθησαν ως οίον τε δια των αντιθέσεων να επιδράσωσι τελεσφόρως επί της παιδικής ψυχής, εγγεννώντας εν αυτή βαθύ μεν το μίσος προς το κακόν, σφοδρόν δε τον έρωτα προς το αγαθόν».²⁷⁴ Το συγκεκριμένο είναι σημαίνουσας αξίας, ώστε να μεταφερθεί στα παιδιά, είναι η αρχή που οφείλεται να δίνεται τόσο από την οικογένεια όσο και από τα σχολείο διαμέσου διαφόρων μεθόδων. Όσον αφορά στον λόγο: «Ποίησις και πεζός λόγος εναλλάσσουσιν εν αμφοτέροις τοις τύποις της διδασκαλίας μεταξύ των, αλλ' όμως ο τελευταίος προηγείται πάντοτε του πρώτου, καταλαμβάνων και τον μεγαλύτερον χώρον. Δι' αμφοτέρων, δια της ποιήσεως και του πεζού λόγου, επιδιώκεται ο αυτός σκοπός· ένθεν μεν η εκτίμησις της ηθικότητος, ένθεν δε η λεπτομερής εξέτασις των φυσιογνωστικών αντικειμένων».²⁷⁵

Ο Χ. Παπαμάρκου δε δίστασε να πάρει και ο ίδιος θέση ακολουθώντας υπερασπιστική γραμμή για το λεξιλόγιο ή το περιεχόμενο των αναγνωσμάτων: «...Αι μωρολογίαι και αι κενολογίαι και αι μικρολογίαι και αι τερατολογίαι... απεκλείσθησαν όσον ενδέχεται επιμελώς εκ του Ελληνικού Αλφαβηταρίου... Αι ακρότητες περί την λέξιν, ως και αι απότομοι μεταπτώσεις από του σφόδρα εξεζητημένου λόγου εις την άκραν χυδαιοφωνίαν και βαρβαροφωνίαν δεν ευρίσκονται παρ' ημίν. Αλλα το κυριώτατον πάντων· ουδαμού ουδέποτε μέχρι τούδε... αι λέξεις και αι ταύτας συνοδεύουσαι φράσεις, δια της αναγνώσεως των οποίων μάλιστα πάντων επιδιώκεται η απόκτησις της έξεως του αναγινώσκειν, κατετάχθησαν κατά τα διάφορα γένη και είδη των συλλαβών μετά τοσαύτης και τοιαύτης μεθοδικότητος ως εις το Ελληνικόν Αλφαβητάριον. Αυστηρότατα ετηρήθη εν τούτω η παιδαγωγική αρχή του Κομενίου, καθ' ην έκαστον μάθημα πρέπει να είνε άμα μεν αποκορύφωσις πάντων των προηγουμένων, άμα δε βάσις πάντων των επομένων. Ενταύθα δε κείται το κυριώτατον αίτιον, ένεκα του οποίου θα καθίσταται το έργον της διδασκαλίας τερπνόν μεν εις τους διδάσκοντας, ευχάριστον δε και εύκολον και σφόδρα ωφέλιμον εις

²⁷³ Χ. Παπαμάρκου, *Υθλοι και Πράγματα*, ό.π., σ.193.

²⁷⁴ Στο ίδιο, σ.196.

²⁷⁵ Στο ίδιο, σ.200.

τους διδασκομένους».²⁷⁶ Θεωρούσε πως απέφυγε ακρότητες ως προς το λεξιλόγιο κι έτσι εμμέσως δίνει απάντηση προς τις κατηγορίες για αδυναμία κατανόησης από πλευράς των τέκνων όσων γράφτηκαν κυρίως διότι χρησιμοποιούσε λέξεις δυσνόητες για την ηλικία τους, γιατί πολύ απλά δήλωσε πως δεν έπραξε κάτι τέτοιο και γι' αυτόν το βασικό ήταν ότι ακολούθησε στη γραφή του την παιδαγωγική του Κομένιου. Σύμφωνα μ' αυτήν ήταν υποχρεωτική η σύνδεση του προηγούμενου μαθήματος με το επόμενο, ώστε αυτό να δημιουργήσει μία συνέχεια, να γίνει πιο κατανοητό, αλλά και ευχάριστο από τους διδασκόμενους και συγχρόνως εύκολο προς διδασκαλία για τους εκπαιδευτικούς. Όσα ανέφερε ο Χ. Παπαμάρκου εκ πρώτης απόψεως φαίνονται πράγματι να δίνουν τα βασικά και θετικά στοιχεία που όφειλαν να έχουν τα αναγνώσματα για να θεωρηθούν κατάλληλα.

Συμπερασματικά για την ελληνικότητα του αναγνωσματορίου του δήλωσε πως: *«...Εν τω ελληνικώ αλφαβηταρίω όχι μόνον η αφελής και αβίαστος και καθαρεύουσα γλώσσα και η πλαστικότητα και το προ των ομμάτων και η γλαφυρία του ύφους και οι Αισώπειοι μύθοι βοώσι περί της ελληνικής φύσεως αυτού, αλλά και το περιεχόμενον της πραγματογνωσίας, ακόμη και των μικρών προτάσεων εξελέγχουσι τούτο»*.²⁷⁷ Στη προσπάθειά του αυτή στις επόμενες σελίδες έβαλε παραδείγματα από τα βιβλία του, τα οποία ήταν παρμένα από αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, ποιητές, ιστορικούς, φιλοσόφους, όπως Κυνηγετικό του Ξενοφώντα, Πλάτωνα Επινόμης, Αριστοτέλη Περί κόσμου προς Αλέξανδρον, Πλούταρχο Περί Ευθυμίας, η περιγραφή των εποχών του έτους βρίσκουν τα όμοιά τους στον Όμηρο, τον Πίνδαρο, *«αλλά και η περιγραφή των διάφορων ζώων και πουλιών έχουν τις ανάλογες παραπομπές τους στον Όμηρο, τον Αριστοτέλη, τον Σοφοκλή, τον Αισχύλο και Αριστοφάνη»*.²⁷⁸ Έτσι, κατ' αυτόν *«αρκούσι ταύτα, ίνα καταδειχθή ... η ευγενής προέλευσις των Ελληνικών τούτων αναγνωστικών βιβλίων»*.²⁷⁹

²⁷⁶ Χ. Παπαμάρκου, *Υθλοι και Πράγματα*, ό.π., σ.183-184.

²⁷⁷ Στο ίδιο, σ.202

²⁷⁸ Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ.219.

²⁷⁹ Χ. Παπαμάρκου, *Υθλοι και Πράγματα*, ό.π., σ.252.

*«**Η γλώσσα** είνε, όσον ενδέχεται εις τοιαύτα βιβλία, πλουσία εις λέξεις, πλουσία εις εικονικάς εκφράσεις, πλουσία εις μεταφοράς, καθαρά και ομαλή, εγκατακλείουσα μεν ούτω εννοίας παμπληθείς και κινήσεις της διανοίας λεπτοτάτας και ποικιλοτάτας και καταστάσεις του κόσμου των συναισθημάτων τρυφερωτάτας και βαθυτάτας, απεργαζομένη δε τούτου ένεκα την επαύξησιν του θησαυρού των εννοιών των εν αυτή τρεφομένων και παιδευομένων, και τον πολλαπλασιασμόν και την απολέπτυνσιν και την βάθυνσιν των παντοδαπών κινήσεων του τε νου εν γένει και του συναισθήματος ιδία.*

***Η σύνταξις** είνε,..., ποικιλωτάτη. Κατά παράταξιν ως επί το πολύ εξελισσομένη δεν αμοιρεί ούτε των ποικίλων συμπλοκών του καθ' υπόταξιν λόγου, ούτε των μεταπτώσεων εκ των αναφορών εις τας ανεξαρτήτους προτάσεις, ούτε της δηλώσεως της αυτής εννοίας θετικώς και αρνητικώς, βρίθει δε παντοδαπών επιθέτων και είνε κατάμεστος πολυειδών μετοχών, καθιστώσα ούτω το πνεύμα των εν αυτή τρεφομένων και παιδευομένων γοργότερον εις τας κινήσεις αυτού, οξύτερον εις την αντίληψιν και διαρρύθμισιν των προϊόντων αυτού και ποικιλώτερον και ζωηρότερον εις τε την σύλληψιν και την εκδήλωσιν των εκγόνων αυτού, εις την σύλληψιν και εκδήλωσιν των διανοημάτων.*

***Το δε περιεχόμενον** ... συναποτελούσι πισταί και θελκτικαί απεικονίσεις και ζωηραί παραστάσεις των εν τη φύσει όντων και γιγνομένων, βαθυτάτη εκτίμησις... προς το πάγκαλον και μεγαλοπρεπέστατον βασίλειον της θεότητος, προς την φύσιν... προς τε τα ζώα και τα φυτά, ζωηραί απεικονίσεις παντοδαπών ανθρωπιών βιωτικών συμπτωμάτων, γενναία και υψηλά φρονήματα περί των ποικίλων καθηκόντων του ανθρώπου, απαλή και ευγενής εξιδανίκευσις πάντων των αντικειμένων, φυσικών και ηθικών, σοφά βιωτικά διδάγματα, γενναίοι παρορμήσεις προς πάσαν αρετήν, μεγαλόφωνοι αποτροπαί από παντός αισχρού και κακού και ευτελούς και ταπεινού, ενδελεχής και απαρέγκλιτος κατεύθυνσις προς παν μέγα και γενικόν και ευγενές και ωραίον, βαθύτατον σέβας και αγνοτάτη λατρεία προς τον Αριστοτέχνην του Παντός...*

*Εξελισσόμενα δε πάντα ταύτα εν **μορφή** ανθηροτάτη και χαριεστάτη, εν ηρέμω μεγαλείω και λεπτή χάριτι, εν ευγενεία και υψηλοφροσύνη, εν αφελεία και φαιδρότητι, εν διανυγεία και απλότητι και δη δια γλώσσης πλουσιωτάτης και ποιητικωτάτης, διανυγείας και δρόσου, ευφωνίας και στιλπνότητος μεστής, κατ' αναπόδραστον ανάγκην, όταν έλθωσιν εις*

επικοινωνίαν μετά του εισέτι απαιδευτού και ακατεργάστου πνεύματος των νεαρών ελληνοπαίδων, πληρούσιν αυτό σοφίας παντοδαπής και εμπειρίας των του κόσμου πολλής, διανοίγουσιν εις αυτό ορίζοντας, εκτεινομένους και πέραν του παρόντος και καθημερινού βίου, εξορτώνουσιν αυτό προς παν γενναίον και υψηλόν, εξυψούσι και απολεπτόνουνσι τον συναισθηματικόν βίον αυτού, καταυγάζουσι την ηθικὴν συνείδησιν αυτού και προφυλάττουσιν αυτό από παντός χυδαίου και αγενούς, από πάσης υπερεξημμένης και σπληνικής φαντασιοπληξίας, από πάσης ομιχλώδους υπερευαισθησίας και χαώδους κενότητος, από πάσης ξηρότητος και πεζότητος, από πάσης αμετρίας και ακοσμίας.

Υγιέστατον δ' ούτω περιεχόμενον εν ανθηροτάτη και χαριεστάτη μορφή εγκατακλείοντα τα εν πάσιν ελληνικώτατα ταύτα αναγνωστικά βιβλία και τούτου ένεκα πολλαχώς εξυψούντα και καλλύνοντα και αδρύνοντα το δια τοιαύτης τροφής γενναίας τρεφόμενον πνεύμα των νεαρών ελληνοπαίδων θα συντελέσωσιν ουκ ολίγον εις το να αποκαταστήσωσιν αυτό εις την θέοθεν δοθείσαν αυτώ αρχικὴν και γνησίαν μορφήν, εις το να αναδείξωσιν αυτό γνησίως ανθρώπειον, γνησίως Ελληνικόν πνεύμα». ²⁸⁰

Ολοκλήρωσε την υπεράσπισή του επαναφέροντας μια παλαιά τοποθέτησή του για το τέλειο αναγνωσμάτιο στο έργο του, *Περί του σκοπού της εκπαιδύσεως της Ελληνίδος νεολαίας*, αποδεικνύοντας και την συνέπεια στα λεγόμενά του. Κατ' αυτόν το τέλειο αναγνωσμάτιο περιείχε μύθους του Αισώπου με κλασσικά αρχαία ελληνικά κείμενα και διάφορα θέματα σχετικά με τα ζώα και τα φυτά. ²⁸¹ Απαραίτητα βέβαια θεωρούσε και τα ποιήματα: «εάν ... συνδεθώσι πάντα ταύτα προς άλλα δι' ωραίων δημοτικών ασμάτων και δια ποιημάτων καταλλήλων των διαπρεπεστέρων των καθ' ημάς ποιητών, τότε το τοιούτον αναγνωστικόν βιβλίον, το εν ταις χερσαί των παίδων ημών δεδομένον, επαρκούν ως προς την ύλην εις πάσας τας χρείας της παρ' ημίν δημοτικής παιδύσεως, εις τε τα ανεπτυγμένα σχολεία δηλαδή των πόλεων και εις τα συνεπτυγμένα των κωμών, εις τε των αρρένων τα εκπαιδευτήρια και εις τα των θηλέων...». ²⁸²

²⁸⁰ Χ. Παπαμάρκου, *Υθλοι και Πράγματα*, ό.π., σ.253-254.

²⁸¹ Στο ίδιο, σ.256.

²⁸² Στο ίδιο, σ.257.

Δε δίστασε να περάσει στην αντεπίθεση καταγράφοντας την κριτική που ασκήθηκε στα διδακτικά βιβλία του Π. Οικονόμου, αφού πρώτα όμως οριοθέτησε τον τρόπο με τον οποίο γινόταν ο διαγωνισμός όσον αφορά στο γεγονός πως η επιλογή ήταν συνολική. *«Ευθύς αφ' ου διωρίσθημεν κριταί μέρους των εις τον διαγωνισμόν των διδακτικών βιβλίων υποβληθέντων έργων, παρελάβομεν τα βιβλία,... αφ' ου δε πάντες πάντα εμελετήσαμεν τοσούτον, ώστε να λάβωμεν επαρκή αυτών γνώσιν, εξελέξαμεν τους εισηγητάς περί ενός εκάστου είδους αυτών... Αι εκθέσεις αύται των εισηγητών, αναγνωσθείσαι ενώπιον της επιτροπής ... ενεκρίθησαν ομοφώνως υπ' αυτής... Είνε φανερόν ότι η μεν κρίσις και απόφασις περί των ... βιβλίων είνε έργον της ολομελείας αυτής, η δε σύνταξις και διατύπωσις της γνώμης ταύτης οφείλεται εις τον ορισθέντα εισηγητήν. Ωρίσθησαν δε εισηγηταί οι εξής: 1. Περί των αλφαβηταρίων και αναγνωσματορίων, των δια τους μαθητάς της Α' τάξεως του δημοτικού σχολείου, ο κ. Χαρίσιος Παπαμάρκου...».*²⁸³

Ο Χ. Παπαμάρκου έκρινε το αλφαβητάριο του Π. Οικονόμου, το οποίο περιείχε 5 διηγήματα και 6 ποιήματα και κατέληξε πως: *«Το σύστημα τούτο της συντάξεως αλφαβηταρίου είνε όλως ιδιόρρυθμον και πρωτοφανές. Φαίνεται δε ότι συνετελέσθη τούτο εκ της επί το αυτό συγχωνεύσεως πολλών και διαφόρων γνωμών και προτάσεων περί δημιουργίας αλφαβηταρίων υπό διαφόρων εν τω μακρώ χρόνω προταθεισών, ως επί το πολύ δε παρανοηθεισών».*²⁸⁴ Συνέχισε με αρκετά αρνητικά σχόλια, τόσο για τη γλώσσα όσο και για το περιεχόμενο του αλφαβηταρίου του Π. Οικονόμου, διότι το θεωρούσε ανεπαρκές, δυσνόητο και καθόλου ενδιαφέρον και βοηθητικό τόσο για τους διδασκάλους όσο και για τους διδασκόμενους. *«...Μη δυνάμενα δε ταύτα ως εκ του αμεθόδου της διατάξεως της ύλης της διδακτικής ή ως εκ του ελλιπούς αυτής ούτε την πρώτην ανάγνωσιν, άνευ πολλής αηδίας των διδασκάλων και πολλής ταλαιπωρίας των μαθητών, να διδάξωσιν, ούτε την γλωσσικήν δεξιότητα των μαθητών, ως εκ της ανωμαλίας της γλώσσης, να προαγάγωσιν, ούτε τον θησαυρόν των γνώσεων αυτών, ως εκ της ανεπαρκείας του περιεχομένου, να επαυξήσωσιν, ούτε την προς μάθησιν όρεξιν, ως εκ της ευτελείας του*

²⁸³ Χ. Παπαμάρκου, Π. Π. Οικονόμου Αληθούς της προόδου[...], ό.π., σ.64-65.

²⁸⁴ Στο ίδιο, σ.66.

περιεχομένου αυτών, να υπεκαύσωσιν, αποβαίνουνσιν ου μόνον τέλεον άχρηστα, αλλά και εν πολλοίς επιβλαβή».²⁸⁵

Θεωρούσε ότι υπήρχε πρόβλημα και με τη σύνταξη και τον τρόπο γραφής, καθώς «Φύρδην μίγδην επιπροχέονται τα διάφορα είδη των συλλαβών επί το αυτό, χωρίς να διαδέχονται άλληλα κατά την αρχήν από των ευκολωτέρων επί τα δυσκολώτερα, από των απλουστέρων επί τα συνθετώτερα... συλλαβαί άψυχαι και ουδέν σημαίνουσαι σωρηδόν συνωστιζονται, όπως εκ του πλήθους τούτου προβάλλη τέλος δειλή μία λέξις πολλάκις ασήμαντος...».²⁸⁶

Με το ερώτημα, το οποίο αποδείκνυε τη στενοχώρια του ο Χ. Παπαμάρκου, τη γνώμη του, αλλά και την έμμεση κατηγορία προς τον Π. Οικονόμου, συνέχισε, λέγοντας πως «Δεν είνε αμάρτημα ημείς, οι την ανθηροτάτην και καλλιπεστάτην γλώσσαν του κόσμου έχοντες, να τρέφωμεν τα τέκνα ημών με τσανάκια και τσουκάλια και τσίπες και ντομάταις και μελιτζάνεαις και αγγούρια; Δεν είνε έγκλημα να κατακλείωμεν τους παίδας ημών εις το μαγειρείον, εν ω επεκτείνεται προ των οφθαλμών αυτών... η θάλασσα, ο ουρανός, τα όρη... ο ήλιος, τα άστρα της Ελληνικής αυτών πατρίδος; Δεν είνε δε κρίμα ημείς οι έχοντες την πλουσιωτάτην φιλολογίαν του κόσμου, να τρέφωμεν εξ απαλών ονύχων τα ημέτερα τέκνα δια γερμανικών παραμυθίων και δια των παραμυθίων της Χαλιμάς; Αφ' ου δε οι Γερμανοί μεταχειρίζονται εις τα βιβλία αυτών τα αναγνωστικά μύθους του Αισώπου, δεν είνε ασυγχώρητον ημείς να μεταχειριζώμεθα Γερμανικά παραμύθια; Ημείς δεν έχομεν εθνικά παραμύθια, δεν έχομεν μύθους, δεν έχομεν παντοδαπήν ύλην προσφύα δια την διδασκαλίαν της ηλικίας ταύτης;...».²⁸⁷ Διαφαίνεται πως ο ένας κατηγορεί τον άλλον για ακριβώς το ίδιο πράγμα, για χρήση ξένων κειμένων την ώρα που η Ελλάδα έχει κλασικά, διαχρονικά και παγκοσμίως αναγνωρισμένα κείμενα.

Κατά τον Χ. Παπαμάρκου, «Το αλφαβητάριον σκοπεί ως και παν άλλο αναγνωστικόν βιβλίον συγχρόνως πολλά τινα... την απόκτησιν της δεξιότητος περί την

²⁸⁵ Χ. Παπαμάρκου, Π. Π. Οικονόμου Αληθούς της προόδου[...], ό.π., σ.76.

²⁸⁶ Στο ίδιο, σ.76.

²⁸⁷ Στο ίδιο, σ.76.

ανάγνωσιν και την γραφήν, δεύτερον την εύρυνσιν, διαρρύθμισιν και συμπλήρωσιν του θησαυρού των εννοιών, τρίτον την ειδικήν ανάπτυξιν του πνέματος, τέταρτον την απολέπτυσιν ή τουλάχιστον τον μη εκχυδαϊσμόν του συναισθηματικού βίου του μαθητού, πέμπτον την βαθμιαίαν απόκτησιν της έξεως του ορθώς εκφράζεσθαι».²⁸⁸ Κατέληξε στο συμπέρασμα πως «ουδέν των εις την ημετέραν κρίσιν υποβεβλημένων θεωρούμεν άξιον βραβείον»²⁸⁹, άρα το ίδιο ισχύε και με του Π. Οικονόμου.

Ακόμη όμως και το αναγνωσματάριο του Π. Οικονόμου φαινόταν πως είχε ελλείψεις και θεωρούταν ακατάλληλο κατά τον Χ. Παπαμάρκου, κυρίως λόγω του περιεχομένου του, αλλά και εκφραστικών λαθών.²⁹⁰ «Κατά ταύτα το αναγνωσματάριον του κ. Οικονόμου ενέχει μεν τινα καλά, αλλά δι' ους λόγους αναφέραμεν δεν είνε άξιον του βραβείου».²⁹¹

Ο Χ. Παπαμάρκου διευκρίνισε τις απαιτήσεις του Υπουργείου απέναντι στο αναγνωσματάριον, ώστε να εκθέσει τη διαφωνία του προς αυτό του Π. Οικονόμου. Η αρχαία ελληνική μυθολογία είχε βεβαίως θέση ανάμεσα στα αναγνωσματάρια, αλλά το Υπουργείο «...δεν εσκόπει βεβαίως να παραδώση εις τους τρυφερούς τούτους μαθητάς εγχειρίδιον συστηματικόν αρχαίας μυθολογίας. Διδασκαλία τοιαύτη θα ήτο ου μόνον πρόωρος δια το δημοτικόν σχολείον, αλλά και εν πολλοίς βλαπτική και αντιπαιδαγωγική. Η μυθολογία των αρχαίων περιέχει πολλά τα προσκρούοντα προς την σημερινήν αντίληψιν και τας περί δικαίου και περί ηθικής αρχάς του χριστιανικού κόσμου και τινα απόβλητα,άτινα επ' ουδενί λόγω πρέπει να εφανισθώσιν εις την τρυφερήν μάλιστα των παιδων καρδίαν. Αλλ' αναντίρρητον είνε ότι ... υπάρχει εγκατεσπαρμένον και πολύ το μορφωτικόν, το δυνάμενον και διανοητικώς να αναπτύξη και ηθικώς και καλιασθητικώς να διαπλάση, εξεγείρον την φαντασίαν και κανονίζον το αίσθημα. Τοιούτους βεβαίως μύθους και τοιαύτην αυτών παράστασιν ζητεί το Υπουργείον και προς τοιούτον κανόνα πρέπει να μετρηθώσι και τα υποβληθέντα εις τον διαγωνισμόν βιβλία, όπως εξευρεθή το άριστον».²⁹²

²⁸⁸ Χ. Παπαμάρκου, Π. Π. Οικονόμου Αληθούς της προόδου[...], ό.π., σ.77.

²⁸⁹ Στο ίδιο, σ.78.

²⁹⁰ Στο ίδιο, σ.79-81.

²⁹¹ Στο ίδιο, σ.81.

²⁹² Στο ίδιο, σ.82.

Άρα, γίνεται εμφανές πως αν και από τη μία πλευρά η αρχαία ελληνική μυθολογία όφειλε να ήταν μέρος του αναγνωσματορίου, από την άλλη αυτό θα έπρεπε να ήταν σε συγκεκριμένο βαθμό έτσι ώστε να ήταν ευκόλως κατανοητή και ενδιαφέρουσα για τους μαθητές, καθότι υπήρχε ο φόβος ότι θα κατέληγε αντιπαιδαγωγική ή και βλαβερή για τους μαθητές από τη σκοπιά του ότι υπήρχαν στοιχεία, τα οποία εκείνη την περίοδο τα αντιλαμβάνονταν τελείως διαφορετικά απ' ότι στην αρχαιότητα, οπότε θα μπορούσαν να δημιουργήσουν λανθασμένες εντυπώσεις ή να περάσουν αρνητικά μηνύματα.

Σ' αυτή την παγίδα έπεσε κατά τον Χ. Παπαμάρκου και ο Π. Οικονόμου καθιστώντας το αναγνωσματορίο του ακατάλληλο, καθώς «...Το βιβλίον του κ. Π.Π.Οικονόμου σύγκειται εκ δύο μερών, μυθολογικού και γεωγραφικού. Τούτων το μυθολογικόν ... δεν δύναται να παραδοθή εις παίδας άνευ κινδύνου. Εν τη συγγραφή ταύτη πολλά είνε τα αντιπαιδαγωγικά κατά τε την εκλογήν των μύθων και την πραγματείαν και διατύπωσιν των καθ' έκαστα. Πολλά, άτινα έδει να παρλειφθώσιν, αναγράφονται άνευ ουδεμιάς ανασκοπής προς την βλάβην, ην δύνανται να επιφέρωσιν εις τους παίδας...Τοιαύτα είνε πολλά και άλλα εν τη συγγραφή ταύτη, εν η δεν κατεβλήθη η δέουσα φροντίς ούτε περί την κατάλληλον εκλογήν των μύθων, ούτε περί την προσήκουσαν των καθ' έκαστον διασκευήν, ούτε περί την σκόπιμον και άνευ αποδείξεως έξαρσιν του μορφωτικού, του ωραίου, του διδακτικού εν τοις αρχαίοις μύθοις».²⁹³

«Εν γένει δε το μυθολογικόν μέρος του βιβλίου ... είνε εν πολλοίς πλημμελές και αντιπαιδαγωγικόν. Ο συγγραφεύς δεν γνωρίζει την τέχνην να εξάρη δια καταλλήλων φράσεων ή δι' αυτής και μόνης της επιλογής ή δι' οιουδήποτε τρόπου τα μορφωτικά μέρη των μύθων, αλλά καταναλίσκεται εις λεπτομερείας ψυχράς και καταστρεπτικής ή όλως αποβλήτους. Πολλάκις λησμονεί την ηλικίαν και την διανοητικήν ανάπτυξιν των παιδων, δι' ους εγράφη το βιβλίον, και εκλέγει την ύλην και πραγματεύεται αυτήν ωσει προέκειτο περί ηυξημένων παιδων ή εφήβων και τι πλέον... ουδέ παραλείπει ή καν κολάζει το απρεπές εν πολλοίς των μύθων, ουδ' αφαιρεί τους έρωτας και τας αρπαγάς και τα τοιαύτα».²⁹⁴

Εκτός όμως του μυθολογικού μέρους που κατά κύριο λόγο προκαλούσε πρόβλημα και η γλώσσα κρίθηκε αρνητικά, καθώς «...είνε ανώμαλος και πλημμελής.

²⁹³ Χ. Παπαμάρκου, Π. Π. Οικονόμου *Αληθούς της προόδου[...]*, ό.π., σ.82-83.

²⁹⁴ Στο ίδιο, σ.87.

Λέξεις γλωσσηματικά, τύποι σπάνιοι και ενίοτε ανύπαρκτοι, συντάξεις σκολιαί και δυσνόητοι απαντώνται ανά πάσαν σελίδα· η δε χρήσις ή μάλλον κατάχρησις της δοτικής και η της γενικής μετά της προθέσεως δια πάντως αποκρουστέα εν βιβλίω προωρισμένω δια παίδας επταετείς»²⁹⁵. Η γλώσσα που χρησιμοποίησε από πολλές απόψεις ήταν ακατάλληλη, διότι δυσκόλευε την κατανόηση των μαθητών και δεν διαβαζόταν με ευχαρίστηση. Άλλωστε, σε ένα βιβλίο πρωτεύοντα ρόλο παίζει τόσο η λήψη γνώσεων όσο και ο συνδυασμός της με την αγάπη και το ενδιαφέρον γι' αυτήν. Το γλωσσικό πρόβλημα εντάθηκε και με τη χρήση φράσεων, οι οποίες είχαν γερμανικά στοιχεία και ήταν δυσνόητες για τους μαθητές : «Συχναί είνε οι φράσεις όλαι στρυφνώς συντεταγμέναι ή όζουσαι γερμανισμού ή έννοιαι δυσληπτοι εις παίδας δια τε την σύνταξιν και δια την προϋπόθεσιν ως γνωστών, πραγμάτων αγνώστων εις τους μαθητάς της δευτέρας τάξεως του δημοτικού σχολείου».²⁹⁶ Σ' αυτό το σημείο ο Χ. Παπαμάρκου έστρεψε την επίθεση του Π. Οικονόμου για τη χρήση γερμανικών στοιχείων, ενώ ο πρώτος απέδειξε ακριβώς το ίδιο για τον αντίπαλό του.

Συνέχεια δόθηκε με την κριτική ανάγνωση του δευτέρου μέρους του αναγνωσματορίου του Π. Οικονόμου, το οποίο «...διαιρείται εις δύο τμήματα α'.) εις γεωγραφικάς περιγραφάς χωρών της Ελλάδας διαφόρων. β'.) εις φυσικάς πραγματείας περί δάσους, περί θαλάσσης και περί ποταμών. Ούτως αντελήφθη ο κ. Οικονόμος της προκηρύξεως του υπουργείου, ως ζητούσης ίδιον τμήμα φυσικών και γεωγραφικών περιγραφών εν τω βιβλίω τω αναγνωστικώ της δευτέρας τάξεως. Αλλά και εν τω έργω τούτω δεν επέτυχεν ο συγγραφέας, λησμονών ότι ο παις εν τη Δευτέρα τάξει του δημοτικού σχολείου δεν έχει ακόμη διδαχθή γεωγραφίαν, ουδέ διδάσκεται ακόμη εν ταύτη τη τάξει το μάθημα. Και όμως ... είνε ούτω διατετυπωμένα, ώστε μόλις που παις δεκαετής, πλείστα ήδη γνωρίζων ου μόνον εκ της γεωγραφίας αλλά και εκ της ιστορίας και εξ αυτής της αρχαιολογίας και της φυσικής ηδύνατο να εννοήση τα εν τω τμήματι τούτω του βιβλίου αναγραφόμενα... Λησμονών την δύναμιν της αντιλήψεως των μαθητών της δευτέρας τάξεως διατυπώνει φράσεις και εννοίας παντελώς εις αυτούς ακαταλήπτους... Άλλοτε ο ενθουσιασμός παραφέρει εις φράσεις, ας είνε βέβαιον, ότι ως είνε διατετυπωμένοι είνε

²⁹⁵ Χ. Παπαμάρκου, Π. Π Οικονόμου Αληθούς της προόδου[...], ό.π., σ.84.

²⁹⁶ Στο ίδιο, σ.85.

αδύνατον μεν να εννοήση ο παις, πιθανόν δε να μη εννοήση μηδέ ο διδάσκαλος... Ματαιόσχολος δι' ανήλικα παιδιά είνε η επίδειξις ενίοτε περιττής ακριβολογίας... ουδέ είνε μόνον ημαρτημένον το γεωγραφικό τούτο μέρος περί την διατύπωσιν και την εκλογήν της ύλης, αλλά και περί άλλο ουσιώδες αμαρτάνει ο συγγραφέας... Άλλως δε φορτική είνε η εν τούτω τω μέρει επισώρευσις κυρίων ονομάτων, όλως αγνώστων εις τους παίδας... Αλλαχού προϋποτίθενται γνώσεις, ας δεν έχει ο παις... Τέλος δεν λείπουσιν ανακρίβειαι και συγχύσεις... Τοιούτον και το γεωγραφικόν μέρος του βιβλίου τούτου, όπερ είνε κατά ταύτα όλως ακατάλληλον δια τους παίδας της δευτέρας τάξεως του δημοτικού σχολείου».²⁹⁷

Ο Π. Οικονόμου είτε εξέλαβε διαφορετικά το μήνυμα του Υπουργείου είτε αποφάσισε να κινηθεί ανεξάρτητα από τις προσταγές του. Έτσι, το αναγνωσμάτιό του στο δεύτερο μέρος είχε αρκετές αδυναμίες κυρίως όσον αφορά στην κατανόηση της ηλικίας και της αντίληψης των ατόμων στα οποία απευθυνόταν. Συγκεκριμένα, είχε αναφορές σε γεωγραφικά θέματα, τα οποία ήταν άγνωστα σε τόσο μικρά παιδιά, αλλά και το γλωσσικό μέρος αρκετά δύσκολο να το κατανοήσουν τα ίδια, με αποτέλεσμα οι μαθητές να αδιαφορήσουν γι' αυτό και τελικά να μην επιτύχουν το στόχο της μάθησης.

Σύμφωνα με την προκήρυξη του Υπουργείου για το αναγνωσμάτιο της Γ' τάξης του δημοτικού σχολείου, αυτό όφειλε να είναι «*Αναγνωσμάτιον μετ' εικόνων ή άνευ τοιούτων... περιέχον αναγνώσματα εκ της Ομήρου Οδυσσεΐας . Ο όγκος τούτου δεν πρέπει να υπερβαίνει τα δέκα τυπογραφικά φύλλα*».²⁹⁸ Προϋποθέσεις αυτού ήταν: η ύπαρξη σύντομης εισαγωγής με «*τα ουσιωδέστατα και κυριώτατα μέρη*»²⁹⁹ του Τρωικού πολέμου, η συνέπεια στην σειρά των γεγονότων, όπως αυτά αναφέρονται στην Οδύσσεια του Ομήρου, «*διότι ούτως και ευληπτοτέρα γίνεται όλη η διήγησις της Οδυσσεΐας και αισθητοτέρα η θεμελιώδης ηθική ιδέα του ποιήματος*»³⁰⁰, η καταλέξει μετάφραση, ώστε να δοθεί όλως ο πλούτος των φράσεων και του λεξιλογίου «*... όλη εκείνη η επική έκτασις και αφθονία περί την διήγησιν και έκθεσιν και περιγραφήν των πραγμάτων, όλη η επική φρασεολογία, όλα τα κοσμητικά επίθετα, αναπόσπαστα προσόντα της αρχαίας ελληνικής*

²⁹⁷ Χ. Παπαμάρκου, Π. Π. Οικονόμου *Αληθούς της προόδου[...]*, ό.π., σ.88-91.

²⁹⁸ Στο ίδιο, σ.91.

²⁹⁹ Στο ίδιο, σ.91.

³⁰⁰ Στο ίδιο, σ.92.

επικής ποιήσεως, όλη η αναπαράστασις του βίου των ηρωικών χρόνων αρμόζουσιν άρα γε εις την ηλικίαν και την διανοητικήν ανάπτυξιν των μαθητών της Γ' τάξεως του σημοτικού σχολείου...»³⁰¹ και η γλώσσα να είναι «η κοινώς υπό των λογίων γραφομένη γλώσσα, απλή όμως και εύληπτος, απηλλαγμένη των αγνώστων εις την νεωτέρας Ελληνικήν τύπων και των αρχαϊζουσών και συνεστραμμένων συντάξεων».³⁰²

Παίρνοντας υπόψη τα παραπάνω και σε συνδυασμό με τα λεγόμενα του Π. Οικονόμου στον πρόλογό του προς τους κριτές, μπορεί να κατανοηθεί η αντίθεση τους προς τη χρήση του αναγνωσματορίου. Ο ίδιος δήλωσε ρητά πως δεν επέλεξε το δρόμο της μετάφρασης της Οδύσσειας, κάτι το οποίο φανερά ζητούσε το Υπουργείο, «Παρασκευάζων εκ της Οδυσσεΐας του Ομήρου βιβλίον προς χρήσιν των μαθητών του δημοτικού σχολείου ενόμισα καθήκον να μη κάμω απλώς μετάφρασιν της Οδυσσεΐας, αλλά εν ανάγκη να διασκευάσω αυτήν, να τηρήσω δε πανταχού γλώσσαν εκφραστικήν, ζώσαν, δανειζόμενος εν ανάγκη και εκ της γλώσσης του λαού λέξεις... αποκόψη μέρη τινά και ποίηση...».³⁰³ Επιπλέον, το βιβλίο «εισαγωγήν, οποίαν εθεωρήσαμεν αναγκαιοτάτην, δεν έχει ουδεμίαν. Ίσως ο συγγραφέας ενόμισεν αυτήν περιττήν· διότι το βιβλίον τούτο δεν περιέχει αναγνώσματα μόνον, καθώς απαιτεί το πρόγραμμα του Υπουργείου εκ της Οδυσσεΐας, αλλ' αυτήν την Οδύσειαν διασκευασμένην... Πώς απέδωκε την Οδύσειαν, πώς διεσκεύασεν αυτήν, αφού δεν μετέφρασε, πώς ετήρησε την αφέλειαν και χάριν του πρωτοτύπου;...μόνον η μυθικοϊστορική, εύζωνος και έμψυχος διήγησις, απηλλαγμένη δε από του επικού φόρτου και του ποιητικού όγκου, είνε η κινούσα την προσοχήν και τέρπουσα την ψυχήν και διαπλάττουσα τον νουν των παιδίων... Τοιαύτην λοιπόν διασκευήν δεν βλέπομεν εν τω προκειμένω βιβλίω. Ο κ. Οικονόμου νομίζων ότι ήθελε καταστήση ζωντανωτέραν την διήγησιν και εκφραστικωτέραν την γλώσσαν ηκολούθησε κατά πόδα τον Όμηρον και μετέφρασεν αυτόν πολλαχού, αλλά πολλάκις προς βλάβην του σκοπού του βιβλίου του. Ως προς δε την γλώσσαν, είνε τόσον ανώμαλος, ώστε το βιβλίον αποκαθίσταται ακατάλληλον δια την τάξιν, δι' ην είνε ωρισμένον. Ένθεν μεν αρχαιΐσμοί...

³⁰¹ Χ. Παπαμάρκου, Π. Π. Οικονόμου Αληθούς της προόδου[...], ό.π., σ.92-93.

³⁰² Στο ίδιο, σ.93.

³⁰³ Στο ίδιο, σ.94.

ένθεν δε χυδαῖσμοί ἀνάξιοι...». ³⁰⁴ Ναι μεν προσπάθησε να διατηρήσει το λόγο και τη ζωντάνια του Ομήρου, αλλά διασκευάζοντας το έργο χάθηκε η ουσία του, η οποία θα κατέκλυζε τους διδασκόμενους με συναισθήματα και στο τέλος έφτασε και στα όρια του ακατάλληλου γι' αυτούς κυρίως εξαιτίας της γλώσσας. «...*Τα αμαρτήματα της Οδύσσειας ταύτης συγκεφαλαιούνται εις τα δύο ταύτα· πρώτον την κακήν διασκευήν (επειδή λέγει ότι διεσκεύασε την Οδύσσειαν), δι' ης ενιαχού μεν παρεμόρφωσε την έννοιαν των λεγομένων ή περιέκοψεν ουσιώδες μέρος του ποιήματος, αλλαχού δε περιέλαβε πράγματα περιττά, ιδίως εκ των επικών ιδιωμάτων των εις παίδας του δημοτικού σχολείου ακαταλήπτων· και δεύτερον το λεκτικόν, όπερ κακόζηλον και άλλως ημαρτημένον καθ' ευατό, αποβαίνει όλως ανάρμοστον εις διδακτικόν βιβλίον*». ³⁰⁵

Ορθώς η κ. Παγουρίδου έγραψε: «*Η παρουσίαση των αρνητικών σημείων της Οδύσσειας του Π. Οικονόμου μπορεί να στηρίζει το καταδικαστικό αποτέλεσμα του διαγωνισμού, δεν απαντά όμως στην κατηγορία που αποδόθηκε στον Παπαμάρκου ότι προέκρινε αυτός μαζί με τα άλλα μέλη της Επιτροπής την Οδύσσεια του Κονδινάρη, που ήταν πιστό αντίγραφο αυτής του Οικονόμου. Ίσως λοιπόν ως προς αυτό το σημείο να είχε δίκιο ο Οικονόμου, που κατήγγειλε το αποτέλεσμα της κριτικής επιτροπής*». ³⁰⁶ Σ' αυτό το σημείο δεν έχει δοθεί αποδεικτικό στοιχείο από καμία από τις δύο πλευρές, καθότι ο μεν Π. Οικονόμου υποστήριξε πως επέλεξαν την Οδύσσεια του Κονδινάρη, η οποία ήταν ίδια με τη δική του, ο μεν Χ. Παπαμάρκου δεν αναφέρεται καθόλου σ' αυτή την κατηγορία. Δεν μπορεί να ειπωθεί με καμία σιγουριά ποιος από τους δύο έχει δίκιο, σίγουρα όμως το γεγονός πως ο Χ. Παπαμάρκου αποφεύγει να ασχοληθεί μ' αυτό το θέμα, ενώ έχει απαντήσει με τεκμήρια σε όλες τις προηγούμενες κατηγορίες, ίσως αποτελεί ένα δείγμα ενοχής.

Το τελευταίο βιβλίο του Π. Οικονόμου που τέθηκε στο διαγωνισμό ήταν αυτό του *Ηροδότου* για τη Δ' τάξη του δημοτικού και για μία ακόμη φορά ο Χ. Παπαμάρκου ξεκίνησε την κριτική του προς αυτό γνωστοποιώντας την προκήρυξη, σύμφωνα με την

³⁰⁴ Χ. Παπαμάρκου, *Π. Π. Οικονόμου Αληθούς της προόδου[...]*, ό.π., σ.94-96.

³⁰⁵ Στο ίδιο, σ.101.

³⁰⁶ Ε. Πουγαρίδου, ό.π., σ. 230.

οποία «Σκοπός του Υπουργείου προκηρύσσοντος... αναγνώσματα εκ του Ηροδότου δεν ήτο κατά την ημετέραν κρίσιν βεβαίως να παραδοθή εις χείρας παιδων δεκαετών αυτό το βιβλίο του Αλικαρνασέως, απαλλασσόμενον μόνον των γλωσσικών δυσχερειών και μεταφραζόμενον από της Ιωνικής διαλέκτου εις την καθ' ημάς. Δια λόγους πολλούς και ευνοήτους η θέλησις του Υπουργείου δεν ηδύνατο να είνε τοιαύτη, σαφώς δε δηλούται τούτο και υπ' αυτής της επιγραφής του ζητουμένου βιβλίου, όπερ ονομάζει η Υπουργική προκήρυξις “αναγνώσματα εκ του Ηροδότου”. Πρόκειται λοιπόν περί εκλογής εκ της βίβλου του Αλικαρνασέως και τούτο έμελλε να είνε το κύριον έργον των συγγραφέων του αναγνωσματορίου της τετάρτης τάξεως, το να διασκευάσωσι τον Ηρόδοτον καταλλήλως προς το ενδιαφέρον και τας πνευματικάς δυνάμεις των παιδων, δι' ους προωρίσθη το βιβλίον».³⁰⁷ Σε αντίθεση, λοιπόν με το προηγούμενο ανάγνωσμα της Γ' τάξης του δημοτικού κατά το οποίο ζητούσαν μετάφραση κατά λέξη, στο συγκεκριμένο σημείο διαφαίνεται ότι το Υπουργείο είχε γνώση των δυσκολιών αυτού, κυρίως όσον αφορά στο λεξιλόγιό του και επιθυμούσε τη διασκευή του πάντοτε με γνώμονα την πνευματική ικανότητα και αντίληψη των μαθητών, καθώς και την αναζωπύρωση του ενδιαφέροντός τους με τελικό στόχο τη γνώση.

Επιπλέον, όφειλε να έχει θέματα από την ιστορία των Μηδικών πολέμων και όσα σχετίζονται με αυτούς, ώστε να είνε ενδιαφέρον προς τον αναγνώστη, απομακρυσμένο από λεπτομέρειες, οι οποίες μπορούσαν να προκαλέσουν μόνο δυσκολία και σύγχυση στους μαθητές, με σαφές περιεχόμενο, με μία συνεχή ροή και όσον αφορά το λεκτικό μέρος να είνε συναφές με την ηλικία και την ικανότητα των τέκνων.³⁰⁸

Έτσι, όσον αφορά στο βιβλίο του Π. Οικονόμου θεωρούσε ο Χ. Παπαμάρκου ότι: «Ορθώς επιγράφει ο κ. Οικονόμου το βιβλίον του “Ηρόδοτος” και ουχί “αναγνώσματα εκ του Ηροδότου” διότι το υπ' αυτού ήδη προ της υπουργικής προκηρύξεως εκτυπωθέν βιβλίον, όπερ κατά την επιγραφήν αυτού είνε προωρισμένον ου μόνον “δια τους μαθητάς των σχολείων του λαού, αλλά και δια τον λαούν αυτόν”, σκόπει να καταστήση γνωστόν εις τον αναγνώστην τον Ηρόδοτον, όσον τον δυνατόν πλήρη, ει και αυτός ο

³⁰⁷ Χ. Παπαμάρκου, Π. Π. Οικονόμου Αληθούς της προόδου[...], ό.π., σ.101-102.

³⁰⁸ Στο ίδιο, σ.102-103.

συγγραφέας επιφέρει εν τω προλόγω, ότι “επειδή ο Ηρόδοτος και δια την έκτασιν αυτού και δια λόγους καθαρώς παιδαγωγικούς δεν είνε δυνατόν ουδέ πρέπον να αναγινώσκηται όλος παρά των μαθητών, η διασκευή αυτού εις βιβλίον παιδαγωγικόν είχε γείνει επαισθητή ανάγκη”». ³⁰⁹ Η προκήρυξη όμως ρητά δήλωνε πως δεν ήθελε πλήρη μετάφραση και λεπτομέρειες, αλλά τέτοια διασκευή κατάλληλη για τους μαθητές.

Ο Χ. Παπαμάρκου τον κατηγόρησε όμως και για την προχειρότητα που παρατήρησε, καθώς ο Π. Οικονόμου όταν έδωσε το ανάγνωσμα στο Υπουργείο, έγινε αντιληπτό ότι ήταν με περισσότερες σελίδες απ’ ότι είχε ζητηθεί κι έτσι «...ηναγκάσθην να σημειώσω δια μολυβδίδος τα διαγραφόμενα μέρη. Επειδή δε ταύτα διαγραφόμενα αφήνουν κενόν, δεν υπολείπεται δε καιρός να συμπληρώσω τούτο, υποβάλλω το βιβλίον ως έχει...». ³¹⁰ Βεβαίως, και ο ίδιος ο συγγραφέας αντιλαμβανόταν ότι κάτι τέτοιο δημιουργούσε πρόβλημα σε όλο το έργο, αλλά εκείνη τη στιγμή αδυνατούσε να κάνει κάτι άλλο. Ο Χ. Παπαμάρκου κατέληξε στο συμπέρασμα πως «Κρίνοντας λοιπόν κατ’ ανάγκην το βιβλίον οποίον έμεινε μετά την αποκοπή, δεν ευρίσκομεν αυτό ούτε καθ’ όλον ούτε κατά μέρος σύμφωνον προς τα ανωτέρω παρ’ ημών εκτεθείσας αρχάς. Η διασκευή έγεινεν ούτως ώστε το βιβλίον είνε κατάφορτον λεπτομερειών, αίτινες αδύνατον είνε να κινήσωσι το ενδιαφέρον του παιδός και η μένουσαι ανεξήγητοι είνε πάντη περιτταί ή δέονται εξηγήσεως ανωτέρας ή κατά ταύτην την ηλικίαν». ³¹¹ Ήταν φανερή η ενόχληση του Χ. Παπαμάρκου για το λειψό έργο, το οποίο «κατ’ ανάγκη» έκριναν, απέδειξε πως δεν ακολουθούσε τα ζητούμενα του Υπουργείου τόσο στη διασκευή και στα κομμάτια που περιείχε με πολλές λεπτομέρειες, όσο και στη γλώσσα και αυτό ήταν ευθύνη του συγγραφέα. «Τέλος και το λεκτικόν του κ. Οικονόμου δεν είνε το προσήκον δια τα παρεισφρήσοντα γλωσσικά λάθη και την μεγάλην μάλιστα ανωμαλίαν. Αι περίοδοι είνε συνήθως μακραί, αι φράσεις και συντάξεις συνεστραμμέναι, η λέξις ότε μεν αρχαΐζουσα, ότε δε κοινή και ακανόνιστος». ³¹² Ακόμη και το ύφος ήταν «ακατάστατον, εν ω ουδέν υπάρχει σύστημα, ουδμία επικρατεί αρχή· τύποι διάφοροι φέρονται αναμίζ· το τρίτον

³⁰⁹ Χ. Παπαμάρκου, Π. Π. Οικονόμου Αληθούς της προόδου[...], ό.π., σ.104.

³¹⁰ Στο ίδιο, σ.104-105.

³¹¹ Στο ίδιο, σ.105.

³¹² Στο ίδιο, σ.114-115.

*πρόσωπον του πληθυντικού των ρημάτων ότε μεν γράφεται εις ουν· ότε δε εις ουσιν, ου μόνον εν διαφόροις σελίσιν, αλλά συχνότατα εν τη αυτή σελίδι».*³¹³

Ως προς το θέμα των διαγωνισμών ο Χ. Παπαμάρκου μάλλον προέβει σε μη θεσμικές ενέργειες ώστε να γίνουν τα δικά του αναγνωσματάρια αποδεκτά είτε των οικείων του, καθότι δεν υπήρχε αντικειμενικότητα ως προς την επιλογή. Ως προς τα αναγνωστικά τεκμηριωμένα του Χ. Παπαμάρκου ήταν κατάλληλα, αφού κρίθηκαν από πολλούς ως θετικά, σε αντίθεση με αυτά του Π. Οικονόμου που δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν γιατί δεν είχαν καμία σχέση με αυτά που ζητούνταν. Είτε λοιπόν ο Π. Οικονόμου αγνόησε τους νόμους είτε δεν τους κατανόησε.

³¹³ Χ. Παπαμάρκου, *Π. Π. Οικονόμου Αληθούς της προόδου[...]*, ό.π., σ.115.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Τα προβλήματα των σχολείων και της δημοτικής εκπαίδευσης όπως παρουσιάζονται στο περιοδικό «Εκπαίδευσις»

Σε κάθε εποχή ένα από τα καίρια θέματα προς συζήτηση είναι η κατάσταση των σχολείων εν γένει και ιδίως αυτή της δημοτικής εκπαίδευσης, διότι αποτελεί τη βάση της εκπαίδευσης των τέκνων. Το περιοδικό «Εκπαίδευσις» έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στα αρνητικά στοιχεία που υπήρχαν στις δομές της εκπαίδευσης, όπως ήταν τα παραπάνω που ειπώθηκαν, αλλά και αυτά που θα επακολουθήσουν.

Είναι ευρέως γνωστό πως η δημοτική εκπαίδευση έχει ως στόχο της την εκπαίδευση όλου του λαού χωρίς εξαιρέσεις, γι' αυτό έχουν διαμορφωθεί και νόμοι κατά τους οποίους οφείλουν οι παραβάτες της μη υπακοής στο νόμο της καθολικότητας της δημοτικής εκπαίδευσης να τιμωρούνται. Το περιοδικό, όμως με ένα άρθρο του με τίτλο «Έχομεν δημοτικήν εκπαίδευσιν;» προσπάθησε από την αρχή να μεταφέρει το αναγνωστικό κοινό σε μία κατάσταση διερώτησης για το τι ακριβώς συνέβαινε και αν όντως υπήρχε.

Δήλωσε, λοιπόν από την αρχή πως «*όταν λέγωμεν δημοτικήν εκπαίδευσιν παρά λαώ τινι εννοούμεν την ύπαρξιν σχολείων δημοτικών προς μόρφωσιν απάντων ανεξαιρέτως των ανθρώπων και των ανδρών και των γυναικών*».³¹⁴ Είναι πολύ σημαντικό το γεγονός πως όχι μόνο δεν εξαιρούσε τις γυναίκες από το σύνολο –κάτι το οποίο και βάσει νόμου ίσχυε-, αλλά επιπροσθέτως γίνεται φανερό πως έδινε και έμφαση σ' αυτό, ιδίως αν αναλογιστεί κανείς την περίοδο για την οποία μιλάμε και κατά την οποία η θέση

³¹⁴ Εκπαίδευσις, Α', τχ3, 31.10.1892, σ.17.

της γυναίκας ήταν κατά κύριο λόγο υποβαθμισμένη με υποχρεώσεις όσον αφορά κυρίως στο σπίτι και την οικογένεια.

Γνωρίζοντας την αξία την μόρφωσης τόνισε πως η αξία των ατόμων πλέον οριζόταν από τις γνώσεις τους και γι' αυτό «... πάντα τα κράτη της Ευρώπης ως πρώτιστον αυτών μέλημα εθεώρησαν την ίδρυσιν πανταχού δημοτικών σχολείων και εν αιταίς ταις μικραίς κόμαις προς μόρφωσιν και των ανδρών και των γυναικών και δι' αυστηροτάτων μέτρων συνετέλεσαν, ίνα μηδείς στερηθή της αναγκαίας ταύτης παιδείσεως».³¹⁵ Στόχος, λοιπόν κάθε ευρωπαϊκής χώρας ήταν και το πιο μικρό χωριό να έχει τουλάχιστον το δικό του δημοτικό σχολείο προς μόρφωση όλων των παιδιών. «*Η δημοτική εκπαίδευσις είναι μία των σπουδαιωτάτων λειτουργιών της πολιτείας.... προσπαθούσιν αι κυβερνήσεις των πεπολιτισμένων Κρατών να διαδώσωσι την παιδείαν εις τον λαόν ιδρύουσαι πανταχού σχολεία, προικοδοτούσαι ταύτα διά διδακτηρίων και διδακτικών σκευών καταλλήλων, εφοδιάζουσαι ταύτα με προσωπικόν όσον το δυνατόν τελειότερον κατηρτισμένον εν ιδίοις προς τον σκοπόν τούτον ιδρυμένοις σχολείοις, προστατεύουσαι τους διδασκάλους εναντίον πάσης αυθαιρεσίας είτε εκ μέρους των οικογενειών προερχομένης είτε εκ μέρους ωρισμένων φατριών*».³¹⁶ Τα παραπάνω, όμως ευνοούνταν από μία καλή οικονομική κατάσταση την οποία όφειλε η χώρα να έχει και ως γνωστόν τα ευρωπαϊκά κράτη, στα οποία αναφερόταν το περιοδικό, ευδοκίμους οικονομικά, οπότε μπορούσαν και να δαπανήσουν περισσότερα χρήματα. Η Ελλάδα γενικότερα, αλλά και ειδικότερα την περίοδο που μελετάται, είχε σημαντικά οικονομικά προβλήματα. Άλλωστε, τα κράτη για να εξοικονομήσουν χρήματα συνήθως αυξάνουν τους φόρους και μειώνουν τις οικονομικές τους επενδύσεις σε καίριους τομείς όπως είναι αυτοί της δημόσιας παιδείας και υγείας.

Αναπόφευκτα, για τη σωστή λειτουργία των δημοτικών σχολείων πρέπει να υπάρχουν και οι καλά εκπαιδευμένοι δάσκαλοι και ο αριθμός τους να είναι επαρκής. Το παραπάνω είναι κάτι το οποίο αντιλαμβανόταν και το περιοδικό, το οποίο θεωρούσε πως «*όταν δεν τηρήται ο όρος αυτός της ειδικής προπαρασκευής των διδασκάλων, τα σχολεία*

³¹⁵ Εκπαίδευσις, Α', τχ3, ό.π., σ.17.

³¹⁶ Εκπαίδευσις, Α', τχ12, 02.10.1892, σ.89.

τα δημοτικά αμαρτάνουσι του σκοπού των και η δημοτική εκπαίδευσις καταντά να είναι τότε όχι εξευγενισμός και ημέρωσις των ανθρώπων, αλλά διδασκαλία γνώσεων τινων και δεξιοτήτων άνευ βαθυτέρας τινός του ανθρώπου μορφώσεως». ³¹⁷ Η πνοή στη μάθηση δίνεται αρχικά από τον εκπαιδευτικό και μετέπειτα από τον μαθητή, εάν όμως ο πρώτος υστερεί σε γνώσεις πρακτικές και πνευματικές και μετέπειτα σε διάθεση θα παρασύρει και τον μαθητή με αποτέλεσμα η εκπαίδευση να χάσει την ουσία της και το σκοπό της.

Σε όλα αυτά θα πρέπει να υπάρχει ως βάση η γνώση του σκοπού των δημοτικών σχολείων, όπως ορίστηκε από τον Βλάση Σκορδέλη. «*Το δημοτικόν σχολείον είναι το πανεπιστήμιον του λαού, ή ορθότερον, είναι ανώτερον του πανεπιστημίου διότι τούτο μεν αποδίδει εις την κοινωνίαν ολίγους επιστήμονας, το δε δημοτικόν σχολείον παιδεύει, μορφώνει, ανθρωπίζει μυριάδας τέκνων του λαού και παρασκευάζει χρηστούς πολίτας, εργάτας, τεχνίτας, μαχητάς... Το δημοτικόν σχολείον είναι ο κοινός της πόλεως και του χωρίου οίκος... Ο σκοπός του δημοτικού σχολείου είναι να παρασκευάση τους μικρούς παίδας ικανούς να εκπληρώσωσι τον προορισμόν του ανθρώπου ο δε υψηλός προορισμός του ανθρώπου είναι να γείνη τέλειος, να ομοιωθή με τον Θεόν, διότι επλάσθη κατ' εικόνα και ομοίωσιν του Θεού...».* ³¹⁸

Αφού, λοιπόν οριοθετήθηκε ο σκοπός των δημοτικών συνέχισε με το βασικό ερώτημα της ύπαρξης ή μη δημοτικών σχολείων στην Ελλάδα της περιόδου εκείνης. Η απάντηση δόθηκε αρχικά με την προβολή στατιστικών στοιχείων, σύμφωνα με τα οποία «...εκ 4,699 κοινοτήτων, αι 3,000 δεν έχουσι σχολεία! Αλλά και τα υπάρχοντα πως λειτουργούσιν; Έχομεν λοιπόν δημοτική εκπαίδευσιν; όχι». ³¹⁹ Τα στατιστικά στοιχεία, τα οποία βέβαια δεν μας δόθηκε αναφορά από πού προήλθαν και ποιος τα έκανε, απέδειξαν πως η δημοτική εκπαίδευση στην Ελλάδα ήταν σχεδόν ανύπαρκτη, καθώς υπήρχαν ελάχιστα σχολεία, σε συγκεκριμένες περιοχές και απ' όσα υπήρχαν αφήνεται να εννοηθεί πως η κατάσταση τους ήταν άθλια, άρα ελάχιστοι είχαν τη δυνατότητα να εκπαιδευτούν

³¹⁷ Εκπαίδευσις, Α', τχ3, ό.π., σ.18.

³¹⁸ Εκπαίδευσις, Α',τχ13, 31.03.1893, σ.237.

³¹⁹ Εκπαίδευσις, Α', τχ3, ό.π., σ.18.

και ίσως να μην μάθαιναν τα απαραίτητα ή η μάθηση να γινόταν κάτω από αντίξοες συνθήκες.

Συνέχισε το περιοδικό κάνοντας μία μομφή για τα έξοδα αυτής της ελλιπής εκπαίδευσης, τα οποία ήταν τεράστια. Συγκεκριμένα «... δαπανά το έθνος περί τα 4 εκατομμύρια δραχμών». ³²⁰ Όταν, λοιπόν σε δύσκολες οικονομικές περιόδους όπως ήταν η συγκεκριμένη, ένα έθνος έδινε ένα αρκετά μεγάλο ποσό για τα σχολεία του, τότε προφανώς ο λαός θα περίμενε και τα αντίστοιχα αποτελέσματα.

Η κατάσταση κατά το περιοδικό όφειλε να αλλάξει και προς αυτό έπρεπε να μεριμνήσει το κράτος, ώστε να υπάρξει η δημοτική εκπαίδευση όπως νοείται. Άλλωστε, «ο J. Simon είπε ότι ο λαός ο έχων τα κάλλιστα σχολεία είναι ο κάλλιστος λαός και αν δεν είναι σήμερα θα είναι αύριο. Ημείς δε αντιστρέφοντας το λόγιον τούτο λέγομεν Λαός, όστις έχει τα κάκιστα σχολεία ή δεν έχει καθόλου, είναι ο κακοδεμονέστατος λαός και αν δεν είναι σήμερα, θα είναι αύριο». ³²¹ Ορθώς σκεπτόμενοι οι συντάκτες του περιοδικού αναφέρθηκαν στα παραπάνω, διότι κάθε χώρα ενδιαφέρεται για την σωστή παιδεία των τέκνων και ιδιαίτερα όταν αναφερόμαστε στην Ελλάδα είναι κάτι στο οποίο δινόταν βάση από την αρχαιότητα. Για να προχωρήσει μία χώρα και να αναπτυχθεί πολύπλευρα συνίσταται να έχει μορφωμένους πολίτες, των οποίων η μόρφωση επέρχεται σταδιακά ξεκινώντας από το δημοτικό ή ακόμη και από το νηπιαγωγείο. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός πως υποανάπτυκτες χώρες έχουν απαίδευτους πολίτες και ανυπαρξία σχολείων. Εδώ το περιοδικό προσπάθησε να επαγρυπνήσει τόσο το αναγνωστικό κοινό, όσο και τους ιθύνοντες για την αρνητική εικόνα της χώρας στα εκπαιδευτικά της, η οποία έχρηζε αλλαγής, διαφορετικά θα αντιμετώπιζε μεγαλύτερο πρόβλημα στο μέλλον.

Η κατηγορία του περιοδικού για την εκπαίδευση της χώρας προς το πρόσωπο του Χ. Παπαμάρκου, ο οποίος όμως αποτελούσε κομμάτι της κυβέρνησης, συνεχίστηκε δίνοντας και άλλα στοιχεία για την άσχημή της εικόνα. Βασικό ρόλο στα σχολεία όπως έχει ήδη ειπωθεί παίζουν οι δάσκαλοι –έγινε αναφορά γι' αυτούς σε παραπάνω κεφάλαιο-

³²⁰ Εκπαίδευσις, Α', τχ3, ό.π., σ.18.

³²¹ Στο ίδιο, σ.18.

, οι οποίοι την εποχή εκείνη «...επαύθησαν, Διευθυνταί Διδασκαλείων απελύθησαν ή απολύονται, Διδασκαλεία διαλύονται, μισθοί ελαττούνται, το ταμείον της δημοτ. Εκπαιδεύσεως διαλύεται».³²² Οι αποφάσεις τις κυβέρνησης ήταν περικοπές των εξόδων πάσης φύσεως στην παιδεία για λόγους εξοικονόμησης χρημάτων. Αυτή η απόφαση είχε αντίκτυπο και στους εκπαιδευτικούς, όμως όταν δεν έχεις ευχαριστημένους και ικανοποιημένους τους δασκάλους, είναι πολύ λογικό να μην είναι και τόσο αποδοτικοί κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας, οπότε το αποτέλεσμα θα είναι αρνητικό για τα σχολεία. Άλλωστε, «...όσον τελειότεροι οι διδάσκαλοι τοσούτω και καλλιτέραν μόρφωσιν θα δίδουν τα σχολεία».³²³

Το περιοδικό έστρεψε τα βέλη του και προς δύο άλλες προσωπικότητες της ελληνικής παιδείας, στον Σ. Λάμπρου και τον Ν. Πολίτη, «...αμφότεροι οι κύριοι ούτοι εν τω υπουργείω της παιδείας έβλαψαν καιρίως την δημοτικήν εκπαίδευσιν. Μη γιγνώσκοντες τι είναι το νεώτερον πνεύμα των σχολείων συνεκύκησαν και συνετάραζαν τα πάντα».³²⁴ Σ' αυτό το σημείο παρέθεσε και παραδείγματα κατά τα οποία έγιναν εμφανές οι λάθος κινήσεις από πλευράς των δύο παιδαγωγών, τόσο κατά τους νόμους για το διαγωνισμό των βιβλίων, τις αλλαγές στα προγράμματα των μαθημάτων στα Διδασκαλεία, όσο και στη διάλυση του Διδασκαλείου της Θεσσαλίας το 1886.³²⁵

Το μεγαλύτερο όμως κακό σύμφωνα με το περιοδικό το προκάλεσε ο Χ. Παπαμάρκου στην ελληνική εκπαίδευση με την υπερσπατάλιση των πόρων. «Ο Κύριος ούτος, ως το πρώτον διωρίσθη, απήτησε 20 τουλάχιστον εκατομμύρια δραχμών προς ίδρυσιν και προικοδότηδιν σχολείων προέτεινε διά νομοσχεδίων, α εις χιλιάδας δαπάν του δημοσίου ταμείου τυπωθέντα θα είναι μνημείον αιώνιον της ατασθαλίας των ανθρώπων, να ιδρυθώσι διδασκαλεία θηλέων εν Μεσολογγίω με διευθύντριαν μίαν δημοδιδάσκαλον, λαμβάνουσιν όμως κατά μήνα 450 δραχμάς και με καθηγητάς λαμβάνοντας έκαστον 500 δραχ. Κατά μήνα! Να ιδρυθώσι προς τοις υπάρχουσι Διδασκαλεία των αρρένων και άλλα 4 ακόμη μονότακτα Διδασκαλεία με μαθητάς έχοντας απολυτήριον Γυμνασίου. Να ιδρυθή

³²² Εκπαίδευσις, Α', τχ7, 27.07.1892, σ.49.

³²³ Στο ίδιο, σ.50.

³²⁴ Εκπαίδευσις, Α',τχ12, 02.10.1892, σ.90.

³²⁵ Στο ίδιο, σ.90.

Διδασκαλείον τεχνικών μαθημάτων, ου ο μεν διευθυντής να λαμβάνη 300 δραχμάς κατά μήνα, ο διδάσκαλος της καλλιγραφίας και ιχνογραφίας 225, ο δε διδάσκαλος της γυμναστικής 150! να ιδρυθώσι ανώτερα παρθεναγωγεία προς τις σχολείους των θηλέων τοις έχουσι εξαιτή κύκλον μαθημάτων και να δοθεί εις την διευθύντριάν κατοικία δωρεάν και μισθός κατά μήνα 300 δραχμάς, εις δε την διδασκάλισσαν της ωδικής και της ιχνογραφίας 250, εις δε τη διδασκάλισσαν των εργοχείρων 200! Εζήτησε να ιδρυθώσι 16 υποδιδασκαλεία με προσωπικόν.... Ο μεν εις να λαμβάνη 250 δραχμάς κατά μήνα, ο δε άλλος 210! Εζήτησε να γίνη ανώτερον σχολικόν συμβούλιον τριμελές... ων ο μισθός ωρίζετο του μεν γενικού επιθεωρητού εις 575 δραχμάς κατά μήνα, των δε άλλων εις 550!... απήτησεν έξοδα διά διδακτικά όργανα 2,275,740 δραχμάς και χίλια άλλα πράγματα... Αλλά τώρα; Τώρα είμεθα πτωχοί. Διά τούτο δεν χρειαζόμεθα Διδασκαλεία, δεν χρειαζόμεθα επιθεωρητάς, δεν χρειαζόμεθα ανώτερα παρθεναγωγεία δεν χρειαζόμεθα πλήρη σχολεία, δεν χρειαζόμεθα διδακτικά όργανα και σκεύη, δεν χρειαζόμεθα σχολικά κτίρια, δεν χρειαζόμεθα σχολεία πολλά, 800 μόνον εις όλον το κράτος αρκούσιν τα δε άλλα πάντα ας είναι γραμματοσχολεία! Οι υπάρχοντες διδάσκαλοι να παυθώσιν χάριν οικονομίας...».³²⁶ Είναι ιδιαίτερα ειρωνικό προς το πρόσωπο του Χ. Παπαμάρκου, γιατί αφού πρώτα φόρτωσε τη χώρα με υπέρογκα ποσά για την παιδεία και ίσως όχι στα κατάλληλα σημεία που χρειαζόταν, τώρα ζητούσε μειώσεις, οι οποίες ήταν δεδομένο πως θα δημιουργούσαν πρόβλημα, «ο διάβολος φαίνεται απεφάσισε την καταστροφήν της δημοτ. Εκπαιδεύσεως να ενεργήση μεθοδικώς».³²⁷ Είναι σαν ο Χ. Παπαμάρκου να μην είχε μια μέση κατάσταση και λύση , να έφτασε απότομα από το ένα μέρος στο άλλο και οι κινήσεις που έκανε με τις τόσες μειώσεις να είναι σπασμοδικές.

Ακόμη ένα παράδειγμα κακής διαχείρισης από πλευράς του Χ. Παπαμάρκου, η οποία είχε αντίκτυπο στο Πρότυπο σχολείο, αφορούσε την αρχική απόλυση διδασκάλων και μετά από λίγο καιρό την πρόσληψη νέων για την εκπαίδευση μικρότερου αριθμού μαθητών, άρα το κόστος ήταν παρόμοιο, αλλά το πρόσημο αρνητικό εφόσον απευθυνόταν σε λιγότερους μαθητές. Καθώς, «... Π. Π. Οικονόμου είχεν 6 τάξεις και 6 δημοδιδασκάλους... Το τοιούτο παρά του κ. Παπαμάρκου εθεωρήθη ως αστοργία εις τα

³²⁶ Εκπαίδευσις, Α', τχ12, ό.π., σ.90-91.

³²⁷ Στο ίδιο, σ.91.

χρήματα του δημοσίου... απέλυσε τους τρεις διδασκάλους ως υπεράριθμους, διέλυσε δε και τας δύο ανωτέρας τάξεις του σχολείου.... Αλλ' οι φειδωλοί διαχειρισταί των δημοσίων χρημάτων παραδόξως τον 7βριον διώρισαν και τέταρτον διδάσκαλον, χθες δε και πέμπτον τον κ. Μερκούρη. Ώστε το εν Αθήναις πρότυπον έχει ήδη 4 τάξεις και 5 διδασκάλους. Ερωτώμεν πάντα άνθρωπον τίμιον και αιδούμενον εαυτόν τίνες λέγονται σπάταλοι οι έχοντες 6 τάξεις, περί τους 300 μαθητάς και 5 διδασκάλους, ή οι έχοντες 4 τάξεις, 120 μαθητάς και 5 διδασκάλους;». ³²⁸ Είναι όντως άξιο απορίας πως ο Χ. Παπαμάρκου κατηγορούσε τον Π. Οικονόμου για κατάχρηση των χρημάτων με πολλές σπατάλες, όταν σ' αυτό το σημείο το περιοδικό κατέδειξε πως επί της ουσίας αυτό το έκανε ο ίδιος ο Χ. Παπαμάρκου. Για μία ακόμη όμως φορά δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για τα γραφόμενα, διότι δεν υπάρχει κάποιο άλλο έγγραφο που να τεκμηριώνει πως όντως τα γεγονότα έγιναν έτσι. Εάν όμως ισχύουν, το περιοδικό μας δημιουργεί την απορία για το αν ο Χ. Παπαμάρκου πήρε αυτή την απόφαση έχοντας άγνοια των πράξεων του και του γεγονότος πως επί της ουσίας ήταν επιζήμιες για το κράτος ή αν έπραξε από αντίδραση και για πελατειακές σχέσεις ώστε να περάσει το δικό του και να διορισθούν άτομα του κύκλου του.

Οι καταγγελίες προς την Κυβέρνηση συνεχίστηκαν, καθώς κατά το περιοδικό η πρώτη «... έπραξε παν ότι δύναται... να καταστρέψει τα δημοτικά σχολεία» ³²⁹. Όχι μόνο δεν ακολουθήθηκαν όσα όριζε μέχρι πρότινος ο διοργανισμός των σχολείων, αλλά «... τα νέα νομοθετήματα απήτησαν την διάλυσιν των Διδασκαλείων, επέτρεψαν δε την διδασκαλίαν εις μαθητάς έχοντας απολυτήριον σχολαρχείου(!), μηδεμίαν δε γνώσιν έχοντας σχολείου ή παιδαγωγικής διδασκαλίας και ανατροφής! Εν ω η ιδέα του διοργανισμού των σχολείων απαιτεί να υπάρχωσι σχολεία ευρύχωρα, με άφθονον φωτισμόν, με ευρύχωρον αυλή, οι νέοι νομοθέται ανέχονται να σήπωνται τα τέκνα του λαού εις σχολεία, ων η περιγραφή εμποιεί φρίκην εις πάντα άνθρωπον. Εν ω ιδέα του διοργανισμού των σχολείων απαιτεί να ιδρυθώσι πανταχού σχολεία, ίνα μη μένη ο λαός αμαθής και αποθηριούται, τα νέα νομοθετήματα κατήργησαν πολλά σχολεία λειτουργούντα από τον καιρό του αοιδίμου Ιω. Καποδιστρίου... Τα νέα νομοθετήματα ηλάττωσαν τους μισθούς των διδασκάλων,

³²⁸ Εκπαίδευσις, Α', τχ12, ό.π., σ.95.

³²⁹ Εκπαίδευσις, Α', τχ13, 10.10.1892, σ.97.

παύουσι τους αρίστους μάλιστα αυτών χάριν οικονομίας, και ρίπτουσι αυτούς εις την απόγνωσιν και εις την πείναν... Ανατίθεται το υψηλόν αυτό έργον εις διδασκάλους κατωτέρους των επιθεωρουμένων, ίνα ούτοι εξευτελισθώσι και ταπεινωθώσιν... Τα νέα νομοθετήματα καταργούσι και τον νόμον του 1888, όστις ηδύνατο εις χείρας ευσυνειδήτου γενικού Επιθεωρητού των σχολείων να σώση τους δημοδιδασκάλους από την άδικον καταδίωξιν και την εμπάθειαν των ανθώπων... Οι διδάσκαλοι κατήντησαν υποχείρια όργανα όχι μόνον των πολιτευομένων, αλλά και του τελευταίου γραφίσκου του Υπουργείου της Παιδείας...».³³⁰ Με τα νέα νομοθετήματα φαινόταν ότι ό,τι καλό είχε συμβεί στο παρελθόν αναιρούταν, για να πάρει τη θέση του μια παιδεία αρκετά οπισθοδρομική από αυτή που όριζαν οι σύγχρονες παιδαγωγικές τάσεις. Η ύπαρξη σχολείων σε διάφορες περιοχές ήταν δυσεύρετο, καθώς πολλά από αυτά έκλεισαν, άρα είναι αδύνατο να λέμε ότι υπήρχαν δημοτικά σχολεία για όλους. Επιπλέον, όσα παρέμεναν ήταν σε άθλια κατάσταση όσον αφορά τόσο από κτηριακής πλευράς όσο και των διδασκόντων, οι οποίοι στην πλειονότητα ήταν κατώτεροι των περιστάσεων.

Στα παραπάνω γεγονότα, το περιοδικό δε δίστασε να προσθέσει και τη δυσκολία που αντιμετώπιζαν οι διδάσκαλοι με την ανάγκη να μάθουν σωστά και γρήγορα τα απαραίτητα σε ένα μεγάλο αριθμό μαθητών. Όταν όμως από μόνο του αυτό είναι ακόμη και σήμερα αρκετά δύσκολο για έναν δάσκαλο που έχει μόνο μία τάξη, εύκολα μπορούμε να φανταστούμε την κατάσταση με τους δασκάλους που τοποθετούνταν για δύο ή και παραπάνω τάξεις. Σύμφωνα, λοιπόν με τον νέο διοργανισμό «... 3750 σχολεία εκ 4500 θα διδάσκονται παρά γραμματοδιδασκάλων!». Οι συντάκτες του άρθρου αντιμετώπισαν αυτό το γεγονός με ιδιαίτερη έκπληξη και απορία για το τι μέλει γενέσθαι και δε δίστασαν να κάνουν και μία πρόβλεψη, σύμφωνα με την οποία «Το τοιούτον ισοδυναμεί προς την κατάργησιν των σχολείων».³³¹ Σαφώς και δεν μπορεί να γίνεται λόγος για παιδεία εκείνη την περίοδο εφόσον η κατάσταση είχε έτσι, διότι πως άλλωστε θα μπορούσε ένας εκπαιδευτικός ελλιπώς μορφωμένος να δώσει την απαραίτητη προσοχή και να ενσταλάξει στους μαθητές τις βασικές γνώσεις όταν το σύνολο τους θα ήταν μεγάλο αριθμητικά;! Προφανώς και δε θα υπήρχε χρόνος για επίλυση αποριών ή για να

³³⁰ Εκπαίδευσις, Α',τχ13, ό.π., σ.97-98.

³³¹ Στο ίδιο, σ.99.

επαναληφθούν κάποια δυσνόητα πράγματα. Ο διδάσκαλος είναι λογικό πως θα προσπαθούσε απλώς να ολοκληρώσει την ύλη που υποχρεούταν χωρίς να δώσει βάση στην πραγματική και ουσιαστική μάθηση των τέκνων. Θα γινόταν εν ολίγοις μια πρόχειρη δουλειά, ώστε να καλυφθεί η ανεπάρκειά του και αυτό φυσικά δεν ήταν επί της ουσίας δικό του σφάλμα, αλλά του μη λειτουργικού συστήματος.

Η αίσθηση που αφήνει το περιοδικό για την κακή κατάσταση των σχολείων είναι πως κατά κύριο λόγο ευθύνονταν οι διδάσκαλοι είτε με τους χαμηλούς μισθούς που έπαιρναν είτε με τις παύσεις και τις μετακινήσεις τους κι αυτό διότι κατά βάση αυτοί αποτελούν τον κινητήριο μοχλό της παιδείας, αυτοί είναι που μπορούν να δώσουν πνοή και ώθηση σε ένα μάθημα.

Στη δεύτερη χρονιά κυκλοφορίας του περιοδικού δε φαίνεται να δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στα προβλήματα που αντιμετώπιζαν τα σχολεία παρά μόνο σε κάποια σημεία. Ένα τέτοιο αποτέλεσε η τοποθέτηση του βουλευτή και πρώην καθηγητή Σπ. Στάη, ο οποίος «... *ωμίλησεν εν τη βουλή κατακρίνων τας γινομένας συχνάς μεταβολάς εν τω κλάδω της δημοτικής και μέσης εκπαιδεύσεως και αποφαινόμενος ότι υπό τοιούτους όρους ουδέν είναι δυνατόν να γίνη καλόν εν τη παρ' ημίν εκπαιδεύσει...*».³³²

Το σοβαρό αυτό θέμα επανήλθε στο τρίτο έτος κυκλοφορίας του περιοδικού όταν και γνωστοποιήθηκε στο κοινό το άρθρο που έστειλε στο περιοδικό ένα άνθρωπος που ασχολούταν ιδιαίτερα με τη δημοτική εκπαίδευση, χωρίς όμως να δίνονται περισσότερα στοιχεία γι' αυτόν. Αυτός υπερτόνισε την αρνητική εικόνα της δημοτικής εκπαίδευσης και δε δίστασε να αναφερθεί και στην «... *ελεεινήν και όντως αξιοθρήνητον τιαύτην κατάστασιν της στοιχειώδους*

³³² Εκπαίδευσις, Β', τχ19, 05.12.1893, σ.150.

*εκπαιδεύσεως... της μέσης. Η τύχη των καθηγητών των Γυμνασίων είναι εντελώς ομοία προς την των δημοδιδασκάλων... και έφερον τα σχολεία της μέσης εκπαιδεύσεως εις εντελή αποσύνθεσιν».*³³³

Σκοπός αυτού του άρθρου δεν ήταν απλώς και μόνο να γνωστοποιηθεί η κατάσταση των σχολείων, καθότι αυτό είχε γίνει κατά κύριο λόγο τον πρώτο χρόνο κυκλοφορίας του, αλλά και να παρακινήσει το Υπουργείο να λάβει τα απαραίτητα μέτρα. Θεωρούσε πως ενώ τα σχολεία ήταν σημαίνουσας αξίας για το έθνος, η κατάσταση όλο και χειροτέρευε. *«Είναι καιρός να σταματήσωμεν, δεν έχουμε το δικαίωμα να καταστρέψωμεν το μέλλον του έθνους. Η κατάσταση αυτή δεν πρέπει να παραταθή, η δε περαιτέρω αδιαφορία διά τα σχολεία του έθνους αποβαίνει καθαρά προδοσία».*³³⁴ Δεν είναι τυχαία, άλλωστε, και η βαρύτητα του λεξιλογίου που χρησιμοποιούσε, καθώς τόλμησε να μιλήσει για την άρρηκτη σχέση έθνους- σχολείου, η οποία αν δε διαχειριζόταν σωστά από το έθνος θα μπορούσε να οδηγήσει σε προδοσία. Εμμέσως, λοιπόν απευθύνθηκε προς τους κυβερνώντες και στους ιθύνοντες για τα εκπαιδευτικά δρώμενα της χώρας, οι οποίοι εφόσον με τις πράξεις τους οδηγούσαν βαθμιαία την παιδεία στην καταστροφή και έχοντας υπόψη την παραπάνω σύνδεση σχολείων και έθνους, θα μπορούσαν να τους χαρακτηρίσουν προδότες του έθνους. Φυσικά, μετά τη χρήση της λέξης «προδοσία», απευθύνθηκε στην Κυβέρνηση και τη Βουλή, οι οποίες *«... οφείλουσι να επιστήσωσι την προσοχήν των επί του σπουδαιωτάτου τούτου ζητήματος και να προβώσιν άνευ αναβολής εις μέτρα σοβαρά, προς ανόρθωσιν της τοσούτον παραμεληθείσης εκπαιδεύσεως του έθνους. Τούτο επιβάλλει ουχί το πολιτικόν συμφέρον του ενός ή του άλλου κόμματος, αλλ' αυτή η φιλοπατρία πάντων εν γένει των διεπόντων τας τύχας του ημετέρου έθνους, προς ους και απευθύνομεν τας γραμμάς ταύτας».*³³⁵

Η κατάσταση λοιπόν των σχολείων, παρότι είχαν περάσει δύο χρόνια από τη στιγμή που πρώτη φορά ενδιαφέρθηκε το περιοδικό γι' αυτήν, παρέμενε ίδια, *«... οικτρά επί μεγίστη ζημία των υψίστων συμφερόντων του έθνους και της κοινωνίας... Ημείς όχι*

³³³ Εκπαίδευσις, Γ', τχ5, 30.09.1894, σ.40.

³³⁴ Στο ίδιο, σ.40.

³³⁵ Στο ίδιο, σ.40.

*μόνον καλά σχολεία δεν έχομεν, όχι μόνον προς βελτίωσιν αυτών προσηκόντως δεν εργαζόμεθα, ἀλλ' υπό ημέρας εις ημέραν έτι μάλλον αυτά καταστρέφομεν...».*³³⁶

Η δημοτική εκπαίδευση για μία ακόμη φορά φάνηκε πως μόνο για όλους δεν ήταν καθότι η Κυβέρνηση συνέχισε να κάνει μειώσεις δαπανών γι' αυτήν με κλείσιμο πολλών σχολείων. Βεβαίως, όπως είχε προαναφερθεί σε σχέση με την εικόνα της τα χρήματα που δαπανούνταν ήταν πολλά. «... Δημόσιαν εκπαίδευσιν η Ελλάς δεν έχει, αν και πολλά δι' αυτήν εξοδεύει... Γίνεται αδιακόπως λόγος περί της παρ' ημίν δημοτικής εκπαιδεύσεως και όμως ουδαμού της Ελλάδος δύναται τις να εύρη διδασκήρια ανεκτά εκτός των 4 ή 5, τα οποία ήγειρε του Κυβερνήτου η πρόνοια...».³³⁷

Η δημοτική εκπαίδευση όμως βαλλόταν και από το «σκάνδαλο», το οποίο οριοθέτησε το περιοδικό άνευ αποδείξεως. Αυτό ήταν η τοποθέτηση στη θέση του δασκάλου ενός οποιοδήποτε ατόμου δίχως καμία γνώση μόνο και μόνο διότι είχε την εύνοια ενός βουλευτή, ο οποίος είχε ως μοναδικό στόχο να εξυπηρετήσει το εκλογικό κοινό του.³³⁸ Το παραπάνω ήταν συχνό φαινόμενο και μάλλον κατά περιόδους ίσχυε στην ελληνική πραγματικότητα.

Ένα ακόμη πρόβλημα που εντοπίστηκε στην Ελλάδα ήταν και ο χρόνος σπουδών στο δημοτικό σε σχέση με άλλες χώρες, ο οποίος ορίστηκε στα τέσσερα έτη. Το παραπάνω είχε ως αποτέλεσμα, «... ο Έλλην χωρικός (να) καταδικάζεται από του δεκάτου έτους της ηλικίας του εις καταναγκαστικά έργα, όπερ εάν εγένετο γενικώς, όλην πολλών άλλων ολέθριων αποτελεσμάτων...».³³⁹ Από τη μία, λοιπόν είτε δε θα υπήρχαν σχολεία σε χωριά και μικρές περιοχές, οπότε τα παιδιά των χωρικών θα έμεναν αγράμματα και θα δούλευαν από μικρά, είτε ακόμη κι αν υπήρχαν σχολεία σ' αυτές τις περιοχές μετά από τέσσερα χρόνια σπουδών η κατάληξη θα ήταν ίδια, καθότι δεν υπήρχε δυνατότητα περισσότερων χρόνων εκμάθησης που θα τους έδιναν αρκετά ακόμη χρήσιμα μαθήματα προς γνώση.

³³⁶ Εκπαίδευσις, Γ', τχ5, ό.π., σ.40.

³³⁷ Στο ίδιο, σ.40.

³³⁸ Εκπαίδευσις, Γ', τχ10, 30.11.1894, σ.74.

³³⁹ Στο ίδιο, σ.74.

Το περιοδικό όμως οριοθέτησε και τη σωστή δημοτική εκπαίδευση σύμφωνα με την οποία, *«Διά να δικαιούμεθα να λέγωμεν ότι έχομεν δημοτικήν παιδείαν, απαραίτητος ανάγκη είναι τουλάχιστον εις τας πρωτεύουσας των δήμων να υπάρχωσι σχολεία με εξαετή διάρκεια και με πρόγραμμα γενναίων όχι τόσον κατά το ποσόν των μαθημάτων, όσον κατά το ποιόν και μάλιστα κατά τα παιδαγωγικά προσόντα των διδασκάλων. Είναι γελοίον να πιστεύη τις ότι δύνανται άνθρωποι απαιδαγώγητοι να παιδαγωγήσωσι την νεότητα...»*.³⁴⁰ Άρα, το πρόβλημα των δημοτικών σχολείων στην Ελλάδα αφορούσε μία παιδεία, η οποία ομολογουμένως δεν ήταν για όλους, καθώς δεν υπήρχε σ' όλη την επικράτεια και όπου υπήρχε ήταν ελλιπής τόσο από άποψη χρόνων φοίτησης, όσο και από του δυναμικού που πλαισίωνε το σχολείο, το οποίο δεν είχε τα απαραίτητα προσόντα.

Κλείνοντας, δε δίστασε η *«Εκπαίδευσις»* να παροτρύνει το λαό να σκεφτεί τι ήθελε και να το απαιτήσει, γιατί αυτή ήταν η ουσία και το καλό της πατρίδας. *«Ο φορολογούμενος λαός έχει το δικαίωμα ν' απαιτή, ίνα τα τέκνα του παιδεύονται υπό επιστημονικώς παρασκευασμένων διδασκάλων... να έχωσι διδασκάλους παιδευθέντας εν διδασκαλείοις και εις πολίτας παραδίδοντας τα τέκνα των εις ξυλοχίστας»*.³⁴¹

Πολλά ήταν τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η ελληνική εκπαίδευση αυτή την περίοδο και το περιοδικό προσπάθησε να τα αναδείξει από τη δική του οπτική. Αφορούσαν κατά κύριο λόγο την έλλειψη σχολείων και εκπαιδευτικών και μετέπειτα μέσων και επαρκών δομών. Τόλμησε προσπαθώντας να είναι κοντά στο αναγνωστικό κοινό να αναπτύξει αυτά τα θέματα και να δώσει δύναμη τόσο στο λαό γενικότερα όσο και στους εκπαιδευτικούς να προσπαθήσουν να ανατρέψουν αυτή την κατάσταση.

³⁴⁰ Εκπαίδευσις, Γ', τχ10, ό.π., σ.74.

³⁴¹ Στο ίδιο, σ.74.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το παιδαγωγικό περιοδικό «*Εκπαίδευσις*» εκδιδόταν από το 1892 έως το 1895. Ήταν ένα περιοδικό, το οποίο απευθυνόταν κατά κύριο λόγο στους δημοδιδασκάλους ή τουλάχιστον αυτός ήταν ο αρχικός του στόχος. Μέλημά του ήταν να τους βοηθά σε κάθε ζήτημα που αντιμετώπιζαν, να τους κατευθύνει, να τους νουθετεί, να τους ενημερώνει τόσο για παιδαγωγικές μεθόδους όσο και για εκπαιδευτικά θέματα και να είναι σε κάθε δυσκολία κοντά τους. Οι απόψεις του περιοδικού, όπως γίνεται αντιληπτό από την ανάγνωσή του, προέρχονταν από τον διευθυντή του, Π. Οικονόμου, γι' αυτό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως προσωποπαγές. Ο προσανατολισμός του ήταν συντηρητικός, καθώς και ο διευθυντής του ήταν πολιτικά προσκείμενος στη συντηρητική παράταξη του Θ. Δηλιγιάννη.

Στις σελίδες, λοιπόν που προηγήθηκαν στόχος ήταν να δοθούν απαντήσεις στο κεντρικό ερώτημα της παρούσας εργασίας, το οποίο ήταν τα εκπαιδευτικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η Ελλάδα κατά τη διάρκεια της κυκλοφορίας του περιοδικού. Αυτά ήταν τα βασικά θέματα με τα οποία ασχολήθηκε το περιοδικό στην πλειοψηφία των τευχών του, έτσι όπως διαφαίνονταν διαμέσου της διαμάχης των δύο παιδαγωγών, του Π. Οικονόμου και του Χ. Παπαμάρκου.

Εφόσον το περιοδικό και κατ' επέκταση ο Π. Οικονόμου αποσκοπούσαν στη δημιουργία ενός περιοδικού, το οποίο θα αποτελούσε το βασικό εργαλείο των διδασκάλων για κάθε θέμα που τους ενδιέφερε, όταν αντιλήφθηκαν πως ο Χ. Παπαμάρκου κατείχε σημαίνουσα θέση στο Υπουργείο Παιδείας –κάτι το οποίο αυτομάτως σήμαινε πως ο τελευταίος ήταν και ο υπεύθυνος της απόλυσης του Π. Οικονόμου και κάθε αρνητικού της εκπαίδευσης– δε δίστασαν να στρέψουν τα «βέλη» τους εναντίον του, έτσι ώστε να αποτελεί πλέον ο Χ. Παπαμάρκου και όχι οι δημοδιδάσκαλοι κεντρικό πρόσωπο του περιοδικού.

Πριν όμως η συγκεκριμένη εργασία αναλύσει το περιοδικού, κρίθηκε σκόπιμο να διεξαχθεί μια ιστορική και εκπαιδευτική ανάλυση της περιόδου λίγο πριν από την έκδοση του περιοδικού και λίγο χρόνο μετά.

Όσον αφορά στα πολιτικά της περιόδου, από τα πιο σημαντικά γεγονότα ήταν η εμφάνιση στην πολιτική σκηνή της χώρας του Χ. Τρικούπη και του Θ. Δηλιγιάννη, οι οποίοι ήταν πολιτικοί αντίπαλοι, εκπροσωπώντας ο μεν Χ. Τρικούπης τον εξορθολογισμό και τον εκσυγχρονισμό, ο δε Θ. Δηλιγιάννης τον συντηρητισμό, τη δημαγωγία και τις πελατειακές σχέσεις. Ο ένας διαδεχόταν στην πρωθυπουργία της χώρας τον άλλον και μαζί τους έφερναν και αλλαγή όλων όσων είχαν παρθεί από τον προηγούμενο πρωθυπουργό. Σ' όλα αυτά προστέθηκαν τα αναρίθμητα δάνεια, τα οποία έπαιρνε η χώρα, η δυσaréσκεια του λαού, η γενικότερη αρνητική οικονομική κατάσταση και οι κακές σχέσεις με τους Τούρκους και τους Βαλκάνιους. Η πρώτη μάλιστα με αφορμή τη στάση της στην Κρήτη σε συνδυασμό με την επιμονή των Κρητών για ένωση με την Ελλάδα, είχαν σαν αποτέλεσμα την λανθασμένη απόφαση για πόλεμο. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος ή «ατυχής» ή «ακήρυχτος» όπως λέγεται, ξεκίνησε σε Ήπειρο και Θεσσαλία και τελικά κατέληξε με ήττα της Ελλάδας, η οποία για καλή τύχη της χώρας μας, έχοντας την εύνοια των άλλων χωρών απέφερε τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο και αποπληρωμή 4 εκατομμυρίων χρυσών λιρών στην Τουρκία. Από εκείνη τη στιγμή και μετά η Ελλάδα άλλαξε εντελώς, καθώς φαίνεται μία γενικότερη στροφή σε όλα τα επίπεδα.

Στα εκπαιδευτικά δρώμενα, την περίοδο από το 1880-1890 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μία περίοδος πολλαπλών συνεχόμενων νομοσχεδίων, τα οποία στην πλειοψηφία τους δεν ψηφίστηκαν. Σημαντικά γεγονότα ήταν το 1882 ο νόμος επί Τρικούπη για την επιβολή διαγωνισμού για την επιλογή συγγραμμάτων ανά τέσσερα έτη από επιτροπές, ο οποίος δημιούργησε αντιδράσεις και πελατειακές σχέσεις για την προώθηση συγκεκριμένων βιβλίων.

Σταθμός για τα εκπαιδευτικά αποτέλεσε και το έτος 1883, όταν και στάλθηκαν παιδαγωγοί στην επαρχία για να ερευνήσουν την κατάσταση των δημοτικών. Το αποτέλεσμα αυτής της έρευνας ήταν αποκαρδιωτικό, καθώς δεν υπήρχε επαρκής αριθμός σχολείων, ενώ οι ελλείψεις στα λιγοστά υπάρχοντα ήταν πολλές. Αυτό οδήγησε στην

απόφαση να σταλθούν στο εξωτερικό παιδαγωγοί με υποτροφία, ώστε εκπαιδευμένοι πια σε παιδαγωγικά αντικείμενα να βοηθήσουν την ελληνική παιδεία. Μεταξύ των παιδαγωγών που στάλθηκαν ήταν ο Χ. Παπαμάρκου και ο Π. Οικονόμου, οι μετέπειτα αντίπαλοι.

Μέσα στα επόμενα χρόνια, πολλά ήταν τα νομοσχέδια, τα πιο σημαντικά εκ των οποίων ήταν το 1892 επί πρωθυπουργίας Χ. Τρικούπη με τμηματάρχη τον Χ. Παπαμάρκου, όπου έγιναν δύο νόμοι του κράτους που αφορούσαν τη δημιουργία Υποδιδασκαλείων ενός έτους σε κάθε νομό και εποπτικού συμβουλίου με αρμοδιότητες διορισμού, παύσεων και μεταθέσεων. Όπως ήταν δεδομένο, δεν έλειψαν και οι επικριτές αυτών των νόμων, ένας εκ των οποίων ήταν και ο Π. Οικονόμου.

Το 1895 ο Θ. Δηλιγιάννη με Υπουργό Παιδείας τον Δ. Πετρίδη έφεραν σε ψήφιση σημαντικά νομοσχέδια που αφορούσαν τα διδακτικά βιβλία, τη μείωση των εκπαιδευτικών τελών κ.α. με πιο σημαντικό το νόμο ΒΤΜΘ (2349) «Περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσης» για την υποχρεωτική φοίτηση στο δημοτικό, για τα εποπτικά συμβούλια, για τη σύσταση νηπιαγωγείων.

Αφού λοιπόν καθορίστηκε και το πλαίσιο μέσα στο οποίο εμφανίστηκε το περιοδικό απαντήθηκαν με τη σειρά τα υποερωτήματα, τα οποία αφορούσαν τα ζητήματα της ελληνικής εκπαίδευσης, όπως διαπιστώθηκαν από το περιοδικό «Εκπαίδευσις».

Τα κεντρικά πρόσωπα σ' αυτό ήταν ο διευθυντής του περιοδικού, ο Π. Οικονόμου, αλλά και ο Χ. Παπαμάρκου, οι οποίοι είχαν αρκετά κοινά στοιχεία στην αρχή της εκπαιδευτικής τους πορείας, καθώς μετά τις σπουδές τους στην Ελλάδα στάλθηκαν με υποτροφία στο εξωτερικό και όταν γύρισαν συνεργάστηκαν στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης, ο μεν Χ. Παπαμάρκου ως διευθυντής του, ο δε Π. Οικονόμου ως διευθυντής του Πρότυπου δημοτικού σχολείου του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης. Η συνεργασία τους εκείνη την περίοδο δε φαίνεται από κανένα στοιχείο πως ήταν κακή, οπότε σίγουρα η διαμάχη τους και η διάσταση απόψεων που έφερε σύγκρουση δε χρονολογείται από τότε.

Αντιθέτως, η σύγκρουσή τους ξεκίνησε πολλά χρόνια μετά τη συνάντησή των δύο και συγκεκριμένα το 1892 στο 1^ο έτος κυκλοφορίας του περιοδικού και μάλιστα από

τον διευθυντή του. Ο Π. Οικονόμου αν και στόχευε διαμέσου του περιοδικού να βοηθήσει και να βελτιώσει τους διδασκάλους και κατ' επέκταση το σχολείο, όπως έχει ήδη ειπωθεί, έγινε αντιληπτό πως στην πορεία του δεν συνεχίζει προς αυτή την κατεύθυνση.

Αρχικά, προσπάθησε να μεταφέρει την εικόνα του ιδανικού διδασκάλου με ηθικό χαρακτήρα, αγάπη προς την πατρίδα, καλή εξωτερική εμφάνιση και υγιεινή, με παιδαγωγικές δεξιότητες, ώστε να είναι βοηθητικός προς τους μαθητές, προσιτός σ' αυτούς και στις οικογένειές τους και με θρησκευτικό φρόνημα. Μέσα σ' όλα αυτά τους νουθετούσε με διάφορους κανόνες διδασκαλίας, με γνώμονα πάντα τις ανάγκες των παιδιών, δίνοντας αξία στην ποιότητα και όχι στην ποσότητα.

Δε δίστασε να τους υποστηρίξει και να τους υπερασπιστεί σε θέματα που αφορούσαν τις συχνές μετακινήσεις τους με αλλαγή σχολείων, αλλά και τις απολύσεις λόγω πελατειακών σχέσεων και τους πολύ χαμηλούς μισθούς, νιώθοντας πως δεν αναγνωρίζεται το έργο τους. Το περιοδικό τόλμησε ακόμη και να κατηγορήσει ανοιχτά γι' αυτή την κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσης και κυρίως για τους μισθούς των διδασκάλων τον Χ. Παπαμάρκου, ο οποίος ήταν εκείνη την περίοδο τμηματάρχης της Δημοτικής, οπότε ήταν και ο υπεύθυνος αυτών των αποφάσεων.

Προσπάθησε να σταθεί στο πλευρό των διδασκάλων παρέχοντας στήριξη και τις απαραίτητες πληροφορίες, απαντήσεις σε ερωτήσεις τους και αναδεικνύοντας την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν, όμως κάπου στην πορεία της έκδοσης του φαινόταν πως ο διευθυντής του έγραφε με ιδιαίτερο μένος προς το πρόσωπο του Χ. Παπαμάρκου θεωρώντας τον υπαίτιο για όλα. Ξεχνώντας πως η ουσία ύπαρξης του περιοδικού ήταν οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί και όχι η κόντρα του με τον Χ. Παπαμάρκου, έφτασε στο σημείο να τον παρουσιάσει σαν το δαίμονα της εκπαίδευσης.

Όσον αφορά στο θέμα για τα διδασκαλεία, αυτά δημιουργήθηκαν για να εκπαιδεύσουν τους διδασκάλους και τις διδασκάλισσες με το πρώτο να έχει συσταθεί στην Αθήνα. Κατά το περιοδικό η δημιουργία τους ήταν καθοριστικής σημασίας, καθώς υπήρχε αλληλένδετη σχέση με τα δημοτικά σχολεία. Ενώ, κατέληγε στο συμπέρασμα πως τα σχολεία ήταν ελάχιστα, διότι υπήρχε έλλειψη διδασκάλων για να δουλέψουν σ' αυτά, άρα ήταν ανάγκη η λειτουργία επιπλέον διδασκαλείων.

Η διαφωνία συνεχίστηκε από πλευράς του Π. Οικονόμου αυτή τη φορά, διότι το 1892 έφερε στη Βουλή ο Χ. Παπαμάρκου το νομοσχέδιο για την ίδρυση υποδοδασκαλείων, την ώρα που η χώρα εν συγκρίσει με άλλες χώρες της Ευρώπης είχε το μικρότερο ποσοστό διδασκαλείων. Παρ' όλα αυτά ο Χ. Παπαμάρκου έκρινε για λόγους οικονομίας πως η σωστή επιλογή για την ελληνική εκπαίδευση ήταν η ίδρυση υποδιδασκαλείων οχταμηνιαίας φοίτησης και η αντικατάσταση διδασκάλων με γραμματοδιδασκάλους, κάτι που οδήγησε τον πρώτο να τον κατηγορήσει για εσχάτη προδοσία.

Με έναυσμα αυτό, ο Π. Οικονόμου κατηγορήσε τον Χ. Παπαμάρκου και για τη δράση του στα διδασκαλεία. Μία από της κατηγορίες ήταν για το έτος 1882 όταν ο Χ. Παπαμάρκου όντας διευθυντής του Διδασκαλείου Κέρκυρας, του ζητήθηκε από την Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία πέρα από αυτή του τη θέση, να διδάξει. Χωρίς το περιοδικό να δώσει βάσιμες αποδείξεις, δήλωσε πως ο τελευταίος δέχτηκε να το κάνει μόνο αμειβόμενος με ένα μεγάλο ποσό, το οποίο δεν έγινε και αποδεκτό και δημιούργησε αναστάτωση.

Σε αντιδιαστολή ο Π. Οικονόμου θέλησε να βάλει τη μαρτυρία ενός διδασκάλου, ο οποίος όντας μαθητής του Διδασκαλείου Αθηνών μετά την τοποθέτηση του πρώτου στη διεύθυνσή του, αντιλήφθηκε μεγάλη διαφορά, τόνισε το έργο που έπραξε ο διευθυντής του, την αγάπη που ενστάλαξε στις ψυχές των μαθητών και όταν τον απέλυσαν ένιωσε την αδικία της ζωής.

Ο Χ. Παπαμάρκου, όμως θέλοντας όπως πάντα να απαντήσει σε κάθε κατηγορία με απτά μέσα, έδωσε τεκμήρια τόσο για τη δράση του στα διδασκαλεία, όσο και για τη δράση του αντιπάλου του, αρχής γενομένης από το 1877 και τα πεπραγμένα του στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης. Χρησιμοποίησε άρθρα για να αποδείξει την αθωότητά του, πρώτα από τον Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων, ο οποίος έκρινε το έργο του στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης ως άψογο, καθότι τρία χρόνια το διηύθυνε σωστά, οι αιτήσεις για μελλοντικούς διδασκάλους ήταν πολλές, αλλά και οι απόφοιτοί του είχαν μεγάλη ζήτηση. Επιπλέον, και ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σερρών έγραψε θετικά σχόλια, όπως και ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αλεξανδρούπολης, ο οποίος εντυπωσιάστηκε με τις νέες μεθόδους που χρησιμοποιούσε. Ακόμη και στις όποιες

κατηγορίες υπήρχαν για το έργο του, έδωσε απαντήσεις μέσω στοιχείων που αποδείκνυαν το αντίθετο. Κυρίως στις κατηγορίες του Π. Οικονόμου για το θέμα που προέκυψε με το Διδασκαλείο της Κέρκυρας, όπου ο Χ. Παπαμάρκου δημοσίευσε άρθρα Κερκυραϊκών εφημερίδων, οι οποίες μιλούσαν για το κύρος του, τις γνώσεις του και το γενικότερο έργο του. Αυτοί άλλωστε ήταν και οι λόγοι για τους οποίους αγοράστηκε επίτιμο μέλος του εν Γαρίτση Κερκύρας εκπαιδευτικού και αλληλοβοηθητικού Συλλόγου αδελφότητας.

Ακόμη, και στο Διδασκαλείο Αθηνών ο προϊστάμενος του, αλλά και οι συνάδελφοι του μιλούσαν για το εξαιρετικό έργο του. Μόνο ο Χ. Παπαδόπουλος εξήρε το δικό του έργο ως καλύτερο από αυτό του Χ. Παπαμάρκου ως διευθυντή του διδασκαλείου, όμως τα τεκμήρια μέσω των λεγομένων του επόπτη Σ. Λάμπρου το 1887 και του γενικού επιθεωρητή Π. Οικονόμου το 1886 απέδειξαν το αντίθετο, κρίνοντας ανώτερο το έργο του Χ. Παπαμάρκου.

Ο τελευταίος δε δίστασε να κατηγορήσει τον Π. Οικονόμου για τις πράξεις του τόσο στο Πρότυπο όσο και στο Διδασκαλείο Αθηνών διαμέσου των δηλώσεων του Μ. Βρατσάνου το 1881, ο οποίος τόνισε πως ο Π. Οικονόμου ως διδάσκαλος αργοπορούσε, απουσίαζε, αδιαφορούσε και αφού είδε ότι αυτό συνέβαινε και παλαιότερα έφτασε το θέμα στο Υπουργείο, το οποίο του έκανε τις απαραίτητες συστάσεις.

Ακόμη, και μετά την απόλυση του από το Διδασκαλείο των Αθηνών, στις εξετάσεις του 1892 φάνηκε ύστερα από τη μεγάλη αριθμητική διαφορά που υπήρχε σ' αυτούς που προβιβάστηκαν εκείνη τη χρονιά σε αντίθεση με την προηγούμενη, πως ο Π. Οικονόμου έπραξε παράνομα προσπαθώντας να αναδείξει το διδασκαλείο ως πλήρως επιτυχημένο, καθότι σχεδόν όλοι ολοκλήρωναν με επιτυχία τις εξετάσεις, κάτι το οποίο επί της ουσίας δεν ίσχυε.

Επιπροσθέτως, το Διδασκαλείο Θεσσαλίας, από το οποίο απολύθηκε, ο ίδιος ο Νομάρχης Λαρίσης μίλησε για την άσχημη εικόνα που είχαν τόσο οι συνάδελφοι του Π. Οικονόμου για τον ίδιο όσο και οι κάτοικοι της περιοχής από τον πρώτο κιόλας λόγο που εκφώνησε ο Π. Οικονόμου, όταν και κατηγόρησε τους πάντες, αλλά και από τη συνολική του εικόνα.

Ο Χ. Παπαμάρκου απέδειξε πως το έργο του ίδιου στον Διδασκαλείο Αθηνών κρίθηκε ως θετικό, διότι παρότι είχε λίγα μέσα προσπάθησε με κάθε τρόπο να βελτιώσει το ήθος των μαθητών, να ενισχύσει τη μουσική και τη γυμναστική, να τους μορφώσει κ.α. Ακόμη και ο Χ. Παπαδόπουλος το 1886 ως επόπτης του διδασκαλείου δεν είχε να του προσάψει τίποτα αρνητικό.

Από τα παραπάνω έγινε αντιληπτό πως μάλλον τα λεγόμενα του Π. Οικονόμου και οι κατηγορίες που εξαπέλυσε κατά του έργου του Χ. Παπαμάρκου δεν ευσταθούν, διότι ότι και να υποστήριζε δεν είχε μέσα και τεκμήρια για να τα αποδείξει, σε αντίθεση με τον τελευταίο, ο οποίος χρησιμοποίησε άρθρα εφημερίδων και γραπτά κείμενα συλλόγων ή μεμονωμένα ατόμων που είχαν σημαντικές θέσεις στην ελληνική εκπαίδευση κατά καιρούς και έκριναν τόσο από τη μία θετικά το έργο του Χ. Παπαμάρκου όσο και αρνητικά αυτό του Π. Οικονόμου. Ειδικά μετά τις αποδείξεις για τις πράξεις του τελευταίου στο Διδασκαλείο Αθηνών και σ' αυτό της Θεσσαλίας κρίνεται λογική η απόλυσή του και καθόλου ως προϊόν αντιζηλίας ή πελατειακών σχέσεων, όπως πίστευε και διατυμπάνιζε.

Μεγάλο θέμα της περιόδου ήταν και τα σχολικά εγχειρίδια, τα οποία αποτελούσαν μεγάλο ζήτημα για τους διδασκάλους. Ο Π. Οικονόμου στράφηκε εναντίον του Χ. Παπαμάρκου τόσο για το περιεχόμενο των δικών του σχολικών εγχειριδίων, όσο και για το γεγονός πως την ίδια στιγμή που ήταν κριτής στις επιτροπές για τα βιβλία, ήταν και διαγωνιζόμενος.

Θεωρούσε πως τα βιβλία του Χ. Παπαμάρκου ήταν τα πιο χυδαία που υπήρξαν ποτέ εξαιτίας της γλώσσας τους, της διήγησης, της ύλης, της αντιπαιδαγωγικής μεθόδου, αλλά και διότι πρότεινε την αντικατάσταση του Ομήρου, του Γεροστάθη, του Ηροδότου και άλλων με κείμενα που αναφέρονταν στη φύση και τη ζωή. Πίστευε, λοιπόν πως ο Χ. Παπαμάρκου αρνιόταν το ένδοξο παρελθόν της Ελλάδας και τα ένδοξα κλασσικά βιβλία στο βωμό των χρημάτων.

Κατά τον ίδιο, ο διαγωνισμός ήταν ψεύτικος και είχε σαθρά θεμέλια και το απέδειξε με το γεγονός πως από τη μία σε έναν διαγωνισμό ο Χ. Παπαμάρκου όντας κριτής ενέκρινε την παιδαγωγική του Σπαθάκη και από την άλλη δεν την δίδασκε. Επιπλέον, στον πρώτο διαγωνισμό ενέκριναν το αλφαβητάριο του Σκορδέλη και στον

δεύτερο το απέρριψαν μόνο γιατί άλλαξαν οι κριτές. Άρα, θεωρούσε πως δεν μπορεί με σιγουριά να κριθεί ένα βιβλίο ως καλό ή κακό, αλλά αυτό άλλαζε αναλογικά με τους κριτές.

Σύμφωνα με την προκήρυξη του 1893 κατά τον Χ. Παπαμάρκου, καθορίστηκαν τα στοιχεία που έπρεπε να είχαν τα βιβλία που θα γραφόντουσαν. Έτσι, έπρεπε να ήταν χωρίς εικόνες, αλλά με Αισώπειους μύθους, περιγραφές και βίους ζώων και φυτών, απλή γλώσσα, πάντοτε σύμφωνα με όλα τα αναγνωστικά των πολιτισμένων κρατών.

Βέβαια, το περιοδικό δίνοντας τα απαραίτητα στοιχεία κατέδειξε πως όσα λέχθηκαν στην προκήρυξη ότι αποτελούσαν χαρακτηριστικά των αναγνωστικών των άλλων χωρών δεν ίσχυαν, καθώς και στη Γερμανία –κράτος πρότυπο για την Ελλάδα της περιόδου- προωθούνταν αναγνωστικά με λαϊκό χαρακτήρα, κατανοητά στους μαθητές και με τα πιο άριστα λαϊκά συγγράμματα κλασσικών συγγραφέων πάντοτε με κεντρικό άξονα το έθνος και τη θρησκεία.

Άρα, διερωτόταν το περιοδικό προς τι αυτή η διαφορετική ανάγνωση της προκήρυξης για τα εγχειρίδια των άλλων χωρών και ενώ στόχος ήταν η εθνική φρόνηση, πού ακριβώς βοηθούσαν οι περιγραφές των ζώων και των φυτών. Θεωρούσε πως όλα ήταν σχέδιο του Χ. Παπαμάρκου για να προωθήσει τα δικά του βιβλία και ακόμη και ο Υπουργός έπεσε θύμα της πλεκτάνης του, γι' αυτό τον παρότρυνε να καλέσει γι' αυτό γνώστες αυτών των αντικειμένων κι ύστερα να πάρει τις κατάλληλες αποφάσεις.

Μάλιστα, ο Π. Οικονόμου δίνοντας τα απαραίτητα τεκμήρια ανέδειξε πως το 1885 ο Χ. Παπαμάρκου ήταν θετικός στη χρήση κλασσικών ελληνικών κειμένων και αναρωτιόταν για ποιο λόγο επέλεξαν κείμενα ξένων δημιουργών. Εν ολίγοις γίνεται κατανοητό πως υπήρχε διάσταση των λεγομένων του.

Σαθρός κρίθηκε και ο διαγωνισμός για τα βιβλία που προήλθαν από το νόμο ΒΡΑ', ο οποίος δημιουργήθηκε από τον Χ. Παπαμάρκου, σύμφωνα με τον οποίο ζητούσε συγκεκριμένα πράγματα και στοιχεία για τα εγχειρίδια, τα οποία μπορούσαν να βρεθούν μόνο στα δικά του βιβλία. Υπήρχαν απίστευτες λεπτομέρειες ακόμη και για το αριθμό των σελίδων, κάτι που ήταν αδύνατο να υπάρχουν σε άλλων τα συγγράμματα. Ο νόμος ζητούσε το περιεχόμενο τους να ήταν όπως αυτό που είχαν τα βιβλία του, χωρίς εικόνες

με 42.500 στοιχεία να περιέχει το πρώτο μέρος του Αλφαβηταρίου, 16.500 το δεύτερο μέρος, 18.000 το τρίτο και 22.000 το τέταρτο. Προφανώς και το παραπάνω οδηγεί στο συμπέρασμα πως κάτι σ' αυτή την προκήρυξη και στον διαγωνισμό δεν ήταν σωστό και νόμιμο.

Εν τέλει δημιουργούνταν πελατειακές σχέσεις με την προώθηση βιβλίων δικών τους ή οικείων, τα οποία κόστιζαν περισσότερα χρήματα και στο τέλος όχι μόνο δε χρησιμοποιούνταν αυτά, διότι θεωρούνταν ακατάλληλα και ελλειμματικά από τους διδασκάλους, αλλά αναγκάζονταν οι γονείς να πάρουν επιπλέον βιβλία.

Στην άλλη πλευρά, ο Χ. Παπαμάρκου στο «Υθλοι και πράγματα» συγκέντρωσε τους χαρακτηρισμούς του Π. Οικονόμου και τεκμηρίωσε πως τα βιβλία του ήταν απολύτως κατάλληλα. Χρησιμοποίησε τα λεγόμενα της εφημερίδας «Άστυ», σύμφωνα με την οποία τα βιβλία του ήταν ενδεδειγμένα για την ηλικία των παιδιών στα οποία απευθύνονταν, είχαν μεθοδικότητα, ελληνοπρεπή ύλη και γλώσσα κατανοητή. Ακόμη και αρχαίους Έλληνες συγγραφείς είχε το «Ελληνικό Αλφαβητάριον» τού, όπως Αριστοτέλη, Θεόφραστο, Αίσωπο κ.α., όσο για τις σελίδες ήταν επτά σε αριθμό γιατί τόσες θεωρούσε πως μπορούσε να διδάξει στο χρόνο που διέθετε ο διδάσκαλος.

Ο Κωστής Παλαμάς το χαρακτήρισε ως αληθινό διδακτικό βιβλίο, ζωηρό με χρήσιμες συμβουλές και με αρνητικό σημείο το ποιητικό μέρος.

Πίστευε πως ήταν απαραίτητοι οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς, αλλά πάντοτε με την κατάλληλη χρήση, ενώ όσον αφορά στους διαγωνισμούς και την σαθρότητα τους ή μη, έδωσε μόνο απάντηση για την επιλογή, όπου υποστήριξε πως η επιλογή ήταν συνολική και όχι μόνο δική του.

Δε δίστασε να κρίνει και το αλφαβητάριο του Π. Οικονόμου, σύμφωνα με τον οποίον ήταν ανεπαρκές, δυσνόητο, αδιάφορο, ασύντακτο, με κακή γλώσσα και χρήση Γερμανών συγγραφέων. Το αναγνωσματάριό του όμως ήταν καλύτερο από το αλφαβητάριο, παρ' όλ' αυτά ήταν κι αυτό βαρετό για τους μαθητές και αντιπαιδαγωγικό. Ακόμη και για το γεωγραφικό και φυσιογνωστικό μέρος που τους ζητήθηκε, αυτό του Π. Οικονόμου ήταν ανιαρό, με πολλές λεπτομέρειες, δύσκολο για τα παιδιά στα οποία απευθυνόταν και με πολλά ονόματα, τα οποία ούτε που ήταν γνωστά στους μαθητές.

Τέλος, ακόμη και στις προκηρύξεις για τα αναγνωστικά της Γ' και Δ' τάξης του δημοτικού ζητούνταν κάποια συγκεκριμένα πράγματα, τα οποία ο Π. Οικονόμου προφανώς τα αντιλήφθηκε αλλιώς, διότι δεν τήρησε τους κανόνες συγγραφής, γι' αυτό και κρίθηκαν ακατάλληλα. Βέβαια, σ' αυτό το σημείο δεν έδωσε καμία απάντηση ο Χ. Παπαμάρκου πως από τη μία δε δέχτηκαν τη δική του Οδύσσεια και αποδέχθηκαν αυτή του Κονδινάρη, η οποία αποδεδειγμένα ήταν η ίδια με του Π. Οικονόμου.

Σίγουρα στο κομμάτι των διαγωνισμών ο Π. Οικονόμου φαίνεται να έχει περισσότερο το δίκαιο με το μέρος του, γιατί ναι μεν αποδεδειγμένα από τον Χ. Παπαμάρκου τα βιβλία του πρώτου αστοχούν ως προς την ικανότητά του πρώτου να ακολουθήσει την προκήρυξη, σε αντίθεση με αυτά του Χ. Παπαμάρκου, τα οποία κατά πολλούς κρίθηκαν ως κατάλληλα, αλλά υπήρχαν πολλά κενά ως προς τον τρόπο εξαγωγής και επιλογής του διαγωνισμού, αλλά από την άλλη μάλλον εσκεμμένα ο Χ. Παπαμάρκου δεν απάντησε στην κατηγορία του Π. Οικονόμου για τον στημένο διαγωνισμό. Σ' αυτό όχι μόνο δεν έδωσε τεκμηριωμένες απαντήσεις ο Χ. Παπαμάρκου, όπως έκανε μέχρι πρότινος, αλλά ίσως προσπαθούσε να αποκρύψει αυτή την κατηγορία. Το πιο πιθανό ήταν η διεξαγωγή του διαγωνισμού να ήταν στημένη για να προωθηθούν βιβλία όχι που ήταν καλύτερα, αλλά που ήθελε η εκάστοτε επιτροπή για δικούς της λόγους. Επιπλέον, πολλές φορές στις προκηρύξεις τα βιβλία ζητούνταν με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, τα οποία ήταν απίθανό να βρεθούν στην πλειοψηφία των βιβλίων και όλως περιέργως υπήρχε μόνο ένα βιβλίο –που άνηκε σε μέλος της επιτροπής-, το οποίο ήταν ακριβώς όπως το ήθελαν.

Κλείνοντας, διερευνήθηκαν τα γενικότερα προβλήματα της δημοτικής εκπαίδευσης, έτσι όπως εντοπίστηκαν από το περιοδικό, το οποίο διερωτόταν αν όντως στην Ελλάδα υπήρχε δημοτική εκπαίδευση, τη στιγμή που αυτή σημαίνει πως απευθύνεται σε όλους ανεξαιρέτως φύλου, καταγωγής, περιοχής κ.τ.λ. Η ουσία ήταν να υπάρχουν σχολεία ακόμη και στις πιο απομακρυσμένες περιοχές, να πηγαίνουν όλοι, με καταρτισμένους διδασκάλους, κατάλληλα σκεύη και κτίρια. Άλλωστε, απ' όλες τις βαθμίδες ανώτερη ήταν το δημοτικό, διότι σκοπός του ήταν να μορφώνει μεγάλη πλειοψηφία παιδιών, ώστε να γίνουν χρήσιμοι πολίτες, τεχνίτες, μαχητές και να τους πλάσει σύμφωνα με την εικόνα του Θεού.

Στην Ελλάδα όμως παρατηρήθηκε πως υπήρχε έλλειψη δημοτικών σχολείων παρά το υπέρογκο ποσό δαπάνης γι' αυτήν, το οποίο έφτανε τα τέσσερα εκατομμύρια δραχμές. Λόγω της κρίσης οι περικοπές αφορούσαν όλα τα πλαίσια αυτής της βαθμίδας, με μειώσεις μισθών, απολύσεις, μετακινήσεις, διάλυση διδασκαλείων, το οποίο με τη σειρά του δημιουργούσε κακούς διδασκάλους, άρα ένα σχολείο μη επαρκές, που με τη σειρά του οδηγούσε σε μαθητές με πολλές ελλείψεις.

Σύμφωνα με το περιοδικό, το μεγαλύτερο κακό για τη δημοτική εκπαίδευση ήταν ο Χ. Παπαμάρκου, ο οποίος ζητούσε είκοσι εκατομμύρια δραχμές για την ίδρυση σχολείων χωρίς όμως να δίνει τεκμήρια για το τι ακριβώς χρειάζεται και πως θα το χρησιμοποιήσει. Ο ίδιος πρότεινε τη διάλυση των διδασκαλείων και την αντικατάστασή τους από υποδιδασκαλεία, η οποία θα παρείχαν κατώτερη εκπαίδευση, μείωνε τους μισθούς, μείωνε τα σχολεία, οπότε δεν είχαν όλες οι περιοχές το δικό τους δημοτικό. Αυτό οδηγούσε έναν διδάσκαλο να διδάσκει μεγαλύτερο ποσοστό μαθητών σε μία τάξη, ενώ γενικότερα στις παύσεις και μετακινήσεις των διδασκάλων κυριαρχούσαν πελατειακές σχέσεις. Τον κατηγορούσαν για εθνική προδοσία, διότι εφόσον θεωρούσαν πως αδιαφορούσε για το σχολείο, τότε αδιαφορούσε και για το έθνος, γιατί η μεταξύ τους σχέση ήταν άρρηκτη.

Ακόμη και τα χρόνια φοίτησης στο δημοτικό ήταν λίγα, τέσσερα συγκεκριμένα, αν αναλογιστεί κανείς ότι η πλειοψηφία των μαθητών στα χωριά και στις μικρές περιοχές δε θα συνέχιζαν τις σπουδές τους, οπότε ότι μάθαιναν θα ήταν στο δημοτικό σχολείο. Γι' αυτό το περιοδικό προέτρεψε τους ιθύνοντες να δημιουργήσουν σίγουρα σε όλες τις πρωτεύουσες των δήμων σχολεία με εξαετή κύκλο σπουδών, με ολοκληρωμένο πρόγραμμα, καλά σκεύη και κτίρια και σωστά καταρτισμένους διδασκάλους.

Η δημοτική εκπαίδευση στην Ελλάδα της περιόδου εκείνης δεν πληρούσε σωστά το έργο της, καθώς απευθυνόταν κυρίως σε παιδιά των μεγάλων περιοχών και πόλεων, κυρίως σε άνδρες και ακόμη και εκεί που υπήρχαν σχολεία, αυτά έπασχαν από κτιριακής απόψεως, από σκεύη, αλλά και από μη καταρτισμένους και συνήθως δυσαρεστημένους λόγω μισθών και μετακινήσεων εκπαιδευτικών. Σίγουρα δεν μπορεί να ειπωθεί ότι ήταν η δημόσια δημοτική εκπαίδευση όπως θα όφειλε και γι' αυτό το περιοδικό προσπάθησε τόσο να αναδείξει τις αστοχίες που υπήρχαν όσο και να προτρέψει στις όποιες αλλαγές.

Η παρούσα εργασία προσπάθησε να αποδείξει πως το περιοδικό ναι μεν αρχικά ήθελε να είναι τυπικό στο στόχο που όρισε στα πρώτα τεύχη του ως προς τη βοήθεια που θέλησε να παρέχει στους δημοδιδασκάλους, κάπου όμως στην πορεία των τευχών του, τον διευθυντή του τον συνεπήρε η διαμάχη και το μένος προς το Χ. Παπαμάρκου, κι έτσι με αποτέλεσμα να οδηγηθεί στο να προσπαθεί με κάθε τρόπο να αναδείξει τον τελευταίο ως τον δαίμονα της ελληνικής εκπαίδευσης. Βέβαια, ακόμη κι αν ήταν έτσι τα πράγματα, φάνηκε πως το περιοδικό αποπροσανατολίστηκε πλήρως και έχασε το νόημά του. Επιπλέον, οι πρότερες καλές σχέσεις των δύο αυτών παιδαγωγών στη μεταξύ τους συνεργασία, αλλά και η ξαφνική επίθεση του Π. Οικονόμου σε ένα από τα πρώτα τεύχη του περιοδικού εναντίον του Χ. Παπαμάρκου κατέδειξαν πως τη διαφωνία την ξεκίνησε ο ίδιος ο διευθυντής του περιοδικού και όχι ο Χ. Παπαμάρκου, όπως άφησε το περιοδικό να εννοηθεί. Ο Χ. Παπαμάρκου πάντα με τεκμήρια προσπάθησε να αναδείξει τις αστοχίες του Π. Οικονόμου ως προς της κατηγορίες που δεχόταν ο πρώτος. Όντως οι δημοδιδάσκαλοι και το δημοτικό σχολείο αντιμετώπιζαν πολλά προβλήματα. Ως προς τη διάλυση των διδασκαλείων και τη δημιουργία υποδιδασκαλείων για λόγους οικονομίας, ο Χ. Παπαμάρκου λανθάνει, διότι και γι' αυτά το χρηματικό ποσό που χρειαζόνταν ήταν τεράστιο και το έργο που θα γίνονταν σ' αυτά θα ήταν ελλιπές, όμως αυτό δε σημαίνει πως για όλα τα κακά της ελληνικής εκπαίδευσης ήταν υπαίτιος ο Χ. Παπαμάρκου. Ακόμη και στα διδασκαλεία κατά καιρούς ο ίδιος τεκμηριωμένα από διάφορες πηγές επιτέλεσε το έργο του άριστα σε αντίθεση με τον Π. Οικονόμου, ο οποίος δημιουργούσε πολλά προβλήματα και του έγιναν κατά καιρούς συστάσεις, οι οποίες οδήγησαν και στην λογική απόλυσή του, τόσο από το Διδασκαλείο Θεσσαλίας, όσο και από αυτό των Αθηνών. Άρα, όντως ίσχυε πως την απόλυσή του την έκανε ο Χ. Παπαμάρκου, καθότι ο ίδιος ήταν υπεύθυνος γι' αυτό το κομμάτι, αλλά δεν έγινε επειδή είχε προσωπική εμπάθεια όπως τον κατηγορήσαν, αλλά γιατί βασίστηκε σε απτά γεγονότα, τα οποία παρουσίαζαν την προβληματική διεύθυνση των διδασκαλείων από τον Π. Οικονόμου. Πάντως τα διδασκαλεία κατά κύριο λόγο έκαναν σωστά το έργο τους και διαχρονικά είχαν θετική πορεία με αύξηση των σπουδαστών. Ως προς τα σχολικά εγχειρίδια, όντως ο Χ. Παπαμάρκου φαίνεται να έχει κάνει κάποια παρασπονδία τόσο στην ίδια την επιλογή των βιβλίων, όσο και στην προκήρυξη για τη συγγραφή τους. Παρ' όλ' αυτά, τα βιβλία που έγραψε κρίθηκαν θετικά σε αντίθεση με αυτά του Π. Οικονόμου που είχαν πολλές αστοχίες ως προς αυτά που ζητούσε η προκήρυξη. Βέβαια, αυτός ο νόμος μόνο σύγχυση

δημιούργησε στους διδασκάλους για το ποια εγχειρίδια όφειλαν να χρησιμοποιούν και τελικά ήταν αρκετά δαπανηρά, διότι αρχικά έπαιρναν τα βιβλία που επέλεγαν οι επιτροπές, αλλά στην πορεία επειδή δεν τα χρησιμοποιούσαν οδηγούνταν στην αγορά επιπρόσθετων βιβλίων.

Είναι δεδομένο πως μπορούν να γίνουν και άλλες μελέτες για τα ζητήματα της εκπαίδευσης εκείνης της περιόδου τόσο όπως αυτά διαφαίνονται και από άλλα περιοδικά περά από την «Εκπαίδευσις», όσο και από άλλες πηγές, αλλά θεωρώ πως θα ήταν πολύ ενδιαφέρον αν κάποιος μπορούσε να ερευνήσει -με την προϋπόθεση πως υπάρχει το απαραίτητο υλικό- τις απόψεις και όσα έγραφαν ή δήλωναν οι δημοδιδάσκαλοι της περιόδου σε αρχεία, δημοσιεύσεις τους ή και προσωπική αλληλογραφία. Αυτό θα βοηθούσε να κατανοηθεί ο τρόπος με το οποίο αντιμετώπιζαν τον Χ. Παπαμάρκου, καθότι ο Π. Οικονόμου δήλωνε πως οι δημοδιδάσκαλοι ήταν όλοι στραμμένοι εναντίον του πρώτου, αλλά και αν όντως ένιωθαν ταυτισμένοι με τον Π. Οικονόμου και το περιοδικό του.

Βιβλιογραφία

- Αλτουσέρ, Λ.**, *Θέσεις*, Ξενοφών Γιαταγάνας (επιμ.), Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1999,
- Αρώνη, Κ. και Τρίχα, Λ.** (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Παπαζήση ΑΕΒΕ, Αθήνα, 2000.
- Βέικος, Θ.**, *Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1987.
- Blackledge, D., Hunt, B.**, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Μαρία Δεληγιάννη (μτφρ.), Μεταίχμιο, Αθήνα, 2004.
- Βουρνάς, Τ.**, *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας. Από την επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί*, τ. Α΄, Πατάκη, Αθήνα, 2011.
- Clogg, R.**, *Σύντομη ιστορία της νεώτερης Ελλάδας. Από την παρακμή και την πτώση του Βυζαντίου μέχρι το 1985*, Χάρης Φουντέας (μτφρ.), Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2012.
- Cohen, L., Manion, L., Morrison, K.**, *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008
- Dakin, D.**, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Ε. Παπανούτσος (μτφρ.), ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1982.
- Δερτύλης, Γ.Β.**, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους*, Παναγιώτης Σουλτάνης (επιμ.), τ. Β΄, Εστία, Αθήνα, χ.χ.
- Δημαράς, Α. και Βασιλού- Παπαγεωργίου, Β.**, *Από το κοντύλι στον υπολογιστή. 1830 – 2000, εκατόν εβδομήντα χρόνια ελληνική εκπαίδευση με λόγια και εικόνες*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2008.
- Δημαράς, Α.**, *Ελληνικά Παιδαγωγικά Περιοδικά 1831-1991*, Χάρης Αθανασιάδης (επιμ.), Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, Αθήνα 2004.
- Δημαράς, Α.**, «Η εκπαίδευση 1871-1909, Ελληνικές πραγματικότητες και μεταρρυθμίσεις», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*

1770-2000, Τα χρόνια της σταθερότητας 1871-1909, Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού, τ. Ε΄, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003

Δημαράς, Α., (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Α΄, Ερμής, Αθήνα, 1990.

Δημαράς, Α., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το «Ανακοπτόμενο άλμα». Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Βάσω Βασιλού Παπαγεωργίου (επί.), Μεταίχμιο, Αθήνα, 2013.

Εκθεσις των πεπραγμένων υπό της Εθνικής Εταιρίας, Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα, 1897.

Ευαγγελόπουλος, Σπ., *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης*, Δανιά, χ.χ.

Ζαφειρόπουλος, Κ., *Πως γίνεται μια επιστημονική εργασία; Επιστημονική έρευνα και συγγραφή εργασιών*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2005.

Houssaye, J. (επιμ.), *Δεκαπέντε παιδαγωγοί. Σταθμοί στην ιστορία της παιδαγωγικής σκέψης*, μτφρ. Δέσποινα Καρακατσάνη, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2000.

Καραγιάννης Θ., *Παιδαγωγικά πορträίτα*, Ντουντούμη, Αθήνα, χ.χ.

Καρποζήλου, Μ., *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Ιωάννινα, 1991.

Κελπανίδης, Μ., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, Θεωρίες και πραγματικότητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.

Κορίζης, Χ., *Η πολιτική ζωή εις την Ελλάδα, 1821 – 1910*, Π. Κλεισιούνης, Αθήνα, 1974.

Λαμνιάς, Κ., *Κοινωνιολογική θεωρία και εκπαίδευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2001.

Μαζαράκης – Αινιανός, Α., *Ιστορική μελέτη 1821 – 1897 και ο πόλεμος του 1897. Μετά παραρτήματος 1898-1903*, Αθήνα, χ.χ.

Μαρωνίτη, Ν., *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, Αλεξάνδρεια, χ.χ.

Μπουζάκης, Σ., *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, τ.Α΄*, GUTENBERG, Αθήνα, 1994.

Μπουζάκης, Σ., *Νεοελληνική εκπαίδευση(1821-1998). Εξαρτημένη ανάπτυξη*, GUTENBERG, Αθήνα, 2006.

Μπουζάκης, Σ. (επιμ.), *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης. Όψεις και απόψεις. Νεοελληνική εκπαίδευση(1821-2010), τ. Β΄*, GUTENBERG, Αθήνα, 2011.

Μωραΐτης, Δ., *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα, 1953.

Νούτσος, Π., *Για την ιστορία των ιδεών*, Ταξιδευτής, Αθήνα, 2011.

Νικολάου, Σ.Μ., *Θεωρητικά ζητήματα στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2005.

Νόβα- Καλτσούνη, Χ., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2010.

Νταλάκα, Θ., *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία, Θέματα κοινωνιολογίας της παιδείας*, Ιωάννινα, 1983.

Ξηραδάκη, Κ., *Οι γυναίκες στον ατυχή πόλεμο του 1897*, Φιλιππότης, Αθήνα, χ.χ.

Παπαμάρκου, Χ., Π. *Π Οικονόμου Αληθούς της προόδου μαχητού προμάχου και διατυπωτού της νεωτέρας παρ' ημίν παιδαγωγικής και κορυφαίου των παρ' ημίν διδασκάλου αυτοαποκαλούμενου*, Περρή, Αθήνα 1893.

Παπαμάρκου, Χ., *Υθλοι και πράγματα*, Περρή, Αθήνα, 1893.

Παπαρηγόπουλος, Κ., *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, Ελευθερουδάκης Α.Ε., Αθήνα, 1932.

Παρασκευοπούλου, Ι., *Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας*, Αθήνα, 1982.

Πουγαρίδου, Ε., *Ο πόλεμος Χ. Παπαμάρκου – Π. Οικονόμου μέσα από τα συγγράμματά τους*, Φλώρινα, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας,

<https://dspace.uowm.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/522/Pougaridou%20Elizabeth.pdf?sequence=1&isAllowed=y> , 2017.

Πουланτζάς, Ν., *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1978

Ρούσος, Γ., *Τα φοβερά ντοκουμέντα. Το μαύρο '97*, Τύπος Α.Ε., Αθήνα, 1974.

Samaran, Ch. (επιμ.), *Ιστορία και οι μέθοδοί της. Οι μαρτυρίες και η κριτική τους αξιοποίηση*, Παπάζογλου Χ. (μτφρ), τόμος Δ', Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1980

Σατώ, Ζ. (διεύθυνση και συντομισμός), *Οι μεγάλοι παιδαγωγοί*, Κων. Ι. Κίτσου (μτφρ.), Γλάρος, Αθήνα, 1956.

Σβορώνος, Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αικατερίνη Ασδραχά (μτφρ.), Γεωργία Παπαγεωργίου (επιμ.), Θεμέλιο, Αθήνα, 1976.

Σκούρα, Α., «Η περίοδος των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων 1880-1910», στο: Σήφης Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης, Όψεις και Απόψεις, Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-2010*, τ. Β', GUTENBERG, Αθήνα, 2001.

Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 – 1922)*, Ιωάννα Πετροπούλου και Κωνσταντίνος Τσουκαλάς (μτφρ), Θεμέλιο, Παρίσι, 1975.

Φραγκουδάκη, Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Κέδρος, χ.χ.

Φραγκουδάκη, Α., *Η γλώσσα και το Έθνος 1880-1980, εκατό χρόνια αγώνες για την αυθεντική ελληνική γλώσσα*, Αλεξάνδρεια, 2001.

Φραγκουδάκη, Α., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Εκδόσεις Παπατζής, Αθήνα, 1985.

Φραγκουδάκη, Α., *Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911*, Ιωάννινα, 1977.

Χασεκίδου - Μάρκου, Θ., *Ο παιδαγωγός Παναγιώτης Οικονόμος*, Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο 10,11,12 Οκτωβρίου 2014, http://www.elliepek.gr/documents/7o_synedrio_eisigiseis/Hassekidou-Markou.pdf.

Χαραλαμπίδης, Θ., *Οι κυριώτεροι σταθμοί της εκπαιδευτικής πολιτικής της Ελλάδος (1821-1971)*, Αθήνα, 1971.

Χαρίτος, Χ., *Το Παρθενοναγωγείο του Βόλου*, Γενική γραμματεία νέας γενιάς, τ. Α΄, Αθήνα, 1989.

Ψυχάρης, Γ., *Το ταξίδι μου*, Εστία, Αθήνα, 1905.

ΠΗΓΕΣ

Περιοδικά

Εκπαίδευσις, τόμ. Α΄, 1892.

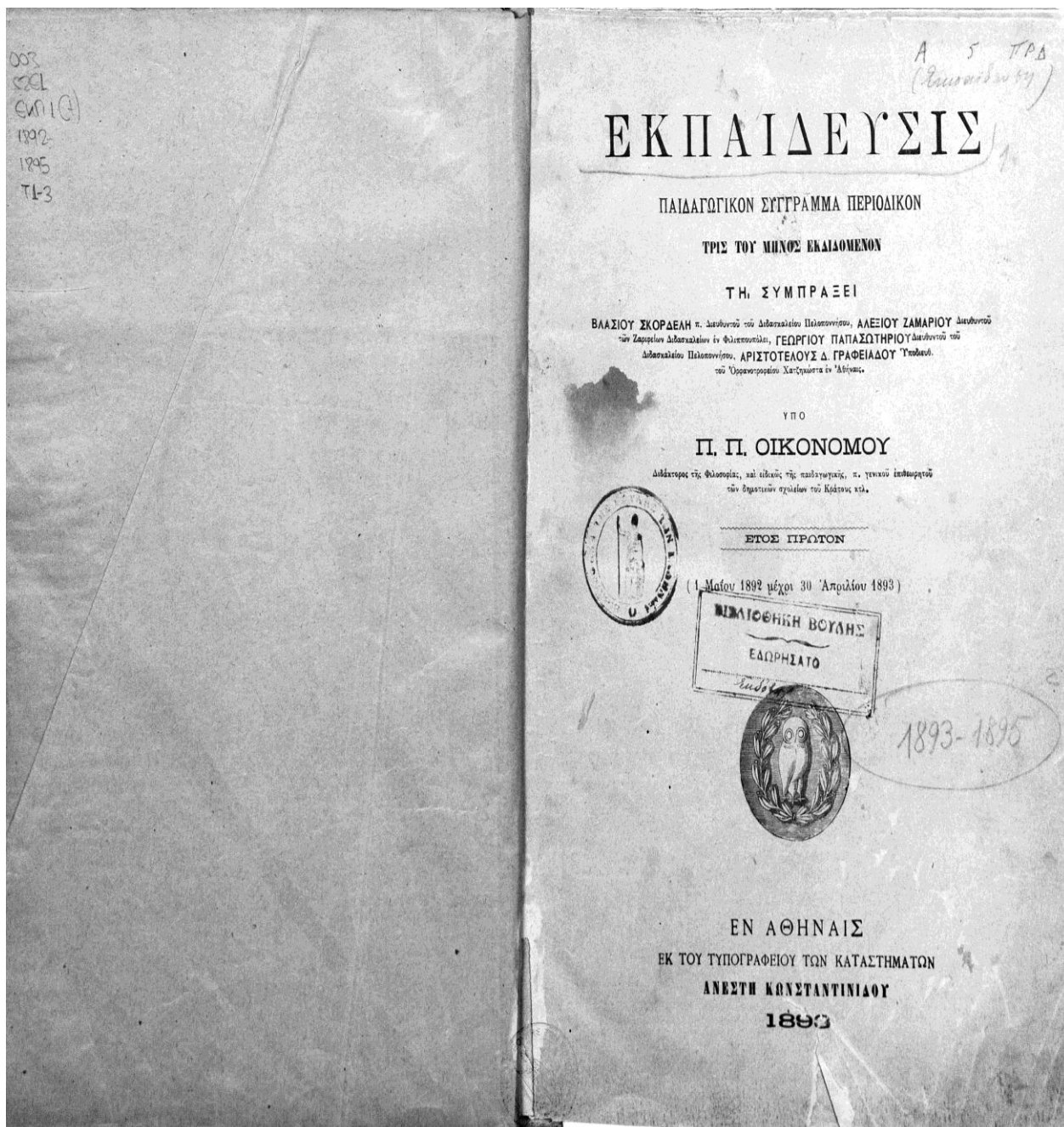
Εκπαίδευσις, τόμ. Β΄, 1893.

Εκπαίδευσις, τόμ. Γ΄, 1894.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Α. ΕΞΩΦΥΛΛΑ ΤΕΥΧΩΝ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Εκπαίδευσις, τχ 1, τομ. Α', Απρίλιος 1892

Ὅσοι δὲν ἐπιστρέψωσι τὸ πρῶτον φύλλον θεωροῦνται συνδρομηταί.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΡΙΣ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΤΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΔΙΑΠΡΕΠΩΝ ΠΑΡ' ΗΜΙΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ

ΥΠΟ

Π. Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

1304

8

Ἀπελευθερωθέντος τοῦ ἐν Ἀθήναις Διδασκαλείου.

ΕΤΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΤΙΜΗ ΕΤΗΣΙΑ ΠΡΟΠΑΡΩΤΕΡΑ ΔΡΑΧ. 6.

ΕΝ Τῇ ΑΛΛΟΔΑΠῃ ΦΡΑΓΚΑ ΧΡΥΣΑ 7.

Ἀριθ. 1.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 23 Ἀπριλίου

1892.

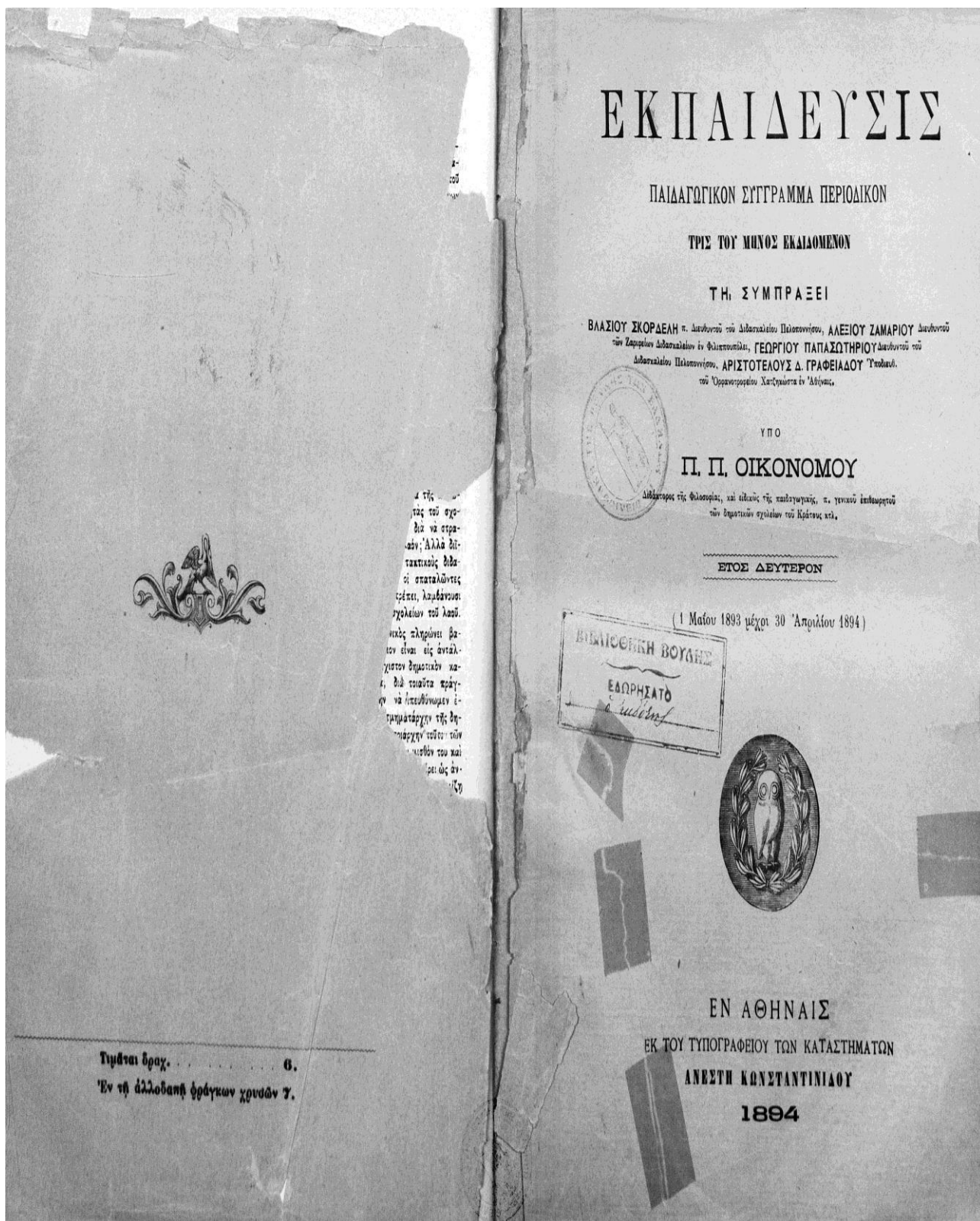
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ. Πρόγραμμα τοῦ περιοδικοῦ. — Περί ἀνατροφῆς. — Ἐορτὴ ἐν τῷ διδασκαλείῳ Ἀθηνῶν. — Ἡ ὑγιεινὴ ἐν τοῖς διδασκαλείοις τῆς ἀδούτης. — Περί μύθου.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Τὸ ἔτος 1878, καθ' ὃ συνεστάθη πάλιν τὸ διδασκαλεῖον Ἀθηνῶν, ἐθεωρήθη ἔτος εὐδαίμονος καὶ χαρμόσυνον διὰ τὴν δημοτικὴν ἐκπαίδευσιν. Ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευσις, ἣτις εἶχε καταπίσιν μετὰ τοῦ μηδενός, ἐθεωρήθη ὅτι θὰ ἐλάβανε ζωὴν διὰ τοῦ διδασκαλείου καὶ θὰ ἐπαυεν πλέον ἢ κατασχίζουσα τὴν Ἑλλάδα κατὰστασις τῶν δημοτικῶν σχολείων. Ποῶσι δὲ ἐλπίδες δὲν ἐγεννήθησαν εἰς πάντας ἡμᾶς τότε! Ἐπιστεύομεν ὅτι μετὰ τινα ἔτη, ἱδρυμένων καὶ ἄλλων διδασκαλείων, θὰ ἐδέχομεν εἰς ἕκαστον χωρίον τῆς Ἑλλάδος νὰ λειτουργῇ καὶ ἐν σχολεῖον δημοτικόν ἄξιον τοῦ ὀνόματος, ἐν ᾧ θὰ ἐδίδασκε διδάσκαλος εὐπαιδευτός καὶ φίλος τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ λαοῦ! Ἐφантаζόμεθα κτίρια δημοτικῶν σχολείων ἀνεγειρόμενα κατὰ τοὺς κανόνας τῆς ὑγιεινῆς καὶ τῆς παιδαγωγικῆς! Ἐφантаζόμεθα ὅτι θὰ ἐδέχομεν τὴν Κυβέρνησιν τῆς χώρας ἀγαπᾶσαν καὶ προστατεύουσαν τοὺς καλοὺς διδασκάλους! Ἐφантаζόμεθα τοὺς νέους διδασκάλους ἐνθουσιῶδεις ἐργάτας τῆς ὁρθῆς παιδείας καὶ προσελκύνοντας διὰ τῆς διδασκαλίας τῶν τῶν δικαίων ἐπαινον τῶν πολιτῶν καὶ τὴν ἀγάπην τῆς οἰκογενείας καὶ πολιτείας. Ἐφантаζόμεθα ὅτι θὰ παρεσκευάζοντο καὶ θὰ ἐδίδοντο εἰς τὰς χεῖρας τῶν Ἑλληνοπαίδων πρὸς ἀνάγνωσιν τὰ κάλλιστα μαθήματα ἐκ τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν

καὶ οἱ μαθηταὶ ἐν τοῖς σχολείοις θὰ διεπλάσσοντο ὁρῶς καὶ θὰ ἀνέτελλε νέα ἐποχὴ τῶν σχολείων διὰ τὸ ἔθνος! Ἀλλὰ κρίμα ὅτι σήμερον μετὰ ἡμίσειαν γενεὰν ἀνθρώπων ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔχει μόνον δὲν θεωροῦμεν τοὺς ἀναμενόμενους καρπούς, ἀλλὰ κινδυνεύομεν νὰ ἀπολέσωμεν καὶ τὴν ἐλπίδα τῆς διορθώσεως, ἣν τότε εἰχομεν ἀκαίαν. Διὰ τοὺς ἀνθρώπους, οἵτινες τὴν ἀληθὴ ἐκπαίδευσιν τοῦ λαοῦ θεωροῦσιν ὡς κρητὶς τοῦ μεγαλείου τῆς πατρίδος, ἡ λύπη ἐπὶ τῇ τῷ αὐτῇ κατὰστάσει τῶν σχολείων ἡμῶν εἶναι ἡ βαρύνουσα παῶν.

Φαίνεται ὅτι εἶναι νόμος τῆς ἱστορίας, ἡ ὁδὸς ἢ φέρουσα εἰς τὴν ἀλήθειαν νὰ διέρχεται διὰ τῆς χώρας τῆς πλάνης καὶ ὅτι οὐδεὶς λαὸς δύναται νὰ ἀποφύγῃ αὐτήν. Ποῶσι πλάναι δὲν ἐγένοντο ἐν τῇ δημοτικῇ ἐκπαίδευσιν! Τὰ προνόμια, ἃ ἡ πολιτεία ἀνέγραψεν ἐν ἰδίῳ νόμῳ ὑπὲρ τῶν νέων διδασκάλων, ἀφῆρέθησαν πάλιν, παλαιοὶ δὲ καὶ νέοι δημοδιδάσκαλοι ἐμυσιώθησαν καθ' ἑα καὶ κατὰ τὸν μισθὸν καὶ κατὰ τὰ ἄλλα δικαιώματα. Διὰ νόμου ὑπὸ τὴν πρῆφσιν τῆς περικοπῆς τῆς βιβλιοκαπηλείας ἀπηγορεύθη ἡ συγγραφή βιβλίων, μάλιστα δὲ διὰ τῆς ἀνασχίντου βραδείας βιβλίων ἄλλων μὲν τῶν σχετικῶν χειροτέρων, ἄλλων δὲ τοῦτ' αὐτὸ ἀντιγεγραμμένων παρ' ἄλλων, ἃ εἰ κριταὶ διὰ λόγους μυστηριώδεις δὲν ἐθάρρουν εἰς τῆς ὑψηλῆς αὐτῶν προσοχῆς! Χρησιμώταται δὲ καὶ ἀναγκασιόταται εἰς τὴν διοργανισμὸν τῆς ἐκπαιδεύσεως διωφίεις

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΡΙΣ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΤΗΣ ΣΥΜΠΡΑΞΕΙΣ

1304

ΒΑΣΙΛΙΟΥ ΣΚΟΡΔΕΛΗ, π. Διευθυντού του διδασκαλείου Πελοποννήσου, ΛΑΜΠΙΟΥ ΣΑΜΑΡΙΟΥ Διευθυντού των Ζαρηφίων διδασκαλείων εν Φιλαιπουπόλει, ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΑΣΤΗΡΙΟΥ, Διευθυντού του διδασκαλείου Πελοποννήσου, ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΡΩΣΗ, Καθηγητού της Παιδαγωγικής εν 'Αρκαδίω κλπ.

ΕΝ ΤΗ ΗΜΕΡΑ
Συνδρομή έτησια προληφθέντα
τομ. 6

Παρακαλούνται τὸς καθυστερούν-
τας νὰ ἀποστείλουν αὐτὴν ἐν
συτηρίῳ ἐπιστολῇ.

ΥΠΟ

Π. Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

ΓΡΑΦΕΙΑ: 'Οδὸς Ἀναγνωστοπούλου ἀριθ. 18. μαρτίου 1893 (5 γρ. 1 φρ.)

ΕΝ ΤΗ ΛΑΟΛΑΠΗ
Συνδρομή έτησια προληφθέντα
φρ. 7

Ἀποστέλλεται διὰ συτηρίῳ
ἐπιστολῇ εἰς μονόγραφο γραμ-
μῆν.

'Αριθ. 1

'Εν Ἀθήναις τῇ 20 Μαΐου 1893.

'Ετος B'.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ: Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας τῆς «Ἐκπαιδεύσεως». — Περὶ τοῦ ἔθους ἐν τοῖς σχολείοις. — Ἡ γρη-
γορὰ τῶν διδασκάλων τοῦ Γερμανικοῦ ἔθνους ἐν Λειψὶν συνέλευσις. — Ἡ διαγνώστικὴ καὶ θεραπευτικὴ ἐν τῇ ἀνα-
τροφῇ.

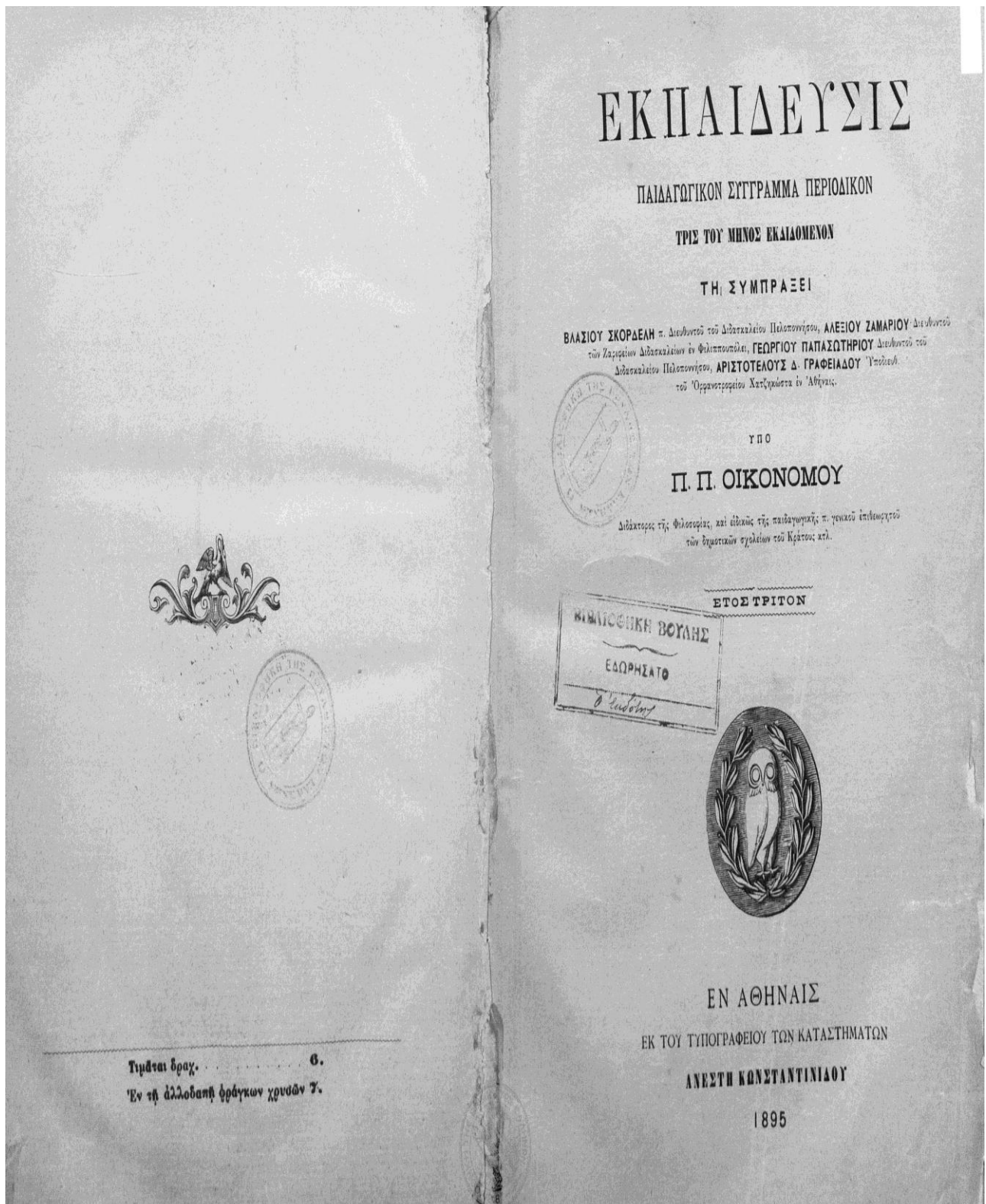
Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας τῆς «Ἐκ-
παιδεύσεως».

Ἡ «Ἐκπαιδεύσεως» εἰσέρχεται ἀπὸ τοῦ
Μαΐου εἰς τὸ δεύτερον ἔτος τῆς ἡλικίας τῆς.
Ρίπτουσα δὲ βλέμμα εἰς τὴν μικρὰν αὐτῆς
ἱστορίαν χαίρει, διότι συναισθάνεται ἐκπλη-
ροῦσα τὸ ἐαυτῆς καθήκον μετ' εὐσυνειδη-
σίας καὶ μετ' αὐταπαρνήσεως πολυετήσας
τὸ κακὸν πεπαρορμισμένως καὶ εὐτόλμως
καὶ διαφωτίσας θεμελιωδέστατα τῆς παι-
δαγωγικῆς ζητήματα, ἃ μέλλουσι νὰ χρη-
σιμεύωσιν ὡς ὁδηγὸς εἰς τὴν κρείττοναν τῶν
σχολείων διαρρύθμισιν, λυπεῖται ὅμως ὅτι
πλείστοι τῶν διδασκάλων, ὑπὲρ τοῦ συμφέ-
ροντος καὶ τοῦ ἠθικοῦ καὶ τοῦ ὑλικοῦ τῶν
ὁποίων ἀγωνίζεται ἡ «Ἐκπαιδεύσεως» ἐπε-
δείξαντο ἀδιαφορίαν καὶ ἀμέλειαν περὶ τὴν
ἐκπλήρωσιν τῶν πρὸς τὴν Ἐκπαιδεύσειν
ὑποχρεώσεων τῶν ἀσύγγωνστον, λησμο-
νούντες ὅτι οὕτω δυσχεραίνεται τοῦ φύλλου
ἡ ἐκδοσις καὶ στεροῦνται τὰ σχολεῖα ἐνδὲς
συμβούλου καὶ προμάχου ἀναγκαιοτάτου
ὄντος εἰς τὴν κανονικὴν τῶν σχολείων πο-
ρείαν καὶ εἰς τὴν ὑπεράσπισιν τῶν δικαίων
τῶν διδασκάλων. Ἀν ἐξαιρέσωμεν ὀλίγιστας
ἐξαιρετικὰς ἀρχαίας διαπρεπὲς διδασκάλων
ἐκπαιδευτῶν πάντοτε διὰ τὸν ἥλον αὐτῶν
καὶ τὴν ἱκανότητα εἰς τὸ ἔργον τῶν, οἱ
πλείστοι τῶν παλαιῶν δημοδιδασκάλων ἐπε-
δείξαντο καταπληκτικὴν ἀδιαφορίαν, αἱ δὲ
διδασκάλοις ἐξαιρουμένων ὀλίγιστων, αἱ-
τινες ὄντως διακρίνονται διὰ τὴν εὐσυνει-
δησίαν αὐτῶν περὶ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ κα-
θήκοντος τῶν ἄλλων μὲν, καὶ αὐταὶ ἦσαν αἱ

πλείστοι, ἐπίστρεψαν ἀμέσως τὸ φύλλον,
ἀλλὰ δὲ τελευταῖον, ὅτε ἐξητήθη παρ' αὐ-
τῶν ἡ συνδρομή, ἵνα ἀποφύγῃσι αὐτὴν. Καὶ
οὕτως ἔχουσαν κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος ἀναγνώ-
στας τῆς «Ἐκπαιδεύσεως» πολλοὺς μὲν σχε-
τικῶς δημοδιδασκάλους ἐκ τῶν ἐκπαιδευ-
θέντων ἐν τοῖς νέοις διδασκαλείοις, ὀλίγους
δὲ ἐκ τῶν ἀρχαίων δημοδιδασκάλων καὶ
ὀλίγιστας διδασκάλους. Εἶναι δὲ χαρακτη-
ριστικὸν καὶ ψυχολογικῶς ἀληθές ὅτι ὁφ-
θαλμότερα γνωρίζουσι, ὅσοι βανανώτεροι
ἀκούσι τὸ ἔργον τῶν οἱ διδασκαλοὶ, τόσῳ
καὶ ὀλιγώτερον ἐνδιαφέρονται εἰς τὸ τί λέ-
γεται καὶ πράττεται ἐν αὐτῷ. Ἀλλ' ἐπειδὴ
τὰ δημοτικὰ σχολεῖα, ἡ μάλλον ὃ ἐν αὐτοῖς
δρῶν διδάσκαλος εἶναι ἡ πηγὴ τῆς μορφώ-
σεως τοῦ λαοῦ, νομίζομεν ὅτι οἱ διδασκα-
λοι, ὅσοι ἐτυχὲ νὰ ἀναγνωρισθῇ τοιοῦτοι
παρ' ἀξίαν ἐν καιροῖς ἀνωμάλους, ἔχουσι
καθῆκον νὰ προσπαθῶσιν δι' ἰδίαν μελέτης
νὰ ἀποδώσιν ἀξίαν τῆς θέσεώς των καὶ τῆς
ἀποστολῆς των. Πολλοὶ τοιούτων πρέπει νὰ
συναισθανθῶσιν ὅτι ἔχουσι σπουδαιοτάτας
ἐλλείψεις καὶ πρέπει νὰ ἐργασθῶσι νὰ ἀνα-
πληρώσωσιν αὐτάς. Ἄλλως δικαιοῦται ἡ
πολιτεία αὐτοῖς ὡς ἀφροσύνας νὰ ἀποπέμψῃ
ἐκ τῶν σχολείων, ἐν οἷς πρέπει νὰ ἐργά-
ζωνται διδασκαλοὶ εὐπαιδευτοὶ καὶ ἠλώτοι
τοῦ ἔργου των. Ἰδίᾳ δὲ ἀξία κατακρίσεις
εἶναι ἡ ἀδιαφορία τῶν πλείστων διδασκαλο-
ντων πρὸς πᾶν ὅτι καθιστᾷ αὐτὰς τελοῦ-
ρας εἰς τὴν ἐξάσκησιν τοῦ ἔργου των. Αἱ
κυρίαι αὐταὶ πρέπει νὰ πεισθῶσιν ὅτι τὰ
γράμματα, ὅταν τις ἐγκαταλείπῃ αὐτὰ, ἐγκα-
ταλείπουσιν καὶ αὐτὰ ἐκείνων καὶ οἱ καλῶς

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΒΟΡΑΝΗΣ

ΕΒΡΗΣΙΑΤΟ

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

(Οι αριθμοὶ δηλοῦν τὰς σελίδας)

Περὶ συστηματικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῶν παιδῶν 1. 9. — Περὶ καὶ ἐθνικῆς ἡρώς τοῦ δημοδιδασκάλου Βλ. Σελίδα 4. — Ἱστορία τῆς παιδαγωγικῆς παρ' Ἑλλήνων 6. 23. 46. — Περὶ ὁρατοῦ Ν. Χατζόπουλου 8. — Τὰ ἑλληνικὰ σχολία Μ. Κ. Σ. 10. 57. 81. — Τεχνικαὶ ἐργασίαι ἐν τοῖς ἑσπέρ. σχολείοις. Γνώρισις παιδαγωγικῶν 12. 23. 37. 44. 54. 63. 66. 68. — Γνώρισις παιδαγωγικῶν παρὰ τοῦ προγράμματος τοῦ δημοδιδασκάλου 13. — Διὰ τοῦς παραπομπὰς: Κρίσις δημοδιδασκάλου 16. — Διὰ τὸν κ. Ὑποφύον 16. 127. 159. — Ἰωάννης Ἑρρίκος Περσέλης 17. 25. — Παράλογος 20. 84. — Περὶ Γεννητῆρος Χρ. Π. Οικονόμου 21. — Ὁ Περσὶς ἄνθρωπος (ῥήσις) Ἀρ. Γραμματίου 22. — Μόρφωσις χαρακτῆρος 28. — Μικαὶλ Παπαδόπουλος (νεκρολογία) 29. — Ἡ ἐπὶ γῆρας παρ' Ἀρκαίου 30. — Περσέλης Πλὺξ ἡ Γερμανὴ ἀναγνώστρις τὰ τέσσαρα 33. 41. 49. 60. 180. 183. 202. 211. — Ἀνὰ τὸν ἀνδρὸς δημοδιδασκάλου 39. — Φωνὴ τῶνου. Διόφρα 40. — Ἐγκύκλιος περὶ ἀπολυτηρίων ἱκανοῦ ἐν γυναικείᾳ τῶν παλαιῶν δημοδιδασκάλων 48. — Γνωστὰ Fr Jakob 55. — Πόημα εἰς τὸν Ρουσσὸ ὑπὸ Schiller (ἐν μεταφράσει) 56. — Χαρακτῆρες τῶν... ἁγίων Ἀρ. Γραμματίου 64. — Διόδοτος Ὀυμανοῦ (ἡ ὄψις) Ἀρ. Γραμματίου 65. — Παιδαγωγία παρὰ τοῦς ἁγίους 62. 69. 91. 131. 140. — Ἰερὴ, Ἐρμῆς, καὶ δημοδιδασκάλου Α. Αρκαίου 70. — Τὸ δημοδιδασκάλου 71. — Τὰ νῦν διαγινώσκοντα βιβλία—Βιβλὸν γλῶσσης 9. Οἰκονομίου 72. — Δημοδιδασκάλου Βλ. Σελίδα 73. — Ἡ φωνὴ τοῦ Παιδαγωγίου Α. Γραμματίου 74. — Κατασκευὴ δημοδ. σχολίου 75. — Προσφώνησις Γ. Μετρίου πρὸς τοὺς γονεῖς 77. — Κρίσις ἱστορίας περὶ τῶν διακοσίων. βιβλίου 78. 86. 93. 100. — Νῦν μάθημα 83. — Ἰστορία καὶ ἡ ὄψις Γ. Παπαματίου 87. — Σχολία καὶ ἔργον 88. — Ὅτι καὶ ἄλλοι δὲ διότι καὶ ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν τῶν ἑλλ. σχολίων 89. 105. 201. — Περὶ παλαιῶν ἡρώων Ν. Ρηγοπούλου 92. — Ἀνὰ παραμύθια καὶ διηγήματα 97. — Ἐπὶ τῷ νῦν ἑλλ. Ἀρ. Γραμματίου 99. — Σχίσις δημοδιδασκάλου 102. 111. — Ποιητικὴ ὑπόθεσις Ἀρ. Γραμματίου—Παιδαγωγία Γνωστὰ 104. — Κοινωνία κατὰ Λατίνους Χρ. Π. Οικονόμου 107. 219. — Ἡ σωματικὴ θυσία 109. 119. — Μισοὶ ἐν τῇ μάτῃ Ἑκκαταίους 113. — Ἐξέλιξις Ἱστορίας καὶ ἐθνικῆς ὑπερήλικας ἀνιστορίας 114. — Μάθημα Ἱστορίας 117. 124. — Δημοδιδασκάλου Τροϊκῆς—Ἱστορία πρὸς τοὺς δημοδιδασκάλους 120. — Μάθημα περὶ τῆς μεθόδου τῶν δημοδ. 121. — Μεταβολαὶ ἐν τῇ μάτῃ τοῦ σχολ. ἔτους 123. — Ἀνὰ ἐπιστολὰς εἰς Στ. Φανερού 127. — Πῶς ἐπὶ πρῶτον τὸ δημοδ. ἡ μάθημα ἐν τῇ δημοδ. σχολίᾳ καὶ ἐν ἑλλ. καὶ ἐκδοτὶ τούτῳ νὰ ἔχῃ ὅσον δημοδιδασκάλου 129. 137. — Ἀνὰ καὶ ἐκκαταίους Ἀρ. Γραμματίου 132. — Μαθηματικὰ 135. — Πρὸς τὸν ἐλλ. νὰ βίβλῃ εἰς βιβλίου ἑλλ. καὶ τὰς πρῶτας νὰ ἔχῃ τὴν 138. — Χιλιότομος 141. 176. — Δημοδιδασκάλου βιβλίου ἀπολυτηρίων Γραμματίου 141. — Γνωστὰ Κίτρου 142. — Ἑπιστολὴ ἐκ Λατίνων 143. — Χαρακτῆρες τῶν γυναικῶν 145. — Παιδεία καὶ θρησκεία 147. — Δημοδιδασκάλου καὶ κοινωνία 148. — Ὁ δημοδιδασκάλος τῆς Χαλκίδος 150. — Παιδαγωγία παρ' ἡμῶν 151. 175. 176. 183. 194. 192. 200. 207. 213. — Ἀνὰ τῆς Περσέλης Ν. Ρηγοπούλου 152. — Ἀνὰ τῆς τοῦ σχολίου κοινῆς 152. 182. 260. — Σχίσις ἐν τῇ Πανεπιστημίου αἰ. 153. — Καποδίστριας καὶ Κονσταθίνας ἐν Ζυρὶχ 158. — Ψυχολογία καὶ διδασκαλία 161. — Περὶ γλῶσσας 161. — Ὁ γλῶσσος δημοδιδασκάλου Ἀρ. Παρῆου 167. — Ἐπὶ τοῦ Περσέλης Β. Λαοφάνου 169. — Περὶ φιλομαθίας Ἀρ. Γραμματίου 172. 218. — Πῶς κινεῖται τὸ σχολία 174. — Γλῶσσος καὶ τῆς 176. — Κατασκευὴ τῆς παρ' ἡμῶν Ἑκκαταίους 177. — Τὸ γλῶσσος ὡς προσηλὸς ἐκκαταίους 180. — Φιλομαθία ἀπολυτῆς 182. — Ἡ δημοδιδασκαλία καὶ τὸ γλῶσσος σχολία 185. — Προσφώνησις Κίτρου ἐν Ὀκτωβρίᾳ 188. — Ἡ Ὀκτωβρία 196. — Φιλομαθία ἐν τῇ δημοδ. σχολίᾳ 191. — Ἀναμνηστὴς δημοδιδασκάλου 192. — Περὶ τῶν ἡρώων εἰς—πολλὰς 198. — Στοιχειώδης ἐν τῇ ἡρώων τῆς δημοδ. ἐκκαταίους 199. — Μάθημα γλῶσσος ἐπιστολῶν 205. — Ὑπομνηστικὸν ἁγίων. — Τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Ν. Ρηγοπούλου 206. — Πῶς καὶ Βορὶς (ἡρώων τῆς) ἁγίων 208. — Ἡ ὄψις τοῦ Γεν. Ἐκκαταίους συγγραμμάτων διδασκ. βιβλίου ἐν Ἑλλάδι 209. — Ἡ δημοδιδασκαλία τῶν παιδῶν 214. 241. — Σχολὴ κεφαλῶν ἐν Ἀθήναις Ἀρ. Γραμματίου 214. — Περὶ ὁρατοῦ τῶν ἀνθρώπων 216. — Ἡ δημοδιδασκαλία περὶ δημοδ. ἐκκαταίους 221. 226. 229. — Ἀνὰ τῆς δημοδιδασκάλου Ν. Χατζόπουλου 221. — Ὅτι ἐπὶ τῶν σχολίων ἐκκαταίους 223. — Πρὸς τὸν δημοδιδασκάλου νὰ μεταφράσῃ τὸν ἐκκαταίους 237. 238. — Δημοδιδασκαλία καὶ ὁρατοῦ Α. Καταφώνου 241. — Τὸ ὁρατοῦ τῶν γυναικῶν παραμύθια ἐν τῇ δημοδ. τῶν σχολίων 245. — Νῦν σχολία νῦν; ΔΥΜΗ 247. — Περὶ δημοδ. τῶν 257. — Περὶ παιδαγωγικῆς μεθόδου τῶν δημοδ. τῆς μάτῃ ἐκκαταίους 258.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗΣ ΤΡΙΣ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

ΤΗΣ ΣΥΜΠΡΑΞΕΙΣ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΣΚΟΡΑΒΗ, π. διευθυντοῦ τοῦ διδασκαλείου Πελοποννήσου, ΛΑΕΙΟΥ ΖΑΜΑΡΙΟΥ διευθυντοῦ τῶν Ζαφειρίων διδασκαλείων ἐν Φιλίππουπόλει, ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, διευθυντοῦ τοῦ διδασκαλείου Πελοποννήσου, ΔΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ Δ. ΓΡΑΦΕΛΛΟΥ, ὑποδ. τοῦ Ὁρφανοτροφείου Κατ' ἀνάγκη

ΕΝ Τῇ ΗΜΕΡΑ

ἐνδραμὴ ἑτέροια προληπτικῆς

ὁρατ. 6

Παρακαλοῦμεν τοὺς καθυστεροῦντας νὰ ἀποστείλουν αὐτὴν ἐν συστημένῃ ἐπιστολῇ.

ΥΠΟ

Π. Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Διευθυντοῦ τῆς Φιλομαθίας, καὶ ἐθνικῆς τῆς παιδαγωγικῆς, τῶν γυναικῶν ἐκκαταίους τῶν δημοδ. σχολίων τοῦ Κρίνου, μέλους τακτικῆς τοῦ ἐν Γερμανίᾳ συνέδριον τοῦ πρὸς ἡδύον τῆς ἐπιστημονικῆς Παιδαγωγικῆς αἰ. π.

ΕΝ Τῇ ΑΛΛΟΔΑΜΗ

ἐνδραμὴ ἑτέροια προληπτικῆς

99. 28. 7

Ἀποστέλλεται διὰ συστημένης ἐπιστολῆς εἰς ἀπολυτῆρας γραμματέστρα Τουρκίας (ὁ γρ. 1. 99.

ΓΡΑΦΕΙΑ : Ὁδὸς Ἀναγνωστοπούλου ἀριθ. 16.

Ἀριθ. 1

Ἐν Ἀθήναις τῇ 10 Μαΐου 1894.

Ἔτος Γ'.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ : Περὶ σωματικῆς ἀνατροφῆς, πνευματικῆς ἀνάπτυξης τῶν παιδῶν. — Περὶ καὶ ἐθνικῆς ἡρώς τοῦ δημοδιδασκάλου. — Ἱστορία τῆς παιδαγωγικῆς παρ' Ἑλλήνων. — Περὶ ὁρατοῦ. — Ὁ Ἑλλήνων ἡρώς καὶ ἡ ἐν τῷ παρόντι ἑλληνικὴ κοινωνία.

ΠΕΡΙ ΣΩΜΑΤΙΚΗΣ ΑΝΑΤΡΟΦΗΣ

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΟΠΩΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ

Ἐπὶ λέγεται δ' ἡμῶν ἀκούρη ἐν ζήτημα, ὅπως ἴσως εἶναι τὸ σπουδαιότερον πάντων, περὶ ὅσον ἐν τοῖς ἐμπροσθεν ὡμιλήσαμεν. Παρὰ πολλῶν ἀκούμεν ὅτι τὰ τέκνα τῶν πεπιδομένων καὶ οἱ ἐργασίαι καὶ οἱ πλεονάζοντες νὰ γίνωνται ἄνθρωποι οὐτε εὐνομάτοι, οὐτε βραβυλῆς εἶναι, ὅσον οἱ παλαιότεροι. Ὅτι ἡμῶν καὶ ἡμεῖς ἐκκαταίους τούτων διδασκαλῶν, ὑπελαβόμεν αὐτοὺς ὡς ἐκκαταίους συνήθη τῶν ἀνθρώπων, ὡς τινες σκεπτόμενοι τὸ παρὸν, ἵνα φαίνεται μέγα τὸ παρελθόν. Καὶ ἐννοήσαμεν ὅτι εἶναι ὅπως ἀναλῶν τὸ πρᾶγμα, καθ' ὅσον καὶ τὸ ἀνάστημα τῶν ἀνθρώπων σήμερον εἶναι μεγαλιότερον, ὡς δοκίμαζα νὰ συγγραμμεν τούτῳ πρὸς τὰς ὑπερχύσεις παντοφίας τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, καὶ ἡ δημοδιδασκαλία τῶν ἀνθρώπων σπουδαίας ἡλικίας, ὡς ἀποδοῖται τούτῳ διὰ τῶν βιβλίων τῆς ἀπολυτῆς. Ἀλλ' ἀκριβὲς περὶ τοῦ πρᾶγματος παρατηρήσεις ἐκδοῦνται μεγαλῶς τὴν προτέραν μου γνώμην. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις παρατηρήσει ὅτι οὐκ αἰτία τῆς μείσεως ταχέως ὑπολείπονται ὡς πρὸς τὸ ἀνάστημα τῶν γυναικῶν αὐτῶν καὶ ὅτι δυσκολώτερον ὑπερμένουν ταῦτα τὰς δυσχερείας τῶν καριῶν. Ταῦτα διδασκαλῶνται ἐν τῷ ἀνθρώπῳ γίνεσθαι σήμερον ἀδυνατεῖ νὰ ὑπομείνῃ ἀρρακτῶν, ὡς ἐν τῷ παρελθόντι. Πρῶτος οὐλομένη σήμερον εἶναι συνθιβίστερον ἢ πρότερον. Πρῶτος τῶν ὁδόντων ἀπώλεια σήμερον ἀπακτῆ μίχρη βαθύς ἐπιφύδου. Ἀλλὰ καὶ ἡ διη συμματική κατάστασις φαίνεται ἀντίθετος ἡ κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους. Οἱ παλαιότεροι ἡδύοντο

καὶ καταχρήσεις ἐν τῷ βίῳ εὐκολώτερον νὰ ὑπομείνωσι ἢ οἱ σήμερον ζῶντες. Τότε οἱ ἄνθρωποι καὶ πολὺ ἐργάζοντο καὶ πολὺ ἐπύοντο καὶ ὡραὶ τακτικῶν νὰ τρώγουν ἐν εἴρῃ, καὶ οὐδὲν προσεγγίζον οὐτε εἰς τὸν καθαρὸν ἀέρα οὐτε εἰς τὸν καθαρότητα καθύλου, καὶ ὡραὶ ἡδύοντο νὰ ἐργάζοντο βαρεῖας ἐργασίας μέχρι βαθύς γῆρας, ἐν ᾧ ἡμῶν, οὐκ ἐπὶ πολλοὺς ποιοῦμεθα τὴν ὡραὶ ἡμῶν, τρώγοντες καὶ πίνοντες μετρίως, ἀερίζοντες συγκαίως τὰς κατοικίας ἡμῶν καὶ πολὺ περὶ καθαριότητος, μεμψῶντες, κατ' ἔτος ποιοῦμεθα τὰς ἐκκαταίους ἡμῶν ἐν τῇ ἐργασίᾳ καὶ ἀπολυτῆρας τῆς κατὰ τῆς προσδοκίας ἐκκαταίους, τρέχοντες καθ' ἑκάστην ἐπιτηνὴν κινεῖται νὰ ὑπομείνωμεν ὑπὸ τῷ βάρει τῶν ἡμετέρων ἐργασίων. Ἐν δὲ ἀρίμῳ ἐκ τῆς συγνῆς ἀδυσχερείας τῶν νῦν ἀγόμεθα νὰ πιστεύωμεν ὅτι ἡ σήμερον γενεὴ εἶναι ἀδυσχερέστερη τῆς πρῶτης. Ἀλλὰ τούτῳ τί συμβαίνει; Ἀρὰ γὰρ ἡ πολυπραγμία τῶν παιδῶν, εἰς ἣν παρελθόντο καὶ μεγάλα καὶ μετρίως, ἥτο ὑμνοτέρα τῆς ἐκκαταίους τῶν σκεπτόμενων; Ἀρὰ γὰρ ἡμῶν αἰτία τούτου εἶναι ἡ ἐλλειψὶς τῶν παιδῶν ἐκκαταίους τῆς θεωρίας; Μὴ συντελεῖται εἰς τούτῳ καὶ ἡ ἀπογῆ τῶν παιδῶν ἀπὸ τῶν παιδιῶν, ὡς ἐν ἐπιστολῇ πλείον τὰ κομῆ καὶ λατρεῖ τῶν εὐνομάτων ἀνθρώπων ἦν; Καθόλου παρελθόντο ἐκκαταίους τούτων νὰ συντελεῖται τὸ καθ' ἑαυτοῦ εἰς τὴν τοιαύτην τοῦ κακοῦ δημιουργίας. Ἀλλὰ μὴ φαίνεται ἡ χυμωστικότητα αἰτία εἶναι ἡ πνευματικὴ κόπωση; Καὶ πᾶσι τῶν μικρῶν καὶ παρὰ τῶν μεγάλων αἰ ἀνάγκη τοῦ βίου ἀπαιτεῖται ἐκτασις πᾶσιν τῶν δυσμενῶν ἡμῶν, εἰς πᾶν ἐπὶ πᾶν, εἰς πᾶσαν τέχνην, ἡ δημοδιδασκαλία ἀνέκδοτον ἀμύλλα ἐπιβαλλομένη μίχρη ἐργασίας, μίχρη ἐκκαταίους τοῦ